

Абдулла Қодирий

ЎТКАН КУНЛАР

Ёзғучидан

Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгарифа, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан танишдиришқа ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ёзмоққа ниятланганим ушбу — «Ўткан кунлар», янги замон рўмончилиғи билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчилик-лар билан майдонга чиқиши, аҳллариининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомулга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийға қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзўни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тари-химизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгуладим.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой)

Биринчи бўлим

1. ОТАБЕК ЮСУФБЕК ҲОЖИ ЎҒЛИ

1264-инчи ҳижрий, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...

Дарбозаси шарқи-жанубийга қаратиб қурилган бу донғдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш кучларидан бўшаб ҳужраларига қайтқанлар, кўб ҳужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қарағанда сарой жонлиқ: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хохолаб кулишишлари саройни кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларға қарағанда кўркамак бир ҳужра, анови ҳужраларга кийгиз тўшалгани ҳолда бу ҳужрада қип-қизил гилам, утталарда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ сасиғанда, бу ҳужрада шамъ ёна-дир, ўзга ҳужраларда энгил табиъатлик, серчақчақ киши-лар бўлғанида бу ҳужранинг эгаси бошқача яратилишда.

Оғир табиъатлик, улуғ ғавдалик, кўркамак ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит. Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам

эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарлик эди. Қандоғдир бир хаёл ичида ўлтурғучи бу йигит Тошканднинг машхур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирави дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

— Отабек шу саройга тушканми?

Бизга таниш ҳужра кўрсатилиши билан улар шу томонга қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамалиқ бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлиқ ўғлидир, иккинчиси: узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган лақабни қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар. Ҳомиднинг Отабек билан танишлиғи бўлмаса ҳам Раҳматка яқин қариндош— Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар ҳужрага келиб кирдилар. Отабек келгучиларни улуғлаб қаршилади.

— Бизни кечирасиз, бек ака, — деб Раҳмат узр айтди, — вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқим-лиқ бир вазиятда:

— Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонтирдингизлар,— деди, — шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўл-ғани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди.

Шу орада ҳужрага бир чол кириб ул ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлиқ бўлиб, олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнгироқ пешоналик, сариққа мойил, тўгарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик эди. Соқолининг оқлиғига қарамасдан унинг қаддида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— Тузукмисиз, ота?

— Худога шукур, — деди Ҳасанали, — бояғидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

— Баъзи юмушлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.

— Хўб, бегим.

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

— Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб сўнгра жавоб берди:

— Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

— Қулингиз?

— Шундоғ.

Ҳасаналини болалиқ вақтида Эрондан киши ўғирлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилло баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганиға элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипо-ришлар бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юрғучи оқ кўнгил бир қул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

— Тошканддан нималар келтирдингиз, бек ака?

— Арзимаган нарсалар: газмол, қалапой афзали ва бир оз қозон.

— Марғилонда газмол билан қалапой афзалининг бозори чаққон, — деди Ҳомид.

Отабек микрози билан шамъ сўхтасини кесиб тузатди. Орада ётсирашка ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш ва, сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришкандек кўринар эди.

— Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнғайсизлангандек бўлди.

— Нима десам экан... Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқуғчилик ҳунарида биринчи шахридир.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сезди ва ўзининг сўзини кулгуликка олиб изоҳ берди:

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим. Чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди. Энди бу соатдан бошлаб Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгучи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан.

— Кечирингиз, бек ака, — деди Раҳмат, — мен сизнинг Марғилон келганингизни бу кун отамдан эшит-дим. Йўқса, албатта сизни зериктирмас эдим.

— Аниқми?

— Тўғри гап, — деди Раҳмат, — отам Тошканд борғанларида тўп-тўғри сизнинг эшикингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг. Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсақ арзийдир.

— Ҳаққингиз бор, — деди Отабек, — аммо би-ринчидан, сизнинг ҳавлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг молимизни ортган туякашлар шу саройга тайинланган эдилар.

— Ҳар ҳолда бу узр эмас.

Ҳасанали дастурхон ёзиб қумғон киргизди. Одатий такаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни шиннига булғар экан сўради:

— Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой қуйиб ўтирган Ҳасанали жавоб берди:

— Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядилар.

— Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота? — деди бек. — Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

— Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тағин сўради.

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

— Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, — деди, — аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишка бўлган қаршилиқ-ларидан бу кунгача тўй қилолмай келамиз. Улуғ хўжа-мизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтғач бекни уйландиришдир.

— Манимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, — деди Раҳмат ва Отабекка юз ўгирди. — Уйлангач, хотининг таъинига мувофиқ келса бу жуда яхши; йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади.

— Сўзингизнинг тўғрилигида шубҳа йўқ, — деди, — аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирғон хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хо-тинға мувофиқуттабъ бўлсин.

— Хотинға мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ, — деди Ҳомид эътирозланиб, — хотинларга «ер» деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истех-золик табассум ораси Ҳомидга кўз қирини ташлади.

— Уйланишдаги ихтиёримиз, — деди Раҳмат, — ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирған келинлари ўғиллариға ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйлангучи йигит билан эр қилғучи қизнинг лом-мим дейишқа ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим... аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам менга мувофиқ эмас, сиз айтгандек, эҳтимол мен ҳам хотинимға мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва «сен нима дейсан?» дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

— Жиян, — деди Ҳомид Раҳматка қараб, — бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглиннга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил. Буниси ҳам келишмаса учунчисини ол. Хотиним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр киши-нинг иши эмас.

Раҳмат Отабекка кулимсираб қарадида, тоғасиға жавоб берди.

— Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин? — деди. — Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак, манимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинлиқнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар куни жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

— Сенингдак йигитлар учун албатта битта хотин ҳам ортиқчалиқ қиладир, — деб кулди Ҳомид. — Кўб хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалға тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишға ҳам ўйим йўқ эмас.

— Сизга тараф йўқ, тоға.

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловға урнаш учун ташқарига чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўзидан кейин орадағи баҳс кесилган эди. Учовлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб Раҳмат тоғасидан сўради:

— Мирзакарим ака қизини эрга бердими, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чеҳраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

— Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмас учун Отабекни ҳам ораға олди:

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, — деди, — шундоғ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.

Ҳомид бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этти:

— Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз, у бир неча вақт Тошкандда қутидорлиқ қилиб турған экан?

— Йўқ... Танимайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояғи ҳолат яна ҳам кучланиб гўё тоқатсизланғандек кўринар эди, Раҳмат давом этти:

— Унинг ҳавлиси пояфзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши; Тошканд ашрофларининг кўблари билан алоқадор бўлганликдан балки отангиз билан таниш чиқар.

— Эҳтимол, — деди Отабек ва нима учундир ғайри-ихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзга-ришни пайқабми ёки тасодифийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

— Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз, бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

— Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

— Йўқ, бек ака, — деди Раҳмат, — сиз аниқлаб бир кунни тайин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилғали келганмиз.

— Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

— Бунда овора бўлиш деган нарса йўқ. Иложи бўлса сизни бу саройдан ҳавлига кўчирамиз. Ҳозирга бир кунни тайин қилиб бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сизнинг билан ўлтуришиб Тошканд аҳволотини сўзлаш-макка муштоқдирлар.

— Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир, — деди Отабек, — аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман.

— Соғ бўлинг, бек ака, борадирған кунингизни та-йин қила оласизми?

— Маълумингиз, кечалари бўш бўлман, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтни ихтиёр қилсалар ижобат этишдан ўзга чорам бўлмас.

— Саломат бўлингиз, — деди Раҳмат, — шуни ҳам сиздан сўрайин: ўлтуришка бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилғанда ҳам ўзимизга яқин ва аҳл кишилар бўлур, масалан, Мирзакарим қутидор каби.

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳам ҳалигидек ўзгариш чиқди эрсада, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:

— Маним учун фарқсиз.

Ошдан сўнг меҳмонлар билан хайрлашиб чиқдилар.

2. ХОН ҚИЗИҒА ЛОЙИҚ БИР ЙИГИТ

Отабек ўзи билан кўришган мундаки икки ёт кишини танимаганлиқдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи Отабекка танитди:

— Амакиларингизни сиз танимағандирсиз албатта, — деди. — Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор. Бу зот Андижон савдоғарларидан Акрам ҳожи.

Мирзакарим исмлик қирқ беш-елли ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи элли беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечирди.

— Ота қадрдонлари билан танишдирғанингиз учун раҳмат, амак, — деди ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуъланди. — Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга амонат топширған эдилар.

— Раҳмат, соғ бўлсинлар.

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиғи учун йиғилған, юқорида исмлари ўткан зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Танишдиришдан сўнг Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Қутидор ниманидир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўплаб турса ҳам Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учунчи тўқнашишида қутидор кулимсираб қўйиб сўради:

— Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан қутидорни кузатиб жавоб берди:

— Йўқ, амак.

— Неча ёшға бордингиз?

— Йигирма тўрт ёшға...

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

— Воқиян сиз мени эслай олмассиз, — деди. — Мен Тошкандда қутидорлик қилган вақтимда сиз тахминан беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда кечагина турғандек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгандекман... Аммо, ҳақиқатда, орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб, сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр — отилган ўқ эмиш.

— Сиз бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

— Кўб марталаб меҳмон бўлдим, — деди қутидор, — ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар.

Бу иккисининг сўзларига қулоқ солиб четда ўлтурган Ҳасанали ҳам гапга аралашди:

— Амакингиз бизнинг ҳавлиға келиб турадиган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек, — деди. — Амакингиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эдилар.

Отабек уялув аралаш кулимсираб қутидорға қаради:

— Таассуфки, эслай олмайман, — деди. Қутидор тағин нимадир айтмоқчи бўлган эди, Акрам хожи унга йўл бермади.

— Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан маш-ғуллар?

Отабек:

— Тошканд беги ёнида мушовир сифати билан турадилар.

— Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

— Шундоғ.

— Сотқи бек кетсин, Азиз бачча денг, — деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди. — Яқиндагина Муслмон чўлоқнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди, — деди, улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлиска қараб чиқди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлиска ётроқ туйилган бўлса керак бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутга юборди-да, сўнгра Акрам хожи саволида давом этти:

— Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

— Тўғри сўз, — деди бек. — Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйған.

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас балки, мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар.

Отасининг валинеъмати бўлган бир бекнинг зулмини иқрор этиш ҳақиқатан ҳам таажжубка лойиқ эди. Азизбекнинг Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид саналган бекларининг бири ва унинг ўз қа-рамоғида бўлган Тошканд аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини орттирди ва бунинг сиррини билишка қи-зиқсинди:

— Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, — деди Акрам хожи, — нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

— Кечирингиз, амақ, — деб Отабек кулимсиради, — сиз отамнинг мушовирлиғини бошқачароқ онгла-ғанға ўхшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовир бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовири ва яқин мусоҳиби саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир, бунинг учун сизга бир мисол келтирай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошканддаги жумъалик гап мажлисларидан бирида бир киши Азизбекни махтар ва бу махтовға қарши иккинчиси «нега мунчалик махтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да» дер. Уларнинг бу музокараларини четда эшитиб турган хуфиялардан бири бу сўзни Азизбекнинг қулоғига етказур. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб махтовчиға улуғ мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: «Тезроқ олиб чиқ!» Отам тағин қуллик қилганида жаллодға буюрар: «Қўлинг-дағини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!» — Мана кўрдингизми, отамнинг қадру қийматини.

— Бўлмаса аҳоли хонға шикоятнома ёзмайдирми?

— Нечанчи шикоятномани сўрайсиз, — деди Отабек, — Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан биргаликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборғандир-миз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан бир неча зина баланд ўринни ишғол эткучи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлиқ. Аммо шуниси ҳам борки, шу кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади. «Итоатдан бош тортмасин...» деган мулоҳазада ёзган шикоятларимиздан марказнинг кўз юмиши ҳам эҳтимолдир. Ҳар ҳолда Тошканд аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйинди, кимдан кўмак сўрашга ҳам билмайдир.

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани айниқса Акрам ҳожига онглашилиб, бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрлик меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтирар эди. Ул нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди — буни би-лиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сурар экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорға қарайдирлар, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайдир... Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб эткандек эди.

— Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек?— деб қутидор сўради.

— Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим, — деди бек, — ўрис шаҳардан Шамайга ҳам бордим.

— Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? — деб Зиё шоҳичи ажабланди.

— Ўткан йил борғон эдим, — деди бек, — боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб кўб машаққатлар чекдим.

— Чин савдогар сиз эмишсиз, — деди қутидор, — биз шу ёшқа келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарлари-мизни ҳам кўралмадик; сиз ўриснинг Шамайигача борғансиз.

— Юрган дарё, ўлтурган бўрё эмиш, — деди Акрам ҳожи.

Ўрис шаҳарларига бориб савдо қилғучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, чет элларни кўрган Отабек мажлиска тансиқланди. Ўрислар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичилар-нинг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб, кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини эшиткучиларни тонғга қолдириб, ортиқ тафсилоти билан айтиб чиқғач:

— Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукмдорлиғи-мизни кўриб; бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, — деди бек, — лекин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлиғини иқрор этишка мажбур бўлдим... Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса ҳолимизнинг нима бўлишиға ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўриснинг идора тартибини дастуриламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлағанларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: “Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?” деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам, сўнгғидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат, мазористонда «ҳайя алалфалаҳ» хитобини ким эшитар эди.

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар:

— Амири Умархондек одил пошшо бўлса, — деди қутидор, — биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хўйимиз-дан.

Акрам ҳожи:

— Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: «Худо кофирнинг дунёсини берган» деб қўйди.

— Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, — деди Отабек, — аммо биз-нинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўз ора низўимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтканда Зиё амакининг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу кўркунч ҳолатка баҳаққи тушунадирған яхши одамлар йўқ, билъакс бузғучи ва низўчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қора чопон ва қипчоқ низўларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низўлардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларга нима манфаат ҳосил бўлмоқ-да?— Фақат бундан фойдаланғучилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юрғучи бир неча эъвогар бошлуқларғинадир. Масалан, Муслмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? — Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Муслмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни кўзғаб, куяви Шералихонни ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, қўй каби ёввош Тошканд ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгулади ва ўзини мингбоши деб эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб эл елкасига минди. Тузук, агар Муслмонқул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилғанда, золимларни ўртадан кўтариб, юртка осойиш берганда, унга ким нима дея олур эди? Ҳолбуки, Тошканд тарихида мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Муслмонқул қўлидан олди. Башарти, Муслмонқул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшиткан чиқмас. Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғунчилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир.

Отабек мажлиска тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўз ора битмас низўларнинг асли маншаъини ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалған ипнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтон намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиққан эди, унинг кетича:

— Отанинг боласи-да, — деб Зиё шоҳичи меҳмон-ларга қараб қўйди.

— Умри узоқ бўлсин, — деди Акрам ҳожи, — йигитларимиз ичида энг ақллиғи экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим... Ўзи ўқуғанми?

Бу махтовлар билан терисига сиғмай кеткан Ҳасанали жавоб берди:

— Тошканд Бекларбеги мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб савдо ишига қўйдилар.

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, — деди қутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб махтар эди, лекин Ҳомид бу махташларга иштирок этмас ва нимадандир ғижинғандек кўринар эди. Шу орада қутидорнинг «уйланғанми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳо-мидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўра-ғучиға бекнинг

қиз ёқдирмаслиғини сабаб кўрсатиб, шу кунгача уйланмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг ул тоқатсизланғандек бўлди:

— Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир, — деди истехзо билан Ҳомид, — бундоғ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар...

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлиғини билмайман, — деди кулимсираб, — бироқ ул хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... ҳатто зархарид қули бўлганим ҳолда менга ҳам қаттиғ сўз айтишдан сақ-ланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга албатта заҳмат бермас, деб ўйлайман. Баъзи хотин урадирган ва хотин устига хотин олиб, хотинлариға зулм қиладирган ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши менимча эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўткан фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотинлариға қарши қамчи ишлатканини эшиткан эди. Шунга биноан унинг бу охири жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишка мажол бермай қўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «Тузлатилдингми»? дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афу сўради:

— Кечирасиз, ота, — бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса гаплар учун яратилган одам.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб тушди:

— Гапингиз тўғри, ота, — деди, — Отабек хон қизиға лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турлик илжайиб ер тегидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳ-монлар тарқалишдилар. Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганлиқдан биргалашиб кетдилар. Қутидор ҳавлисига қайрилар экан, бек билан хайрлашди:

— Албатта, бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузикми?

— Хўб, амак.

— Бизники мана шу бурчакдаги эшик... Қайтаға бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

— Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз.

Улар тўхтаб сўзлашқан ўринларидан хайрлашиб узоқ-лашғач, шундаги бир бурчакдан чопониға бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонға қараб юрди...

3. БЕК ОШИҚ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужранинг узун бурама қулуфини очиб ичкарига шамъ ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб унинг кириб ётишини кутиб турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Ҳужра эшигини очилганидан, шамъ ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунға суялганча қотиб турар эди.

— Ўрнингизни ёздим, бек.

Отабек бу сўз билан ҳужрага кирди ва бориб тўшаги ёниға ўлтурди. Ҳасанали бекнинг ешиниб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқузиб ёқилган шамъни ўзи билан нариги ҳужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшаги ёниға ўлтурдида, яна ўйлаб қолди... Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатка беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсиндирган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани нутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозирги ипидан-нинасигача бўл-ган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам Ҳасанали кузатишидан зерикди.

— Менда юмушингиз йўқми?

Отабек бу гапни онгламади шекилли, Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишига қандай маъно беришини ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тағин қанчағачадир ўлтурди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек сўчиб ўзини кузатқучига қаради:

— Чиқиб ётмайсизми?

— Менда юмушингиз йўқми?

— Нима юмушим бўлсин, шамъни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамъни олиб, ўз ҳужрасига чиқди. Унинг ҳужраси Отабекнинг билан бир қаторда бўлиб, газмол, пояфзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида ҳужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан «тавба» деб қўйди.

Юқорида сўзланганидек, Отабекдаги бу ҳолатни бирор ҳафталардан бери пайқаса ҳам ҳозиргидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжа-зодасидаги бу ҳолат уни ҳар турлик мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўлтуриб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирор хато қилдими, Зиё шоҳичиникида таомдан тузукроқ то-тинмади, бирор оғриғи бормикан... Мусофирчиликда оғриси... Аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро савдо тўғрисида ундан яширин эмас, оғриғанда ҳам албатта шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли еталмагач, ўрнидан туриб тоқчада ёниб турган шамъни ўчирди. Ҳужра орқа-ўнгни ажратиб бўлмаслик қоронғиланди. Қо-ронғида туртиниб ҳужра эшигига келди-да, авайлаб ёғирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқликка қаноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста қўйиб Отабек ҳужрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чиқди. Сарой қоп-қоронғи, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой от-хонасидаги отларнинг карт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларига бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остига ётиб ҳужра ичига қулоқ солди. Ҳужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб ҳужрадан шип эткан товуш эшитмади. Тағин бир неча дақиқа қулоқ узмай туриб, сўнгра ўрнидан қўзғалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уффф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг қулоқлари тиккайиб ўрнидан турди, кўзи олаланган эди.

— Бек оғриқ, — деди кўнгилдан ва жазмланиб ҳужра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёнига кирмоқчи эди. Эшикни итаришка борган қўлини қолдириб «балки оғриқ эмасдир» деб тўхталди. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб турғандан кейин юриб, ўзининг ҳужрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиши бояғидан ўн қайта ортқан эди. Ешиниб ухларга ётқан бўлса ҳам бекнинг хусуси уни кўз юмғали қўймади. Бек тўғрисида ҳар турлик хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг «Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини татиған ва маним ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вази-фангдир», деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси — Ўзбек оймнинг ёшлиқ кўз билан: «Сени худога, Отамни сенга топширдим!» — деб ёлборишлари, зориллашлари унинг қулоқлари остида такрорланғандек бўлар эдилар. Ухлаб кеталмади. Кўйнакчан эгнига чопонини ёпиниб ўрнидан турди, ҳужрадан чиқиб Отабек даричаси остига яна келиб ўлтурди.

Тун аёз, изғириқ ел тўрт тарафка югуриб жон ачитмакчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғириқ қучоғида ўлтурар эрди. Ул еган совуғиға илтифот этмас, вужудини изғириққа топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди. Ҳужра ичига бир мунча қулоқ солиб ўлтургандан кейин, узун тин олиб бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаган товшини эшитиб бир даражада тинчланди. Васвасадан ариёзған бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади, нима учундир тағин ҳам совуққа жунжиб ўлтира берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди, ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

— «Қора кўзлари, камон қошлари...»

— А-а-а, — деди Ҳасанали ва қайтадан қулоғини тирқишға олиб борди. Энди унинг бутун борлиғи қулоқ бўлиб айланган, ўзини унутиб барча диққати хужра ичига оққан эди. Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқусираш яна такрорланди:

— «Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф».

Ҳасанали учун биринчида онглашилмай қолган маънолар бу кейинги гап билан ешилди. Ҳасанали эндиги ўлтуришни ортиқча топиб ўрнидан турди, хужрасига кирар экан, бошини чайқаб ўзича сўзланди:

— Бек ошиқ!

Ўрни устига чопонини ёпди-да, кўрпаси ичига кириб ўлтурди ва «чиндан ошиқми?» деган саволни кўнглидан кечирди. Таниш бўлмаган бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизиға учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиғ уйқуда ҳам... масалага бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқиға ишонгуси келмас эди. Аммо иккинчи томондан қулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилган— «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...» жумлалари такрорланғандек бўлиб хўжазодасидаги бир неча кунлик ўзгаришқа муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно бералмас эди. Бу икки турлик масалаларнинг ўнг-терсини айландириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозунинг ишонмаслиқ палласида бўлса ҳам — «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар» ҳамон қулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарға яқинлашган, унинг уйқулик мияси ҳеч бир турлик бу муаммони еша билмас эди. Кўб ўйласа ҳам бир қарорға кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмакчи бўлиб кўзи уйқуға кетди.

4. МАРҒИЛОН ҲАВОСИ ЁҚМАДИ

Ерталабки чой ҳозирланган. Отабек хомуш ўлтуруб, Ҳасанали эрса унинг ҳолини таъқиб этмакда эди. Орадағи сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирида Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди.

— Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлағучиға қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

— Билмадим, — деди ва бир оз тўхтаб изоҳ берди. — Хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Мар-ғилон ҳавоси мизожимга тўғри келмаганга ўхшайдир...

— Айтканингиздек, — деди Ҳасанали. — Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери маним ҳам аҳволим ўзгариб бошлади. Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадирған ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаған эҳтимолига тўғри келса, ўзининг ҳалиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолғондек бўлди, жавобға қийналди:

— Кетамиз, — деди бир оз ўйланғандан кейин, — мол баҳолари тўғрисида битиша олмай турамыз — олғучилар арзон сўрайдирлар. Шунинг учун тағин бир неча кун қолишимизға тўғри келармикин. Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига еткандек бўлди, ҳатто юқоридағи жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини бир турлик кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузикроқ очиш ва ё шу кўйи қолдириб кетабериш талашида эди. Ҳасанали бекнинг ҳар бир сирига ўзини маҳкам деб ҳисоблағанлиқдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишға лойиқ бир меҳрибончиликқа эга бўлғанлиқдан хўжазодаси билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа муқаддима учун режа қуриб ўлтургандан сўнг тилга келди:

— Ўғлим, Отабек.

— Сўзлангиз.

— Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек, Ҳасаналининг мақсадиға тушунолмамай маж-ҳул унга назар ташлади:

— Сизми? — деб кулимсиради. — Отам бўлмасангиз ҳам мени оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз — яъни маънавий отам.

— Баракалла, ўғлим, — деди Ҳасанали, — жавобингиз ўз ўйлағанимчадир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасиға содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар ўз ўғлиға ёмонлик соғинарми, бу тўғрида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

— Сўзингизга тушунолмадим, ота, — деди, — шундоғ бўлса ҳам жавоб бераман: бу кунгача сиз ёлғиз менингина эмас, бизнинг оиламизга оталиқ мавқийида туриб, яхшилиқдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

— Илгарироқ балки шундоғ бўлғандир, аммо энди, айниқса сиз...

— Айниқса мен... очиб сўзлангиз.

— Айниқса сизнинг менга сақлаған ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтканига ҳайратдаман.

— Қизиқ гаплар сўзлайсиз, — деди Отабек, таажжуби ортқан эди. — Менга қандоғ ёмонлик соғиндингиз-ки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга, ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақланғандек сизда сақланишиға ишонаман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

— Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғ-лим...

Отабек бу терс ва кўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота.

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўз-лайман.

— Тилим билан кўнглимнинг бошқалиғини исбот қилингиз.

Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди ва:

— Мендан яшириб юрган бир сиррингиз бор, — деди.

— Сиздан яширғон бир сиррим бор?

— Бор ўғлим, бор, — деди Ҳасанали, — агар даъвонгиз тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояғи асабийлик ҳолатини йўқотти, шундоғ бўлса ҳам ўзини йиғиб кулган бўлди:

— Ҳали шунақа сиздан яширин сиррим борми?

— Бор.

— Бўлмаса, марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз.

Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни хўплади, кашфини очти:

— Марғилонға келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор, — деди, — сиз бу ҳолатни «Марғилон ҳавоси ёқмади» деб таъбир қилсангиз ҳам мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қаттиғ тикилиб турған Ҳасаналидан юзини четка буришка мажбур бўлди. Гўё бу сеҳргар чол ҳамма сиррни бетдан ўқуб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб, манглайини қашиған бўлди:

— Хўш, давом этингиз...

— Бу сиррингизни мендан яширмоқчи бўласиз, — деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки, энди ўз кашфига жуда ишонған эди. — Хайр, яширмоққа ҳам балки ҳаққингиз бордир... аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирар натижага етиш мумкинми?

— ...

Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қара-ған эди. Ҳасаналининг юзига падорона тараҳҳум туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор бир товуш билан бек-нинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

— Айби йўқ, ўғлим, — деди, — муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладиған юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқадир. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслик керақдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасаналига қаради ва узоқ тин олиб яна ерга боқди. Гўё бунинг ила «унитиш мумкин эмас» деган қатъий сўзни айткан эди. Ораға сўзсизлик кирди. Иккиси ҳам фикрга толған эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаған кезде соқолини қайириб тишлайдиган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узоқ ўйлағандан сўнг ишнинг очилмай қолған қисмини ешишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди. Чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизариниб, бўртинган эди.

5. КИРОЙИ КУЯВИНГ ШУНДОҒ БЎЛСА!

Пояфзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли... Ўқуғувчи албатта бу ҳавлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайған, жуда кўб хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпқанда анвўи — турлик доди-фарёд қиладирған, бунда саналған сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарғанда «шарти кетиб, парти қолған» бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғлиққа томон ошиқилур. Қоқилиб-суқилиб йўлак зиндонидан қутилинғач бир улуғ ариқ ёқасиға, ўрдадек ҳавлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳавлининг кун чиқарида кун ботишиға қаратиб солинған, унча махтарлиқ бўлмаса ҳам аммо замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланған бир айвон билан бир уйга кўз тушадир. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳавли оиланинг ташқариғи қисми — меҳмонхона эканлиги онглашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралған ва бу ҳужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулфланған ҳолда бўлиб моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатлик киши бўлғанлиғи билинур. Ҳавлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадирлар.

Енди биз ташқари ҳавлини қўйиб меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳавлининг йўлаги ҳам наргисидек усти ва бағри ёпиқ — қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнгга юрилса ахтаҳонага, чапка юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуғ бир ҳавлига чиқармиз. Ҳавлининг тўрт тарафи турлик эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралған бўлиб, шу икки уйнинг орасиға ўлтурган кошинкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳавлининг бирин-чи мартаба кўзга чалинадирған ортиқлиқларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилған танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасига қора мовут сирилган совсар пўстин кийиб бир киши ўлту-радир. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўлтурмаймиз, чунки, бу одам ўқуғучи билан танишқан — Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотин: булардан биттаси ичидан атлас кўйнак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошиға оқ даканани хом ташлаған, ўттуз беш ёшлар чамалиқ гўзал, хуш бичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турған бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб ойим, иккинчиси етмишлардан ўткан бир кампир. Офтоб ойимнинг онаси — Ойша биби. Ўчоқ бошида кўполғина, қирқ беш ёшлар чамалиқ яна бир хотин чой қайнатиб юрадир. Бу хотин эрса оиланинг чўриси — Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб айвоннинг чап тарафидаги дарича орқалик уйга кирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинған атлас кўрпа, пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томиға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила

кипрак остидағи тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсдан чўчиган каби... тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизиллиқға айланган-да, кимдандир уялған каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиғ бурнининг ўнг томонида, табиъатнинг ниҳоятда уста кўли билан кўндирилған қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоқ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқ-да эди. Туриб ўлтургач бошини бир силкитди-да, ижирғаниб кўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиған соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди.

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин» деб бу кун намозга ҳам уйғотдирмаған эди.

Кумуш, кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирланиб берилган иссиғ сув билан юзини ювди. Уйига кириб артиниб, тузатингач айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб отасининг ёниға келиб ўлтурди.

Қутидор қизини кузатди:

— Тузикмисан, қизим?

— Йўқ, отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Қутидор қизининг пешонасини ушлади:

— Эй-ҳа, Кумуш, ҳали иссиғинг бор, — деди. — Ўзингни тежа қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришарсан, қизим. Тўйбека, Кумушнинг чойини оқлаб бер-чи.

Офтоб ойим эрининг сўзини кучлаб тушди:

— Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз товуши билан Ойша буви ҳам гапка аралашди.

— Нах кечаси билмапсиз, нах мени кўрқитиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб кўйди.

— Ўша ҳарорати ғаризаники ҳаммаси, — деди қутидор. — Мен бу кун бирар ҳақимдан сўраб қарайчи... Ол қизим, шу пиёладаги чойингни ич-чи, — деди ва тағин бир қайта қизини кузатди.

Чойни ичиб бўлғандан кейин қутидор фотиҳа ўқуб ўрнидан турди:

— Мен сенга айтиб қўяй, Кумуш, — деди турар экан қутидор Офтоб ойимға, — бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаған кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эдими?

— Бор.

— Бор бўлса яхши. Бир оздан сўнг эт олиб киргузарман, варақи пишириб кўйингиз.

Офтоб ойим варақи пиширишдан у кунги меҳмон-нинг унча-мунча киши бўлмағанлиғини билди.

— Қанақа меҳмон эди?

— Сен танимассан, тошкандлик бир йигит, тағи шу ерда-ги уч-тўртта оғайнилар. Тузикми, айтканларимни уқдингми?

— Уқдим-уқдим.

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Қутидор дўконига жўнағандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонаға буюрди ва ўзи хамир қилишға ўлтурди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозшом гул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўлтурған бувисининг ўткан-кеткандан қилған ҳикояларига эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган қизиқ сўзларга илжайиш билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрнидан туриб кичкина латиф оёқла-риға отасининг яқиндағина олиб берган қала кавшини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ётқан онаси-нинг олдиға борди.

Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб ўн саккизга қадам босқанлиқдан бўйи ҳам онасиға етаёзган, аммо жуссаси онасиға кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишиға бир оз қараб турганидан кейин ташқариға томон кетди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекага қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди бояғиға қарағанда бир оз енгиллангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, бўғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянғач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонға қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонға, ариқ бўйиға кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳавлида уч-тўрт қулоч чамаси очиқ ҳавода оқар ва кўприк-том остиға кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари муло-йимғина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошғина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сиҳрига мусаххар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистағина кўприк остиға оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар шекиллик, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Бояғиға қарағанда анчагина енгилланиб ичкарига кирди, ҳаракатлари ҳам бир мунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан сўйинди:

- Енгил тортдингми, қизим?
- Шукур...
- Энди ортиқ уринма қизим, тинч ўлтур.

* * *

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа, дегунча» кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа дегунча»га ҳам қолмай кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла-тўкис давом этар эди. Тўйбека ичкари билан ташқариға югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугалаёзгандан кейин Тўйбека ўзининг совуб қолган ошини емак учун Офтоб ойимлар ёниға ўлтурди.

Сўздан сўз чиқиб Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

- Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?
- Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёға келмабсиз, — деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, — бир чиройлик, бир ақллик, тағин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир; ҳали йигирма ҳам бормағандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Нах бизга куяв бўладиган йигит экан, — деди ва Кумушка қараб кулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсираб қизиға қаради:
- Ана, Кумуш, сен эшитдингми, опангнинг сўзини, Тўйбека сенга эр топқан, сен бўлсанг бошим оғрийдир деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетди эрса-да, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди.

- Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди.

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

— Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, — деди, — у йигитни бир кўргин-да, ҳу, деб кетабергин... сен тугил, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, — деди ва хаҳолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

— Тезроқ тегиб қолинг.

— Кошки эди тегалсам, — деди Тўйбека, — мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. «Тенг-тенги билан, тезак қопи билан». Ха-ха-ха!..

Тўйбеканинг шунингдек ҳангомалари бошқа вақтларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам ҳозир унга ётишиб келмади шекиллик, аччиғланган кўйи ётиш учун уйига кириб кетди. Офтоб ойим «бачча-маччадир» деб ўйлаған эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

— Ташқаридан хабар олингизчи, опа, — деди Офтоб ойим, — чой керак бўлдимикин.

Тўйбека нари-бери ошини еб ташқариға чиқиб кетди. Орадан дақиқа вақт ўткан ё ўтмаган эди, ҳовлиқиб айвонга келди:

— Туф-е, қуриб кетсин жоним чиқиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойнамаздан қўзғалмай тасбиҳ ағдариб ўлтурган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёғ кузатиб яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсираб танчадан сўради:

— Нима бўлди, нега мунча қўрқиш?

Тўйбека дамани ростлаб устуннинг тегига ўлтурди:

— Поччамдан дастурхонни олиб қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балога туртиниб кетдим. Қўрққанимдан оз қолдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларға қараб турған экан.

— Кимбало экан?

— Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидға ўхшатдим. Тағи уми-бошқами— худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* * *

Қутидор меҳмонларни жўнатиб ётиш учун ешинар экан, Офтоб ойим сўради:

— Чиройлик йигит, ақллик йигит, деб махтий-махтий Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди, — деди қутидор, — тошкандлик Юсуфбек хожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

— Тўйбеканинг махтағанича борми, ўзи?

— Бор, — деди қутидор ва ғиталанди, — худо кишига ўғил берса шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула Тўйбеканинг Отабек тўғри-сида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлған можаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

— Тентагингнинг ақли бало, кирои куявинг шундоғ бўлса, — деди.

6. ТОШКАНД УСТИДА ҚОНЛИҚ БУЛУТЛАР

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди. «Тошканд ҳокими бўлған Азизбек Қўқонға қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож (закот, солиқ) учун юборилған девон бекларини ўлдирган!» Иккинчи кун бу хабар тағи ҳам бошқача тўн кийди: «Мусулмонқул Нормухаммад қушбегига беш минг сипоҳ қўшиб, Тошканд устига жўнатқан!»

Бу хабарлар халқ томонидан жуда оддий, ортиқча совуққонлиқ билан қарши олиндилар. Бу воқияга ҳеч ким ажабсинмади ва бунда фавқулоддалиқ кўрмади. Халқ бунга ҳақли эди, чунки, бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолған, бу кун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобачасининг, хуллас, ким бўлса ҳам бекларидан бирининг

шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладирган иш» деб қарар эди. Аммо биз Отабекни бу тўғрида халқ билан биргалаштира олмаймиз. Чунки ул бу хабарга совуққонлиқ билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб тургани оғзида, юткани бўғзида қолди: бундай ўзбошимчалик орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўткир зеҳни орқалиқ мудҳиш, фалокатлик манзаралар кўрар, миллатини — халқини — мусулмонини кўркунч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла танграм!» дер эди. Бу хабарни эшиткандан сўнг гангиб эсини йўқотди. Яраси янгиланди:

— Оқ билан қорани ажратолмаган фуқаронинг бир неча ғаразгў мустабидлар кайфи йўлида бир-бирисининг қониға ташна бўлишлари ва натижада истиқболнинг ваҳим кўринишлари!

Шундай қайғулар ичида бўкиб ўлтурар экан, Ҳасанали қўлида бир мактуб билан хужрага кирди. Мактубни Отабекка узатиб — «Тошканддан эмиш, отангиздан бўлса керак» деди. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Ўқуди (айнан):

«Хувалборий ...кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулиллоҳ биз дуогўй падарингиз, муштипар онангиз ва яқин дўстларингиз мунда Ҳақ таолонинг ҳифзи ҳимоятида сиҳҳат ва саломат бўлиб кўз нуримизнинг дуойи жонини субҳи шом, балки аладдавом раббулоламиндан ражо ва таманно этмақдамиз. Жаноби Ҳақ бод фурсатларда, яқин ва саъид соатларда тўқис-туғаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббулоламин. Баъдаб сўзимиз: ўғлим, Марғилонға сиҳҳат ва саломат етиш мактубингни олиб ҳақ таолоға шукурлар қилдик. Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғилонға ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғдир бир кучка таяниб Қўқонға исён этди. Хазина ҳисобини олиш учун келган девон бекларини ўлдириб ўрда дарбозасига осди, бунга қарши Қўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак. Бу кун Кировчидан беш минг сипоҳ ила Нормуҳаммад қушбегини Тошканд устига буюрилганлигин эшитдик. Фуқаронинг тағин қандоғ кўргуликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонлиқ қиличинини фуқаро устида юргузиб турган Азизбекка унинг тиғи зулми билан қора қониға беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб бу кун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрға ўз қони билан ямин этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолғунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқароға салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғунчиларнинг кўз-ларидан ёшлар оқмоқда эди. Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи.

Азизбек ўрда дарбозасиға осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

«Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазоға мустаҳиқ бўлдилар?»

Халқ:

«Билмаймиз, тақсир».

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

«Булар Мусулмон чўлоқни саркардаларидан, қип-чоқларнинг йўлбошчиларидан ва қора чопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қора чопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қора чопон оғайнилариинг қипчоқ кўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро!»

Халқ жавоб берди:

«Адолат! Хўб қилғансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жа-золари шундай бўлмоғи керак!»

Азизбек мақсадға кўчди:

«Сиз қора чопонлиқларга холисона қилган бу хизматимга қарши албатта қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошканд ҳокимлигидан азл этмакчи ва қўлларида келса ҳатто ўлдирмакчи бўлурлар! Сиз бу эҳтимолга қандоқ қарайсизлар?!»

Халқ ўзининг қуйидаги жавоби билан кўкни кўтарди:

«Бир томчи қонимиз қолғунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!»

Азизбек халққа ташаккур айтиб ярасини ёрди:

«Раҳмат фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Норму-ҳаммад қушбеги қўл остида Тошканд устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми фуқаро?!»

Халқ:

«Керак, албатта керак, тақсир! Агар рухсат берсангиз, бу кундан бошлаб кўрғонларни тузата берамиз!»

Азизбек:

«Раҳмат фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир!»

Халқ:

«Сиз омон бўлиб осойиш ўлтирсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Кўрғон тузатишқа фотиҳа берингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлиғига киришди. Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошканд устига яна қонлиқ булутлар чиқди, ишнинг охири нима билан тинчланар— бу бир худоғағина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсингга шуни солиб ўтайки, сиёсат тўғри-рида ўйланиброқ сўзла!

Арзимаган сабаблар билан талаф бўлган жонларни ҳамиша кўз олдинда тут! Сен билан маним кўнгиллари-миздаги яратғучиғағина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азизбекнинг шерикидир, деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли, деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос! Бу тинчсизлик вақтида сен билан маним ҳаётимизнинг таҳлика остида бўлганлиғини унутма! Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу тинчликсиз босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир. Тошканд тинчлангандан кейин (агар саломат бўлсам) ўзим хабар юборурман. Мунда барча ёру дўст саломат, мендан Ҳасаналига салом айт! Аддои отанг Юсуфбек ҳожи. Тошканд, 27-далв ойида 1264-йилда ёзилди».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўткан жумлаларини қайта кўздан кечирар экан, Азизбек воқияси устига келганда ихтиёрсиз «тулки» деб юборди.

«...босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир!» — бу жумлани ўқуғанда, — ундоғ бўлса сира тинчимангиз, — деди-да, ёвошғина илжайиб қўйди...

7. МАЖБУРИЯТ

Қўқондан ҳар кун деярлик хабарлар келиб турар эди. «Қўқон сипоҳи томонидан Тошканд ўралди» деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўтган эди. Аммо ҳануз — «Тошканд олинди» деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: «Нормуҳаммад қушбеги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим минги қирилган» деган хабар юриб кетди. Чамаси, Азизбек осонлиқ билан жон берадиган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошканд фожиъаси келиб қўшилғач, Отабек тағин ҳам хаёлчанланган, тағин ҳам хомушлигини ортдирган эди. Ҳатто баъзи кунлар ҳужрасидан ташқариға чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, бошқача айтканда кундан-кунга гўшанишинликка яқинлашиб борар эди.

Бу кун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги фикрини чинлаб амалга оширмакчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзгариш — кундан-кунга рангининг синикиб бориши, ҳужрадан четка

чиқмаслиги, хомушлиги ва бошқалар Ҳасаналини яхшигина қўрқувга солган, ўзининг фақат томошачигина бўлиб юришидан ризосиз-ланган эди. Дуруст, ул Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узоқ тутмаган: маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирар эбини қилса мумкинми? — Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати учар қуш, балки, бу кун-ерта унутиб ҳам юборар» каби мулоҳазаларда бўлинган эди. Ниҳоят, Отабекдаги ўйчанлик ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасанали ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсунларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам шу ҳолда тиниб турмади, яна юз турлик бошқача йўсунларни ўйлади, минг турлик хаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек оғриғига эм деб топмади ва ниҳоят:

— Кўрай-чи, қадамим муборак бўлармикин, — деб қўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз хужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобурнома» мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

— Менда юмишингиз йўқми, бек? — деб сўради Ҳасанали. — Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

— Юмишим йўқ, бораверингиз.

Ҳасанали чиқди. Қош қорайиб, қоронғу тушаёз-ган эди. Ҳаво булут, аччиғ, совуқ ел тўрт томонга югурар, онда-сонда қор учқунларини қувлаб зириқтирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишка тўғри келадиган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргучи қийналмас, аксинча ола-чалпоқ қор пағаларини босишдан вужудга келган оёқ остидаги «ғарч-ғурч» товушлари кишига бир турлик кайф, мусиқавий энгиллик берар эдилар. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар... Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод; халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, хуснига тамошо қилиб худонинг қудратига ҳайрон қоладилар...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисиға келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқишидан кўрилган ёруғлик меҳмонхонада киши борлиқни билдирар эди. Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи намоз ўқумоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бу тасодуфдан Ҳасанали сўйинди ва Зиё аканинг намозни битиришини кутиб ўлтурди. Зиё шоҳичи ёнига салом бериб жойнамоздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг келиб Ҳасанали билан сўрашди:

— Келинг ота, тинчликми?

— Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ултуришдилар. Бир мунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифка тушуна олмай «нима қилиб юрасан?» дегандек этиб, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

— Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбу-рият бор.

— Сизни Отабек юбордими?

— Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушуна олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки, Ҳасанали Отабекнинг қули. Қуллар билан жиддий муомалада бўлинмоқ, айниқса Зиё шоҳичилардек одамларга фавқулодда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши...

Зиё аканинг боши қотиб охирда сўради:

— Мажбуриятингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

— Мажбуриятимни эшитсангиз, балки ишонмасиз.

— Хўш.

— Ўзингизга маълумки, — деди тузукланиб Ҳасан-али, — Марғилон келганимизга йигирма беш кун, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дард-манд.

Зиё ака ажабланган эди:

— Қандай дардмандлик, Отабек соғ-ку?

— Тўғри айтасиз, — деди Ҳасанали, — аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

— Хўш, дарди?

— Муҳаббат.

— Муҳаббат?

— Муҳаббат! — деб такрорлади Ҳасанали. — Шу йигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

— Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдими?

— Бўлди. Қутидорнинг қизиға.

— Ҳа, ҳа-а! — деб юборди Зиё ака ва бир оз ўйлангандан кейин сўради, — буни сиз аниқ биласизми?

— Аниқ биламан.

— Ўзи айтдими?

— Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлаштирди.

— Отабек қизни қаерда кўрган?

— Афсуски, буни била олмадим.

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши онглашилди эрсанда, яна шундай бўлса ҳам сўради:

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундандир, — деди Ҳасанали. — Бу тўғрига сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. Қизиқ гап, деб бир-икки қайта нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

— Нозик гап, — деди охирда Зиё ака, — агар биз Отабекни бу ердан ўйландириб қўйсак, хожи биздан хафа бўлмасмикин?

— Кўб яшанг, бой ака. Қулингиз ҳам бу тўғрида кўб ўйладим. Хафа бўлса нима чораким, биз шу ишка мажбур бўлган бўлсақ. Шунинг билан бирга Юсуфбек хожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапка хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнадими, йўқми, деб бу томонни ўйлаб турибман?

Зиё ака яна ўйланиб бош қашинди:

— Айтканингиздек масаланинг бу тарафи ҳам нозик,— деди, — аммо қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам ҳам ўртада йироғлиқ масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман, деб қўярмикин, билмадим...

— Менимча қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин,— деди Ҳасанали, — агарда кўниб хўб десаку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка етқузсак, зора, шунинг билан кўнгли совиб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъқул бўлиб тушди:

— Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

— Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да, юзига кулги чиқарди:

- Ҳозир борамиз, — деди, — биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.
Зиё ака кийиниш учун қўзғалган эди. Ҳасанали ундан сўради:
— Маним ҳам бирга борганим маъқулми ёки ёлғиз ўзингиз?
Зиё ака қўл силкиб:
— Сизнинг боришингиздан зарар йўқ, — деди.

8. ҚУТЛУҒ БЎЛСИН!

...Зиё шоҳичининг кулиб айткан сўзларига қутидор сира ҳам тушунмас ва кутилмаган меҳмонларнинг ке-лиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

— Оловни қўятуриб, қудаларга дастурхон олиб чиқингиз.

Зиё шоҳичининг бу кулгулигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб дастурхон буюриш учун ичкарига қўзғалди. Унинг кетидан Ҳасанали: «Тақдир биткан бўлсин-да», — деб қўйган эди, шоҳичи қатъий қилиб: «Иншоолоҳ битар, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамға санамаймиз» — деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор, айниқса Зиё аканинг оғзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлган бир маънони сезмақда эди. Орадаги сўзсизлик узоққа чўзилабергач, қутидор Ҳасаналидан сўради:

— Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб Ҳасаналининг жим туришига ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

— Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиғи учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса тушунолмади ва шу-нинг учун қайталаб сўради:

— Отабек соғми?

— Бу кунгача Отабек саломат, — деди Зиё ака салмоқлаб, — аммо бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда қолганға ўхшайдир.

Қутидор яна тушунолмамай таажжуб билан меҳмон-ларга қараб олди.

— Тушунолмадим...

— Яъни Отабек бу кунгача саломат, — деди Зиё ака яна. — Аммо мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда...

— Меним қўлимда?

— Сизнинг ихтиёрингизда.

— Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, — деди таажжуб билан қутидор, — лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиғи иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин.

Зиё ака бояғи вазиятини бузмади:

— Ажабланмангиз, ўртоқ, — деди, — бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг ихтиёрингизда; бу ўйин эмас — тўғри гап.

Қутидор тўсиндан муддаонинг ким ва нима тўғри-сида бўлганлиғини пайқаб қолди ва ўзида бир турлик ўнгғайсизлик сизди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонға таклиф қилиб ўзи мақсадни очиқроқ онглатмоқчи бўлди:

— Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирган бир дурри бебаҳодир, — деди Зиё ака. — Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек — бир неча кунлардан буён пинҳоний бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилини излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз холи тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардин яширадир. Шундоғ қилиб хўжасига ихлослик Ҳасаналининг тажрибалик кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа

қочолмай натижада сир очиладир... Шариъат ишига шарм йўқ, дейдирлар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бир мунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да бир кимса-нинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб беқда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...

Зиё шоҳичи ўз томонидан ҳам яна бир мунча гапларни қўшиб чатиб, сўзини тугатди. Қутидор яхшигина ўнғайсизланган эди. Қутидоргина эмас, совчилар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклиғига учавлари ҳам тушунарлар ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутка кетган эдилар.

Гарчи муддао кун каби ошқора бўлган бўлса ҳам нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

— У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор тарафидан ўзига бериладирган шу саволни кутиб турган эди.

— Сизнинг каримангиз, — деди.

Қутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тағин сўзсизлик, ўнғайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсун жимгина ўлтуришкандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришқа тўғри келди:

— Биз, ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғулик бир ўғул ҳадия этканимиздек, иншооллоҳ, қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамаи иффат бўлган бир рафиқа тухфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги безиллай бошлади. Чунки шу дақиқада қутидор оғзидан ё рад ва ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томонда, кутилмаган бу совчиликқа ишонилмаганда, ишонмаснида билмай шошиб ўлтурган қутидор ҳам ўзининг оғзиға тикилиб турғучи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарангсиган эди.

— Отабек каби бир йигитни ўғул қилиш шарафига ноил бўла олсам ўзимни энг бахтлиқ оталардан санар эдим, — деди ниҳоят қутидор, — аммо бу тўғридаги ҳамма их-тиёр ўз қўлимда бўлмай орада кўкрак сути бериб ўсдирган хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол, пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим...

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшиткан совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

— Бу от савдоси эмас, умр савдоси, биродар, — деди Зиё ака, — янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин хўб ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин қутидор меҳмонларни қолдириб ичкарига кирди. Кумушбиби ухлашқа ётқан эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Қутидор уй эшигини очар экан айвонда ўзини кутиб ўлтурган Офтоб ойимға деди:

— Шамъни олиб кир-чи олдимга.

Уй жиҳозга ғоятда бой, гўё музахона тусини берар эди. Тахмонда турлик рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчалариға уйилган пар ёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар: косалар, кўзалар, чинни чойдишлар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва сипарлар, дорга солинган турлик-турлик эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамашдирар даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаған Офтоб ойимға қутидор бир илжайиб қўйди-да:

— Хотин, сен ҳали эшиқдаги совчилардан хабарсиздирсан? — деди.

Офтоб ойим эрининг «совчи» хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайин совчилар жамоаси ёғилиб ётқанликдан бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаған эди:

— Хайрлик бўлсин, кимлар совчи?

Қутидор яна бир кулиб қўйди:

— Зиё шоҳичи, тағин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойим бу кунги совчиларнинг қутидорға бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг самимият ҳам ошиқишидан сезди:

— Ким учун келганлар?

— Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир тошкандлик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

— Эсимда бор, Тўйбекка махтаб кирган йигит.

— Ўлма, хотин, — деди қутидор, — ана шу йигит учун келганлар.

Бу сўздан Офтоб ойим безонглаб тушти ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

— Мусофир-ку?

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан қутидор бош қашиб олди ва умидсиз бир товушда:

— Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим, — деди.— Йўқса ўзи айна биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотинларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман бутун шахсини эҳтиром қилғучи бир хотиндир. Шунинг учун эрининг ҳозирғи раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун зид топса ҳам ёлғиз «мусофирлик» масаласи билангина гапка хотима бермай, бошқа тараф-лардан ҳам камчиликлар топиб асослик суратда қутидор-нинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига совуқ сув сепмакчи бўлди:

— Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарлик бўлиб чиқди. Чунки қутидор, Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида: «Йигитнинг наслини айб-ситиб бўлмайдир, тўғрисига кўчканда бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир», деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турлик йўл билан кетди:

— Уйланганми, йўқми?

— Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг қу-лидан эшиткан эдим.

— Ёши нечаларда бор?

— Кўб бўлса йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса йигирма икки-йигирма учлардан ошқан эмас.

— Нима мажбуриятда бизга куяв бўлмоқчи, Тошканддан қиз топилмаганми?

— Топилса ҳам ёқтирмас экан, — деди қутидор ва ўнггайсиз ҳолатда воқияни шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишни билмай қолди. Тузиқ, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини онглаган, куяв бўладирган йигитни ўзлариға ўғулликқа лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқда «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куяв излай-излай ниҳоят Тошкандлик бир мусофирга бериш хўрлиғи Офтоб ойим учун оғир эди.

— Энди қандай кенгаш берасан, хотин?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишка юраксина олмас, эрининг кўнгли олинишидан қўрқар, аммо — «мусофир» масаласига жону дилдан қарши эди.

— Сиз мувофиқ кўрган бир ишқа қарши тушиб, раъингизни қайтараолмайман, — деди кўб ўйлағандан кейин Офтоб ойим, — чунки нима бўлганда ҳам сиз-нинг оталиқ исмингиз бор, ҳам кўброқ ихтиёр сизнинг қўлингиздадир. Мен албатта кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағур кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишқа ризолиғим билинса ҳам бироқ қаршилиғим шундадирки, куяв тошкандлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга

қолғанда сизни билмасам-да, аммо менинг бундай жудолиққа сира тоқатим йўқдир... Мана шу та-рафни енгилроқ ўйлағанга ўхшадингиз, жоним.

— Сўзларинг тўғри, хотин, — деди ўйлаб қутидор, — лекин тақдир битканданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитка қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар ҳолда биз энди узоқ ўйлашиб ўлтурмайлиқ-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларға ризолиғимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар ёлғиз боламиз икки бўлиб — айна бизнинг муддаомиз; йўқ, қабул қилмасалар ул вақтда киналари ўзларидан бўлсин, мана бу маслаҳатка нима дейсан, хотин?

— Мусофирлиғи?

— Биз таънани куяв қилмаймиз, — деди қутидор, — бизга чин йигит керак, халқ «мусофирга берди» деб сўз қилса — қилсин.

Офтоб ойим эридаги майлни бошдаёқ пайқаган эди, шунинг учун тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жавобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олдиға чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб қутидорни Отабекдек бир йигитни куяв қилиши билан табриклади ва шу такаллуфсиз совчилик ила умр савдоси биткан ҳисобланди. Икки ёш-нинг муҳаббатлик, увалик-жувалик бўлишлариға дуо қи-линғач совчиларға заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорға ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан фарқ этмақда эди.

— Тўнлар муборак бўлсин!

— Сизга куяв ўғул муборак бўлсин!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

— Қутлуғ бўлсин! — деди.

9. ҚАРШИЛАШ

Бу кунги кутилмаган тун Ҳасанали отани гангиткан, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олған эдилар. Ул бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсун билан бекка билдириш йўллариини ўйлар эди. Бу фавқулодда сўйинч хабарни бекнинг қайси йўсунда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладирган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... барчасини бирма-бир кўнглидан кечирар эди. Бу гапни эшитгач, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётқан бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор уйларида шодланиб, руҳланиб юрганини кўрар эди. Бу ўйларни тугаткандан кейин унинг кўзлари уйқу сари юмила бошлаб, қаршисиға Отабек келиб тўхтар эди: «Ота, мен сизнинг бу қилған яхшилиғингизни сира унутмасман» деб миннатдорлик қилғандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди: «Бечора. Суйганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадиргандирсан... Ёрдамчинг йўқлиғи-дан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмай-дирғандирсан. Қайғирма бегим. Ҳасанали отанг у тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча се-нинг қайғулиқ кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлиқ ҳам шеъриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим».

Ҳасаналининг кўзлари тағин уйқуға кетар, қаршисиға Отабек билан кўҳлик, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унга қараб илжайишар эдилар: «Бизнинг чин отамизсиз» дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди. Ёшим олтмиш тўртка етди, ўғул-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқий Отабек менга ўғуллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан югурмасмикинлар? Тупроқ остларида унутилиб ётқан кезларимда: «Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди», деб ёдласалар, яхшилиқ билан эсласалар етар менга шу».

Тунлар узоқ, тонгни отдириб, Отабекни қувонди-ришғача сабр чидамас, кўз юмишга ҳалигидек хаёл-лар монеъ бўлар эдилар. Шу йўсун ярим уйқу ҳолатда тонгни отдириб сўйинтириш соатлари ҳам етди.

Чойдан кейин ҳужрасига чиқиб кеткан Ҳасанали қўлтуғида бир нарса билан кириб бек қаршисига ўлтурди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб, юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди. Ҳасанали:

— Энди муборак бўлсин сизга, — деди.

Отабек тушунолмаي Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган кўйи қўлтуғидаги заррин чопонни олиб сандал устига қўйди.

— Бу қандай чопон? — деб сўради бек.

— Муборак бўлсин, дедим-ку.

— Нима муборак бўлсин?

— Сизга ифбатлик ва севимлик рафиқа билан қутидордек қайин ота, Ҳасаналига келин.

Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турлик титраб кетди, кўзлари қинидан чиқар даражага етди. Файри-ихтиёрий кўзғалиб ўлтургандан кейин сўради:

— Бу нима деган сўзингиз?

— Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишонаберингиз, — деди кулиб Ҳасанали, — мен сизни қутидорнинг қизига уйландиришқа қарор қилиб, қароримни ҳам бу кун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... яъни қутидорнинг қизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб шошиб сўради:

— Қайси қизига унашиб келдингиз?

— Қутидорнинг ёлғиз қизига, — деди Ҳасанали, — бундан хотиржамъ бўлингиз, бек. Зиё шоҳичи эрталабки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабек тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди:

— Бир кечада ҳамминг тушига «тўй» кириб чиққан.

Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар, куяв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинадир. Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюрадир... Тавба, демак чора йўқ: Офтоб ойимларнинг куявлари ким, қайси қизларини эрга берадирлар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? — Уларнинг қизлари ёлғиз, демак Кумуш эрга бериладир... Тушунарлик гап эмас:

— Эрга ким тегадир?

— Кумуш.

— Кумушбиби куявни ёқтирадирми, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керак эмасми?

— Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

— Нега?

— Чунки одат шу! Кумуш ота-она ёқтирған кишига рози бўлиш учун мажбур!

Кумушбиби куявнинг ким бўлганлигини Тўйбе-канинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

— Мана, бекачим, — деди кулиб Тўйбека. — Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан.

Бироқ унинг нафсиламрда каромати бор. Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, даррав фаришталар «омин!» дейдилар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга махтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб бу кун сени ўшанга бердилар... Энди мундан кейин Тўйбека опангга ихлос қўй, бекачим!

Бу хабарни эшиткучи Кумушбибининг қора кўзлари жик ёшга тўлиб, кипраклари ёш билан беландилар.

— Йиғлама бекачим, — деди Тўйбека, — биз би-ламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканин: эрлар сўйинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдирлар; сизнинг йиғлаганингиз — қувонганингиз... Мени эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимдан никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

— Тоқатим тугади, опа, — деди Кумуш, — ортиқ сўзламангиз.

— Сўзламайман, — деди Тўйбека, — лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди бир куявни. Қандай чиройлик, қандай ақллик эканини билар эдинг, бекачим. Юлдузингиз нах бир-бирингизга тўғри тушкан экан, ик-кингизнинг ҳам бир-бирарингиздан камлигингиз йўқ.

Кумушбиби ортиқ чидалмади, кўркунч бир товуш билан ҳайқирди:

— Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!

Кумушнинг бу товшига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар:

— Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бибисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди. Тўйбека жуда кўркқан эди:

— Қаллиғи тўғрисида сўз очқан эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

— Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтирғансан! Тинч юрсанг сени бирав бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқириғини уялғанга йўйдилар-да, яна уйга кириб бисот кавлашка, тўй ҳозирлигини кўришка машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсаткача шу кўйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб ташқари ҳавлига қараб кетди. Кўб йиғлағанликдан кўзлари қизарған, қовоқ-лари шишкан, юзлар бўрткан эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмай балки, ўн қайта оширған эдилар. Ташқариға чиқғандан кейин айвоннинг тумшугига келиб ўлтурди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин ул қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек, кимнидир кутгандек теварагига қараб қўйди...

— Ариқ бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйиға тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонға ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйиға еткач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонға қараб олғандан кейин сувнинг оқишиға кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирлик ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайди-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас — қайталаб-қайталаб ювди. Бояғи аччиғидан бир мунча тинчланиб, кўз қизиллиқлари кеткан ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10. ТЎЙ, ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Қутидорнинг ташқарисиға эр меҳмонлар, ичкарисига хотин меҳмонлар тўлғанлар, улар куюқ, суюқ ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадирлар. Ташқарида бир қўша созандалар дутор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли созлар билан дунёга жон суви сепиб шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадирлар. Тўй жуда ҳам руҳлик...

Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтканда, улар қум-тупроқдек кўб, бироқ мажлисининг боришида тартиб йўқ, ҳавли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлган, қайси ҳавли юзида бир товоқ ошни еб ўлтурадир, ким йиғлаган боласини овитиш билан овора, бирав ёр-ёр ўқуб, тағин биттасининг қувончи ичига сиғмай хахолаб дунёни бузади, хуллас бағ-буғ етти қат кўкдан ошадир...

Офтоб ойим қайғулироқ, туси бир оз синиққансумон... Меҳмон кутиб чарчағаниданми, нимадан бўлса ҳам жуда калавлаган, баъзан қиладирган ишидан ҳам янглишиб кеткани, масалан, уйга кирмакчи бўлиб таванхо-нага кириб қолгани кўриладир. Тўйга келган хотинларнинг «Тўйлар муборак, куяв ўғул муборак!» деб сўрашлариға ҳам ишончсиз бир оҳангда «Қутлуғ бўлсин», дейдир.

Офтоб ойим донхонанинг эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёниға чақирди. Ёши элладан ошқан, кулгуси ичига тўлиб тошқан бир хотинни дувурданчиқиб, ўзига қараб юрганини кўргандан кейин донхонаға кирди. Хотин ҳам ичкарига киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайғулиқ бир боқиш билан хотинға қаради.

— Нега қайғулиқ кўринасан, Офтоб?

Офтоб ойим узоқ тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

— Шу чоқда ичимга чароғ ёқсалар ҳам ёримайдирда, эгачи, — деди ва кўзига жиқ ёш олди.

— Нега?

— Қизим тўғрисида...

— Қизингга нима бўлди?

— Унашилғаниға бу кун еттинчи кун, — деди Офтоб ойим, — шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам, сабабини сўрасам сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза берадир. Бу кун тағин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ялпоғланиб аранг ҳаммомга юбордиқ.

Хотин Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

— Нимабало, куявинг кўркисизми?

— Ўзим кўрмадим, — деди Офтоб ойим, — аммо кўргучиларнинг сўзлариға қарағанда ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куяв қилган эди.

— Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдирми?

— Биладир, — деди ойим, унинг олдида биз жўрттага куявни махташамиз, лекин бу махтовларни эшитгуси келмай, қайтаға йиғисиниғина ортдирадир.

Хотиннинг ҳам бу гапдан ҳайрати ортди ва бундан қандай сир борлиғига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўткан-кеткандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқ-чапоқ бўли-шиб кетканларидан ҳикоя қилди:

— Қайғирма, Офтоб, — деди, — куявинг бунчалик сулув бўлса, гап-сўзда тенгги бўлмаса, ҳали чимилдиқда қизингнинг печак гулдек бўлиб эриға чирмашқанини кўрармиз.

— Оҳ, опажон, — деди умидсизча ойим, — маним бунга кўнглим чопмайдир.

— Чопсин, Офтоб. Мен бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай-суялмай чимилдиқда ҳатто йигитдан ҳам ортдириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғирма Офтоб.

— Илоҳи шундай бўлсин-да.

— Бўлади-бўлади, — деди кулиб хотин, — шошмачи, Офтоб. Агар қизинг мен айткандек ўзгариб кетса менга нима берар эдинг?

— Сизга бош-оёғ кийим.

— Сўзингдан қайтма, Офтоб. Печак гулдек бўлиб эриға чирмашқанини кўрармиз ҳали, худо кўрсатса, бор, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!..

Шундан кейин икави донхонадан чиқиб хотинлар орасиға кирди.

Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Бу уйда — Кумушбибининг тоғасининг уйида қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўттуз-қирқ чамалиқ қизлар йиғилганлар, йиғилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини бу кун хотинлиқ оламига узатмоқ-чидирлар. Бу узатиш мажлисини жонлик, руҳлик ўтказмак учун барча қизлар ўзларининг энг асил, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда яسانيб, ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкин-ки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

— Бу гулми, кўхлик? Йўқ наригиси! Ундан кўра буниси! Барисидан ҳам ўттаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам ажрасиз, гул танлашда бир қарорға келалмай эл ичида кулгига ҳам қолурсиз, расво ҳам бўлурсиз.

Мана, мажлис аъзолари шунақангғи бир-биранидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар. Мажлиснинг шоирлари, ўйинчилари, чилдирма ва дуторчилари — барчаси ҳам ҳозир бўлиб фақат Кумушбибигина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлиска руҳ киришига барча ишонадир ва уни тўзимсизланиб кутади.

Кимдир, орадан биттаси «келишди!» деб юборди. Барча қизлар ўйнинг даричаси ёнига уймалашиб ҳавлиға қарадилар. Чиндан ҳам ул ёнида икки янгаси билан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, ул келсин эди-да, суйганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан ул... фақат жонғина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдағи оқ шоҳи рўймол, ичдаги оқ шоҳи кўйнак, устдаги оқ кумуш заррин сирил-ган пўстин, бақбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа қундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бўйин теварагига чирмашқани, хом нуқра юзларнинг бўғриққани...

Янгалар Кумушни ҳавлидан туриб қизларға топширдилар:

— Мана Кумушбиби — сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чопиб ҳавлиға тушдилар-да, Кумушбибидан паранжини олиб уйга бошладилар. Янгалар Кумушни қизларға топшириб кетдилар. Ҳавли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларғагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошлағучи қизлар билан уйга кирди, ундан онгқан атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзлари-нинг бир турликкина сўзлашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

— Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбибининг қизларға берган жавоби эшитилар-ешитилмаслик эди:

— Қутлуғ...

Кумушбиби ўйнинг тўрига ўтқузилди. Қизлар ўйнинг теварагига ўлтуришиб олғандан кейин ораға нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маънолик қилиб ер остидан Кумушка қарайдирлар. Мажлисда бир хил маъюси-ят. Қизлар нимани ўйлайдирлар ва нима тўғрисида маъюсланадирлар, бу эрса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипка чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бунинг устига ёвошлиқ, ўйчанлиқ уларнинг тусларига маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшқан эди. Агар биз шу кезде заршунослиқ учун энг шимарсақ, яъни гулни гулдан ажратадурган бўлсақ бояғидек эсанкираб, мутараддид қолмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар исидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидағи тўлган ой эди.

Орада ҳамон бояғи жимжитлик ҳукм сурар эди.

Ҳар бир мажлиснинг жонландирғучи, идора қилғучи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу қизлар мажлиси ҳам шундай қаҳрамонлардан ҳоли эмас эди. Мажлисни бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишиға Гулсинбиби чидаб туролмади:

— Биз нима учун йиғилдик-да, нимага ер чизишиб ўлтурамиз! — деди. — Биз бу ерга аза очқали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбиби қўшилишди:

— Кўб ўйлашманг, ўртоқлар! — деди, — барибир бу гап ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор! Тур Савра! Ҳавлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг кулиб ўлтуринг. Барибир эртага жойсиз чеккан қайғин-гиздан ўқинарсиз! — деди-да, мажлисни ост-уст кулдириб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрлик, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёвошқина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлиска кутилмаган бир руҳ кирди. Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини танларга ларза бериб, тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўлтурмай ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшилгандан кейин базм тагин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин қизиби борар эди, унинг дарича эшиклари бекланиб тоқчаларга шамъ ёқил-ғандан сўнг, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнган шамъ нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатка қўймоқда, мажлис эрса «Алиф лайло» ҳикояла-ридаги «парилар» базмини хотирлатмоқда эди. Дутор «Ифор» куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин ҳам бир турлик назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнгилнинг аллақандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўрғалаши борлиқ аъзони зириллатадир. Базм жуда қизиқ, жуда кўнгиллик эди.

Кумушбибинини ҳам бу қизиқ базмдан бошқалардек ҳисса оладир, сўйиниб қувонадир, деб ўйланмасин, чунки вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам хаёли аллақа-ёқларда учиб юргандек, кўзлари ўйнағучи қизларда бўлса ҳам, аммо ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишдан натижа чиқариб айтканда, бу қизиқ мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутқандек...

Икки соатлик қизиқ бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хонимбиби энди дутор билан қўшиқча ўлтурдилар. Гулсин ўзининг кўнғуроқдек товши билан «Йиғларман» куйидан бошлади:

*Ўртоқларим, қўлға олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдирман ёримни!*

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшилишди. Бир турлик, бир оҳанглик нафис, мусиқавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирлариға ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоққача мўлтайиб, хаёл ичида шўнғиб ўлтурган Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларга қаради.

Қизлар иккинчи байтка ўтдилар:

*Бир кўриниб яғмо қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўралмадим норимни!*

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшга тўлган эди. Учунчига ўтдилар:

*Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим ҳама йўқу боримни!*

Тўртинчи:

*Билурмикин, билмасмикин у золим:
Кунлар-тунлар тортқан оҳу зоримни!*

Кумуш тоқатсизланган эди...

Бешинчи:

*Чиндин айтинг ўртоқларим менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?*

Кейинги:

*Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!*

Бу кейинги байтка қулоқ солғучи қолмади. Чунки ёнидаги қизға осилиб йиғлай бошлаған Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

— Нима бўлди, Кумуш?

— Нега йиғлайсиз, Кумуш опа?

— Бирар жойинг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йиғилган қизларга кўзини очиб қаради-да, ҳушёр тортқанлардек бир ҳаракат қилиб қўйди ва тез-тез чўнтагидан рўймолини олиб кўзёшисини қуритди.

— Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергучи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб қаради-да:

— Ўзим... — деди.

— Вой шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! — деди Гулсин, — мен шундай эрни топиб тексам бошим кўкка етар эди!

Гулсиннинг гапига қизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни қўятуриб мажлисининг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишка кўчдилар. Гулсин куяв рўлини ўйнар, Хонимбиби Кумуш рўлида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишқан лапарлари барчани кулдириб, ичакларни узар даражада. Бироқ Кумушнинг тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунгғайиб хаёлланишқина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан кейин янгалар келиб, қизлардан Кумушни сўрадилар. Қизларнинг, «Йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айткан сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрағандек қизларга термулиб қарар эди. Шу йўсун қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

11. КУТИЛМАГАН БАХТ

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, ўзингизни тошкандлик, мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳам-мадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми? деган сўроғи олти, етти қайтарилғандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида аранг унинг ризолиғи олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳавлиси тўрт кўз билан куяв келишини кутади. Куяв учун паловлар, қуюқ-суюқ ошлар, неча турлик неъматлар ҳозирланиб, булар ҳам куявнинг интизорида турадилар. Ниҳоят, соат беш яримларда куяв келди. Йигирма-ўттиз чоғлиқ ёш йигитлар — Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек — куяв кўринди: бошида симоби шоҳи салла, устидан қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзи-нинг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим: оёғида қалапой афзали, белида Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шоҳи қийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидиради. Ошларини еб бўлсалар ҳам жўрттага куяв кўриш учун ўлтурған маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куявликка арзигундек, чакки чаккига тушмапти, олмаю-анор» дейишдилар. Томда куяв кутиб ўлтурған хотинлар ичидан Офтоб ойимнинг

эгачиси ошиқиб синглиси ёниға тушди-да: «Офтоб, даррав исириқ ҳозирла, куявингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Қутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядир. Меҳмонхона айвонида оқ соқоллиқ, кўркам сиймо ва оғир табиъатлиқ домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тағин бир неча кишилар ўлту-радилар. Йигитлар куявни домлалар қаршисиға келтуриб тўхтатқандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр масаласи очиладир. Кўб тортишқандан сўнг қўйидағи маблағлар маҳр қилиб белгуланадирлар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, ас-боби рўзгор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолиғини билдирадир. Домла хутба бошлайдир. Форсийча ўқулган ҳамд, саловот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир: «Сизким Отабек Юсуфбек хожи ўғли Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинлиққа қабул қиласизми?» — форс тилида сўралган бу савол Отабекнинг кулгусини қистатиб, кўнглидан кечи-радир:

— Қабул қиласизми-я?

Ул биринчи сўроқдаёқ — «учиб, қўниб қабул қи-ламиз» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам бироқ халқ-нинг — «ўлиб турган экан» деб қиладиган таънасидан чўчиб, жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги «сиз ким фалончи...» жумласи домла тарафидан такрорланадир. Куявларга учунчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфка чидалмайдир. Гўё учинчи сўроқ ўрниға «Энди олмас экансиз Кумушбибинини...» деб мажлис бузиладирғандек сезиладир-да, ҳамма товшини қўйиб, барчаға эшитдириб «Қабул қилдик!» деб юборадир.

Домла алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ... билан никоҳ-ни тугатиб мажлис томонидан келин билан куявнинг ҳақлариға дуо бошланадир, ҳамма дуоға қўл кўтариб, ҳатто томдағи томошачи хотинларғача «омин»га кўмаклашадирлар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куявни меҳмонхонаға олиб кирадирлар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқаға бўлсин тўзим бўлмаган бир вақтда бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта ул яхши чиқиша олмайдир. Хуфтанга яқин банаъжи бир иштиҳо билан ейилиб бўшатиш лаган, товоқлар олиниб дастурхонлар йиғилди. Бизнингча бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят, янгалар куяв сўрадилар. Икки ёшға муҳаббатлиқ умр сўраб фотиҳа ўқилғандан сўнг Отабек ичкарига узатилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

— Энди куявлиқ муборак бўлсин, бегим?

— Қутлуғ бўлсин.

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталиқ муҳаб-бати билан бекнинг орқасини силади ва ёшли кўзлари билан дуо қилиб унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафка юрди. Ул ҳозир қизиқ ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳавлининг икки томони то Кумушбибининг уйигача қатор куяв куткан хотинлар, бола-чақалар билан тўлган. Баъзан куткучи хотинлар-нинг қўлида ёниб турган шамъ, куяв тушадирган уй тўй моллари билан жуда ҳам бежалган. Юқорида ёзилиб ўтилган қутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас хотин-қизлар қўли билан чатиб ишланган турлиқ зийнат чодирлари билан ҳам бежалган, шипда катта қандил, қандилда ўттузлаб шамълар ёниб уйни сирлик бир ҳолатқа қўядирлар. Бурчакда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийим-лар билан Кумушбиби турадир... Унинг ҳусни бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини оқузиб янгаси-нинг сўзига қулоқ осмайдир. Ташқаридан эшитилган «куяв! куяв!» сўзи билан тағин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдириб ўзи югирганича эшикка чиқди. Куяв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-

қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириқ тутатар эди. Хотинлар қўлларида шамъ билан унга қарар ва кузатиб қолур эдилар. Куяв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочқали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Киригиз, бек.

Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарлик қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб рўймолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир. Рўймол тугиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

— Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушлангиз, — деди ҳам сиқувчи қўлдан қути-лиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз? Нега қарамайсиз? — деди бек. Кумушбиби шу чоқгача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бир мунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшамми?

— Мен ўша, — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

— Кўзларимга ишонмайман, — деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

— Мен ҳам, — деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовишди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучлик қўллар қўлтиқ остига ёпиштилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да:

— Кутилмаган бир бахт, — деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳавлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиққина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб қуйида ёзиб қўйилган дастурхон ёнига бошлади:

— Сиз бўлганлигингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим, — деди.

— Бошқа деб ўйладингизми?

— Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди, — деди-да, тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтин узук солур экан, ул ерга қараган ҳолда эди.

— Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

— Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

— ...

— Ўкинмангиз, — деди бек, — сиздан бир нарсани сўрасам аямасиз?

— Аямайман.

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холифа ишорат қилиб:

— Шу ердан бир ўпиш берсангиз, сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз, — деди.

Кумушбиби қизаринди.

Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пояфзал бозорида бўлган эди. Аср намознинг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўкондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегида саёз оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди. Дўкондор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди: «Мана шу бурчақдаги дарбозадан ичкарига кирсангиз, ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз», деди. Отабек дўкондорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисиға кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасиға келиб тўхтаган чингилин йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар. Охирда Кумуш нимадандир чўчиғандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонға бурди. Бу бурилишдан унинг орқа-ўнгини тутиб ётқан қирқ кокиллари тўлқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ-бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳадя қилди... Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини катта очиб ўткан дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёл-ланди. Бироқ ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйиға ўлтурди. Аммо кўзи хаёл яши-ринган йўлакда эди. Таҳоратланиб бўлди, яна кўзини ўша тарафдан узолмади. Артиниб олғандан кейин яна оёғ устида тўхтаб қолди. Яширинган гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчақдан бўлса ҳам асирини тамоша қилар эди.

Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйдан чиқди ва шу дақиқадан бошлаб унда муҳаббат можароси туғилган эдиким, бу ёғи ўқуғучимизга маълумдир. Кумушбибининг юқорида «Сиз ўшами!» деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг онглашилмай қолиши ва чин бахтни билъакс кутиб олиниши қизиқ эди. Шундай қилиб икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовишиш билан натижаланди.

12. ЧАҚИМЧИЛИҚ

— Бу кун етти кун... Отабек қутидорнинг қизиға уйланди.

Ул бу хабарни Қўқондан қайтишда эшиткан эди. Ўзининг қиёфасига яраша кўрқунч йўллар излар экан, қулоқлари тегида «...қизиға уйланди» жумласи такрорланиб турғандек бўлар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотини учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундаш унинг олдиға киришдан кўрқиб, яна тўғриси — унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб ҳавлининг чет-четида юрарлар, икки кундаш билиттифоқ унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса биз ачинарми эди», деярлар эди.

Ул ўлтурган кўйи нима тўғрисида бўлса ҳам жуда бош оғритиб ўйлар эди. Шу чоқда унинг тусидан йиртқичлик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгулари кўрилур эди. Ҳар ҳолда ул яхшилиққа эмас, қандоғ ҳам бўлса бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истехзолик бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўйғандек бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб қозикдағи кирлаб кеткан салласини қўлиға олди ва ҳавлиға чиқди. Ташқарисида беш дўконлаб иш тўқиб турган халфа шогирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ дарбоза орқалиқ кўчага юрди. Ўралиб битмаган салласини тузата-тузата тор, кирди-чиқдилик кўчалар билан шаҳарнинг кунботар томониға, беклар маҳалласига қараб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида, жанубга қаратиб қурилган улуғ бир дарбозанинг ёнида икки нафар милтиқ ва қиличлик йигит сўзлашиб турар эдилар. Буларнинг ёниға бизга маълум киши келиб тўхтади ва улардан сўради:

— Бек уйдадилар?

Сўзнинг белига тепкани учун йигитнинг бириси ўшайиб сўрағучиға қаради, иккинчиси қўллари ора-сидағи милтиғи билан ичкарига ишорат қилиб жавоб берди:

— Бор!

Дарбозадан ичкарига кирилгач, сарой каби бир ҳавли, айвонда ўн бешка яқин яроғлиқ йигитлар тўнкалардан гулхан солиб, исиниб ўлтурмақда эдилар. Ул тўрдағи айвон орқалиқ юриладирган уйнинг эшигида турғучи йигит оғасининг ёниға борди ва қўрбоши билан учрашмақ орзусида бўлганлиғини айтиб ундан киришка ижозат сўради. Йигит оғасининг раҳбарлиғи билан ичкарига кирди: бошиға кўк салла чулғаған, эғниға ўратепанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб кумуш қинлик қиличини тизасига босқан, қора танлик бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истеъмолидан юзи сарғайған қирқ-елли ёшлар чамалиқ бир киши ёрлиқсумон бир ёзувни ўқуб ўлтурмоқда эди. Қўрбоши келгучининг саломига эътиборсизғина жавобланған бўлди-да, руҳсиз бир товуш билан:

— Нима қилиб юрибсиз? — деб сўради.

— Тақсир, сизга арз бор.

Йигит оғаси келгучини қолдириб чиқди. Келгучи эшик ёнида оёғ устида қўл боғлаб турар эди.

— Қандай арзинг бор?

— Тақсир... ижозат берсангиз ўлтурсам...

— Хўб, ўлтур.

Келгучи кўп тутулиб туси ўнған гилам устидан юриб бориб, қўрбоши қаршисиға тавозиё билан ўлтурди. Қўрбоши қўлидағи ёзувни буклаб қўйниға тикди-да, келгучини ер остидан кузатди:

— Қаерликсан?

— Тақсир... шу ерлик, марғилонлик.

— Отинг нима?

— Тақсир... Ҳомид.

— Нима касб қиласан?

— Устакорлик.

— Яхши, арзингни гапир?

Ҳомид ўзининг товшиға ясама бир оҳанг бериб арзини бошлади.

— Жаноби падари арус шаҳаншоҳи Муслмонқул баҳодир замони адолатларида ҳам, — деди Ҳомид, — қора чопонлиқлар ҳануз тинч ётмай юртни қипчоқ оғалариға қарши оёғландирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қора чопонлар қўлиға олиб мамлакатни бузғунлиққа солмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузу-қилар ёлғиз Тошканддағи Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлған Юсуфбек хожи, деб билган эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонға ҳам сочилған экан.

Қўрбошининг кўзи ола-кула келди:

— Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?!

— Биттаси машҳур бузуқи тошкандлик Юсуфбекнинг ҳозирда Марғилонда турғучи ўғли — Отабек исмлиқ бир йигит, иккинчиси унинг ҳаммаслаки ва қайин отаси бўлған Мирзакарим қутидор.

— Ҳали-я?

— Шундоғ, тақсир.

— Сен бу гапни қаёғдан билдинг?

— Шу кунларда уларнинг бир мажлисларида бўлған эдим, тақсир...

— Хўш, хўш, мажлисда?

— Мажлисда кўб гаплар ўтди, тақсир, — деди Ҳомид, — мажлиснинг бошлуғи бўлған Отабек қипчоқларнинг зулм ва таъаддисини, қипчоқларидан ишни олмоқ учун Тошкандда Азизбек ва ўз отаси бошлиқ билфеъл иш бошлағанларини сўзлаб, Марғилоннинг ҳам мундан сўнг оёққа

қалқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа қўрқунчдир, тақсир.

— Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан кутилмаган бир савол. Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тараддудланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан ул ўз оёғига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан ул тутилиқди:

— Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиғи билан бақирди:

— Ёдимда йўқ?!

Ҳомид гарангсиди ва бир хил синиқ товушда:

— Эсимда бўлса ҳам нозик бир жой эди, тақсир, — деди.

— Нозик бир жой эдими! — деб қўрбоши захарханда қилди. — Агар айтмасанг ўша муттаҳамлар тиқиладир-ған чуқурға сен ҳам ташланасан.

— Кечирингиз, тақсир.

Қўрбоши йиртқичлардек бўқирди:

— Кечирингиз йўқ!

Ҳомид учун энг кейинги чорадан бошқа илож йўқ эди — чўнтак кавлашка тутинди ва юз машаққат билан ёнчиғини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтинларни саноксизча олиб, қўрбошига узатди:

— Тақсир... сизга атаған назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлағанданоқ қўрбошининг устидан совуқ сув сепилган эди. Ул олтинларни ёниға солиб жойлағач, товуш ҳам эски ҳолига қайтиб, сўзлар ҳам мулойим тортди.

— Демак, нозик жой эди, дегин Ҳомидбой.

— Тақсир...

— Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми ҳали?

— Тақсир... Бу ишнинг олдини олинмаса натижа ёмон албатта.

— Албатта, биз ўша бузуқиларнинг жазоларини берармиз... Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, шу кечадан қолдирмай қўлга оламиз муттаҳамларни, — деди қўрбоши.

Ҳомиднинг чеҳраси очилиб кеткан эди. Қўрбоши ўзининг имо ва ишорасига ўтканликдан унинг кўзида ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзига маълум бўлган бир бахт умидлари ўйнар эдилар. Қўрбоши тоқчадан давоқ, қалам олиб олдиға қўйди-да, ёзувға ҳозирланиб сўради:

— Айт-чи, Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

— Биттаси тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек.

Қўрбоши ёзди:

— Ҳа-ҳа! Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўғли дегин. Бизнинг Марғилонни ҳам қонға ботирмоқчи экан-да, муттаҳамлар, иккинчиси?

— Шу кунларда Отабекка қизини берган марғилонлик Мирзакарим.

— Пес-песни қоронғида топқан экан, учинчиси?

— Отабекнинг қули — Ҳасанали.

— Тўртинчиси?

Ҳомид бир оз ўйлаб жавоб берди:

— Билмадим... Ҳозир Марғилондами, йўқми, андижонлик Ақрам ҳожи.

Қўрбоши ёзди:

— Иш катта экан, тағин?

— Энди йўқ, тақсир, — деди Ҳомид ва сўзига шуни ҳам қўшди, — Отабек билан Мирзакарим қўлга олинсалар илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, ўзгаларнинг қўлидан иш келадирган одамлар эмас, тақсир.

Қўрбоши ёзувни битириб қўйнига тикди — «Бўл-маса иш битди, эртага эрта билан можарони эшитарсан», — деди. Ҳомид ўрнидан туриб қўрбошига қуллиқ қилиб чиқди.

13. ҚАМОҚ

«Ёрмозор» мавзиёида шаҳар қўрғониға тиралиб со-линған ўрда. Ўрда дарбозасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланған мевазор бўлиб, бунда олма, ўрик, нок ва тут ёғочлари хилиғина бор эдилар. Дарбозанинг икки биқинини ўраб олған лойиға гуллар, нақшлар туширилиб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда қўрғони, дарбозанинг икки буржида алачами, бўзданми узун чопонлар кийиб, бошлариға қулоқчин қўндирған, қайиш камар устидан қилич тикиниб милтиқлариға суйанған икки йигит кўринадирлар — булар навбатчи ўрда қоровули, қоронғи тушишка яқинлашқанликдан қия ёпилиб турған дарбозани кимдир, ичкаридан биттаси зичлаб ёпди-да, куч сарф қилиб дарбозанинг зўр занжирини шарақ-шуриқ этиб боғлади. Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмағани учун қўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик: дарбозанинг сўл биқиниға қараб икки юз адим кетсак қўрғон девори тугалаб, буржа етиладир. Қўрғон буржига қоровул туриш учун махсус манора шакилли жой ясалған бўлса ҳам ҳозирда навбатчидан холидир. Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан қўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз адимлаб борилғач, қўрғоннинг шарқи-жануби буржига етилиб, бу буржини ҳам ановисидек қоровулсиз топиладир. Бу бурждан қараған кишига қўрғоннинг ғарби-жануби буржи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт буржини айланиб чиқилса бир минг олти юз адим босилған бўлиб ўрда-нинг ғарб томонидан биз танишқан ўрда дарбозасиға келинадир.

Ҳозир қоронғи ҳам ўбдан тушканликдан киши-кишини танимаслик даражада эди. Бояғи дарбоза устида кўринган қоровуллар ҳамон қора ҳайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичидан ўрда дарбозасиға қараб келмақда бўлған бир неча от оёғларини эшитиб қоровуллардан биттаси — «туёқ товшими?» деб, иккинчисига савол ташлаб қўйди. Иккинчи қоровул мўралаб-мўралаб йўлға қаради:

— Уч отлик кўринадир.

— Вақтсиз келгучи ким экан?

— Бундай вақтда қўрбошидан бошқа киши келмас эди, эҳтимол, ўшадир.

Дарвоқий, қўрбоши ўзининг икки йигити билан етиб келди ва отидан қўниб жилловини йигитининг қўлиға берар экан, қоровулларға буюрди:

— Дарбозани очсинлар!

Қоровуллар ичкарига хабар бергандан сўнг дарбоза очилиб қўрбоши ичкарига кирди. Ўрданинг теваарак масоҳатини биз чамалаб кўрган эдик, шунинг учун ўрданинг қай даража кенг бўлиши ҳам бизга қиёсан маълум. Аммо ўрданинг кўпроқ қисми дарбоза томонида қолдирилиб, жанубка тортилған хатти мустақим бир девор билан бўлинған эди. Нариги томон ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек — ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқариғи қисмининг уч тарафи (жануб, шарқ, ғарб) биносиз, фақат қўрғон деворлари-нинг зиналари эди. Аммо иморат қисми дарбоза билан бир қаторда бўлиб, сўл биқинида девонхона, унинг қаторида бўйига қирқ, энига йигирма олчин жой олған ўн беш даричалик каттакон чорзари уй, ичида элли чоғлиқ бек йигитлари гулхан солиб ўлтурар эдилар. Бу уйнинг қатори ошхона, отхона ва шунингдек, ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Қўрбоши дарбозабон ёнида тўхтаб, ундан сўради:

— Бек ичкаридамилар?

Дарбозабон дарбозани кучаниб ёпар экан, жавоб берди:

— Билмадим, тақсир.

Ўрданинг чароғчиси дарбоза яқинидағи машъала ёғочиға ўт бериб, бутун ўрда ичи ёриб кетди. Қўрбоши дарбозанинг ўнг тарафига қараб юрди. Бу томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинған олий иморатлар бўлиб, шаҳар усталарининг ҳамма санъат ва маҳоратлари шу

биноларда гавдаланур эди. Қўрбоши би-ринчи эшик ёнида турған яроғлиқ қоровулдан ўтиб, кичикрак, нақшлиқ бир уйга кирди. Иккинчи эшиқдан ўтиб, улур бир золга чиқди. Зол жуда нафис ишланган эди: олтин қандилдаги эллилаб шамъларнинг нури билан мунақ-қаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк-қизил, оқ-пушти, сариқ-қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир ха-ёлийлик берар эдилар. Уйнинг остига тўшалган қизил лола гуллик гилам кишини гўё бир чаманда ҳис этдирар эди. Золнинг тўрида, кичкина ҳалдор бир эшикча ёнида, атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалиқ, қизил духобадан кийинган кўркам бир ўғлон палов еб турар эди.

Қўрбоши эшиқдан кирар экан, ўғлонга қараб кулимсиради:

— Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз, — деди.

Аҳмадхон жойидан қўзғалмади:

— Мен ҳамиша шу ерда, қани, ошға.

— Раҳмат. Қушбеги ичкаридадирлар?

— Ичкаридалар, — деди Аҳмадхон, — мен тўйиб қолдим, келсангиз-чи.

— Бўлмаса, табаррук қўлингиз билан битта ошатсангиз.

Аҳмадхон қўлига сиққунча ош олиб қўрбошига тутти, қўрбоши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади. Ул ошниғина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошайдирған эди.

Кўб фурсат ўтмади. Тўрдаги кичкина эшик очилиб ичкаридан тўла юзлик, ўсиқ қошлиқ, оғир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич оққан қирқ беш ёшлар чамасида бир киши кўринди. Аҳмадхон билан қўрбошининг ўринларидан туриб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги билинар эди. Бу киши келиб атлас кўрпача устига ўлтурди ва ўзининг салмоқ товши билан:

— Қалай, Холиқбек, — деди, — юртларингиз тинч-ликми, ўлтуринг.

— Худоға шукур, давлатлари кўланкасида, — деб қўрбоши тавозиъланди ва қўл қовуштириб қушбегининг яқиниға чўккалади. Аҳмадхон бўш лаганни дастур-хони билан кўтариб қушбеги кирган эшиқдан чиқди.

— Кечаги ўғрилар нима бўлди, қўлға туширдингизми?

— Давлатлари кўланкасида... Ўғрилардан биттаси тутилди, давлатлари ёри берса қолғанлари ҳам ушланур, деб ўйлайман.

— Бошқа нима хабарлар бор?

Қўрбоши юзига жиддийлик ҳолати берди:

— Давлатлари ёри берса ҳукуматимиз учун кўрқунч бўлған бузуқилар уясини топқандекман, — деди.

Қушбеги ўзига ўнғайсизлиқ бермақда бўлған қиличини тизасига олиб ҳамон совуққонлилик билан сўра-ди:

— Қандай бузуқилар уяси?

— Қандай бузуқилар уяси бўлсин, тақсир, — деди қўрбоши, — дунёда қора чопонлиқлардан ҳам кучлирак бузуқилар бўладими?

Қушбеги кўтарилинқираб олди ва кўзлари бир оз каттароқ очилди:

— Хўш?

— Маълумингиз, улардан Азизбек билан Юсуфбек Тошкандда билфеъл исён чиқариб ётадирлар. Бироқ улар шунинг ўзигагина қониқмай, Марғилонни ҳам бузиш фикрига тушканлар ва шу мақсадда бу ерга одам ҳам кўндирганлар.

— Одами ким, танидингизми?

— Танидим, тақсир, — деди қўрбоши мағрур бир оҳангда, — Юсуфбек ҳожининг ўғли ва ўзимизнинг Марғилондан ҳам яна бир неча бузуқилар.

— Юсуфбек ҳожининг ўғли?

— Тақсир... исми Отабек.

Қушбегининг кўзи ёнди... Манглай этлари тиришиб, сўл қўл билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу хабар унга бошқача таъсир берган эди: Тошканднинг Қўқонга қарши исён қилган бир замонида, исёнчи-лардан бири ҳам биринчиси бўлиб танилган Юсуфбек ҳожидек бир кимсанинг ўз ўғлини Марғилонга юбориб, бунда ҳам исён чиқариш қасдида бўлмоғи унингча жуда яқин ва шубҳасиз эди.

— Ул ҳозир қаерда турадир?

— Мирзакарим қутидор исмлик бир кишиникида.

— Мирзакарим билан қандай алоқаси бор эмиш?

— Баракалла, тақсир, — деди қўрбоши, — Отабекнинг Марғилондан топқан энг яқин кишиси шу қутидордир. Мундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қизини бериб куяв ҳам қилибдир. Айтишларича, Отабекнинг барча режалари шу қутидор билан кенгашиб бўлар экан.

— Уларнинг теварагига кимлар йиғилган?

Қўрбоши қўйнидағи ёзувни олиб қушбегига узатди:

— Ҳозирча менга маълум бўлган бузуқилар шунда.

Қушбеги ёзувга кўз югуртириб рўйхатдаги кишиларни дарҳол келтиришга буюрди. Қўрбоши қуллик қилиб чиқғач, яна бир қайта ёзувни ўқуб фикрга толди.

* * *

Ўтаббой қушбеги ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиққан эди. Шу орада қўрбоши кириб унга қуллик қилди:

— Келтирдим, тақсир. Бироқ иккисини тополмадим.

Қушбеги чидамсизлик билан:

— Отабекни-чи? — деб сўради.

Қўрбоши музаффарона жавоб берди:

— Тутдим, тақсир, қутидорни ҳам.

— Олиб кингиз.

Қушбеги тинчланди, қўрбоши даҳлиздан ташқариға ишорат берди ва қайтиб қушбегига рухсат қуллиғи адо қилди ва ундан изн олиб ўлтурди. Эшиқдан икки қуроллик йигит муҳофазатида Отабек ва қутидор кўриниб бекка қуллуқ қилдилар. Қушбеги яроғлик йигитларни қайтишга буюриб, гуноҳкорларни ёвошғина қилиб ўз олдиға чақирди. Отабекда тушунмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам қутидор жуда кўрққан, ранги ўчкан эди. Иккиси тенгликда қушбегига қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқча бир диққат билан кўз тегидан ўткарғач, қушбеги сўради:

— Отабек деган сизми?

— Тақсир, ман.

— Тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?

— Тақсир.

— Ҳозир Марғилонда турасизми?

— Тақсир.

— Марғилон келганингизга кўб бўлдими?

— Қирқ кунлар чамаси.

— Марғилонга нима юмиш билан келган эдингиз?

— Савдогарчилик билан, тақсир.

— Ўзингиз ёлғизми?

— Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатка қараб олди ва давом этди:

— Ҳасанали ким бўладир?

Отабекдаги бояғи тушунмаслик бир шубҳага алишинди. Аммо парвосизча жавобини бераверди:

— Қулимиз бўладир, Тошканддан келгандаги йўл-дошим шу сиз айткан Ҳасанали эди.

— Ҳасанали бу кунда қаерда?

— Марғилонда.

— Сиз билан бирга турадимиз?

— Йўқ. Саройда бир мунча молларимиз бўлар эди, саройда молларга қараб турадир.

— Бу киши кимингиз?

— Қайин отамиз.

— Кўбдан берими?

— Бу кун саккизинчи кун...

— Илгари ўзингиз уйланган эдингизми?

— Йўқ.

— Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз?

Бу саволдан Отабек бир оз ўнғайсизланиб тўхтади. Аммо бу ўнғайсизланишдан қушбегининг олдида бошқа бир ҳақиқат очилғандек бўлди:

— Жавоб берингиз.

— Тақдир, тақсир.

Қушбеги бир оз ўйлаб олиб яна савол берди:

— Марғилонда кимларни танийсиз?

— Марғилонда уч-тўрт кишидан бошқа одамни танитайман.

— Акрам ҳожини танирсиз?

— Танийман. Унинг билан бир неча мажлисларда ўлтурушкан эдим.

— Бу кунда Акрам ҳожи ошнангиз қаерда?

— Билмадим, тақсир, — деди ва қайин отасига қаради.

Қутидор жавоб берди:

— Акрам ҳожи бу кунларда Андижонда бўлса керак, тақсир.

— Хўб. Отабек, сиз жавоб берингиз: Акрам ҳожи билан бўлган мажлисларингиз кимникида эди?

Отабек бундай сўроқларнинг бекорга эмаслигини пайқаб, бунинг тегида қандай бўлса ҳам бир гап борли-ғиға ишонди:

— Биринчи мажлисимиз мундан бир ой чамаси бурун Зиё ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб) бу кишиникида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам ҳожи ҳам бор эди.

— Зиё аканикида бўлган мажлисингизга кимлар иштирок қилди?

— Мен, Зиё шоҳичи, бу киши (қутидор), — деди ва бир оз ўйланиб олди, — Зиё аканинг ўғли — Раҳмат, Акрам ҳожи, Ҳасанали, Ҳомид исмлики яна бир киши.

Ҳомид исмини эшиткан қўрбоши тасдиқ қилғандек бир ҳаракат ясаб қўйди. Қушбеги қўрбошига ер тегида кўз юбориб олди-да, давом қилди:

— Иккинчи мажлисингизда кимлар бўлди?

— Иккинчи мажлисимизда бояғи кишиларгина бўлди. Фақат Ҳомид йўқ эди.

— Боя, Марғилон келганимга неча кун бўлди, дедингиз?

— Қирқ кунлар чамаси.

— Яхши, — деди қушбеги, — айтингиз-чи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

— Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

— Қорачопончи бўлганингиз учун, — деди истех-зо қилиб қушбеги, — қипчоқ оғайнилардан қўрқдин-гизми?

— Сўзингизга тушунолмайтман, — деди кулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айткандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айткан гапидан эмас, кулишидан ниҳоят даражада қўрқувга тушиб ўзида иссиқлик-совуғлик бир ҳолат ҳис эткан эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг

тузуги бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ улар-нинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бу гапидан қизишди:

— Қипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми? Отангизнинг сизга берган ваколоти қаерда қолди?

— Қипчоқ душмани ким, отам кимга қандай ваколат берган, худо ҳаққи учун очиб сўзлангиз, йўқса ёриламан, тақсир!

— Ўзингизни тағофулга солмангиз, бек йигит, — деди қушбеги, — отангизнинг ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан мунда қандай ишлар қилмоқда бўлганлигингизни, барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз марғилонлик оғайниларни қипчоқларга қарши оёқландирмоқчи бўласиз, буни ҳам яхши би-ламиз!..

Отабек

Қутидор

Отабек азбаройи бўғилиб кетканидан кўкимтил товланган, қутидор безгаклардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йиғиштирди:

— Бунда зўр тухмат бор, тақсир, — деди, — отамни қипчоқ душмани ва мени Марғилон оғайниларини исёнга ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

— Ўйламаймиз, аммо яхши биламиз. Қутидорнинг сизга нима учун қизини бериб, куяв қилганига ҳам яхши тушунамиз.

Қутидор суратдек қотиб қолди, Отабек бўлса ўзидаги ҳаяжонни куч ҳол билан тарқатишга тиришар эди. Қушбеги билан кўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ҳаракатни ўзларича бир нарсага йўяр эдилар.

Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга келди:

— Биз бу дақиқада сизнинг фикрингизча гўё бир ифвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз, — деди бек, — чиндан ҳам шундоғ кишилармизми, йўқми, буни албатта сизнинг текширишларингиз, ҳақиқат-ларингиз кўрсатар. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлим-дан кўрқиб ёки сизга хушомад учун сўзламай ҳукумат кишиларимиз орасида тушунадирган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмакчи бўламан: биз на қипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга. Бу икки фирқа бизнинг назари-мизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш қабилида бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлиқ ортдирмоққагина бўлган ғарзини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмишлар учун бўлган мақсадиниғина кўриб, икки орадан «елни тинчитай, эл ҳам роҳат-тирикчилик қилсин» деган учунчи бир олий мақсадни чароғ ёқиб ахтарсангиз ҳам тополмассиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка яқин туриши қипчоқ душмани, қора чопон тарафдори бўлганидан эмас, балки бояғи маслакка бир хизмат қилмоқ учундир. Таассуфки, отам-нинг Азизбекдан бўлган умиди бўшка кетди: бу кун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўғирди ва бу орада қанча гуноҳсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдадир. Маним бу сўзларимга ишонинг-ишонманг, ихтиёр албатта сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўхтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даража муаззабман, тақсир!

Қушбеги Отабекнинг бу гапларидан яхшиғина тараддудга тушкан эди, аммо — «Азизбекнинг оталиғи ва кенгашчиси» бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши унинг миясини қотирган, балки, бу гаплар шундай эҳтимолларга қарши дастур қилиб берилган бўлмасин, деган фикрга келган эди. Отабекнинг юқоридағи гапла-ридан сўнг бўлган ундаги ўзгариш ҳам фақат бу ишни яхшилаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина бўлди.

— Ҳар ҳолда сизнинг яхши ниятлик кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир, — деди қушбеги,— шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлгунчалик ҳар иккинги зиндонда қоларсиз.

Отабек бир сўз айтмай сукут қилди. Қутидор «чора йўқми?» дегандек қилиб куявигга қаради. Қушбегининг ишорати билан йигитлар ҳозир бўлиб, гуноҳкорлар зиндонга жўнатилдилар. Қушбегининг — «Ертага уйда мажлис қурилганларни ва бу мажлисда иштирок қилган бошқаларни ҳам қўлга олиб, ҳузуримга келтирингиз!» деган амридан сўнг қўрбоши ҳам рухсат олиб чиқди.

14. НАЖОТ ИСТАБ ТОШКАНДГА

Бу кун саккиз кундан берига — «кутилмаган бир бахт» эгаси бўлиб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди. Эндигина «Бекни уйлантирдим, суйганига қўшиб қувонтирдим», деб бу уйлантиришнинг ҳусни ва қубҳини тузукраккина ўйлай олмаган Ҳасанали учун ҳам бу воқеа кичкина гап, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқу қароси, ёлғиз қизини махтовлик куявга бериб, қизи билан куявининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганларини кўриб кўйнагига сиғмай юрган Офтоб ойим учун куявигина эмас, ҳатто эрининг ҳам бу вартага тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди. Кумушбиби ўзининг «кутилмаган бир бахти» учун ишонмағандай бўлиб юрар эди. Чиндан ҳам мундан кейин қайтадан қовишмоғига ишонмай қўйди. Ҳасанали «кутилдим» деган эди, яна тоғдек қайғуға тутилди. Офтоб ойимнинг сўйингани ичига тушди.

Кумушбиби билан Офтоб ойимнинг бу фалокатка қарши топқан-тутқанлари ёлғиз кўз ёши тўкишкина бўлди. Бу фалокатнинг оғирлиғи яна ўзининг тоғдек катталиги билан Ҳасаналининг устига тушди. Кумушбиби эри билан отасининг нажотларини кимдан кутишни билмас эди-да, қора кўзларини жиқ ёшга тўлатиб — «енди нима қиламиз?» дегандек Ҳасаналига термулар эди. Қутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмаганлиқдан Офтоб ойим қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўткарар, шунинг учун ундан ҳам ёри кутиш узоқ гап эди. Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишон-ғанлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.

Барча оғирлиқ Ҳасаналининг устида. Ўзининг туғилиб ўсқан ерингда оға-иниларинг, билиш-танишларинг бўлиб ҳар нучикда улардан шунингдек оғир кунларда сўз билан, иш билан бир ёрдам ола биласан. Аммо биз-нинг Ҳасанали Тошкандда эмас — Марғилонда, мусофаратда, кишиларини танимаган бир шаҳарда. Бошда Ҳасанали Зиё шоҳичи билан унинг ўғли Раҳматдан яхшигина умид туткан, ҳар ҳолда улардан бошқа таянарлиқ кишим йўқ, деб ўйлаган эди. Бахтка қарши бу фикрдан ҳам тезда қўл ювди: Зиё ака билан Раҳмат ҳам қўлга олиндилар ва Ҳасаналининг ўзи ҳам қидирила бошланди. Ҳасанали ва Кумушбибиларнинг қайғулари яна бир қат ошти, қўрқунчи устига қўрқунч қўшилди. Ҳасанали ҳам Отабеклар билан бирликда биринчи кун қўшилиб қамалган бўлар эди, бироқ унинг саройда бўлиши улардан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди. Қўрбоши йигитлари томонидан Ҳасанали ҳам қидирилиб бошланғач, улардаги «балки бу кун, эрта бўшатиб юборарлар» деган умид ҳам бўшга чиқди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматка топширилиб, маҳбусларга жазо келса бирликда тортиб, қутилиш муяссар бўлса бирга қутилишга ўйлаб қараган эди. Унинг бу фикрига Кумуш билан онаси қарши тушдилар: «Сизнинг озод юришингиз маҳбуслар учун балки фойдали бўлар», дедилар. Ҳасаналининг ўзи ҳам уларнинг раъйини мувофиқ топди. Бироқ унинг ташвиши икки қат ошди: ҳар дақиқа ҳадукда, қўрбоши йигитларидан қочиб яширинишга, ҳар соат жой янгилашга мажбур эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз кечира бошлади: Отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? Отабекнинг ипидан-нинасига бўлган сирри унга маълум эмасмиди? — Бу жиҳат билан ўйлағанда «Қутидорларнинг бирар ишлари балосига қолди-ёв», деб фикр қилар эди. Бу фалокатни умумийроқ текшириб бошласа, халқ оғзида

мақол ўрнида истеъмол қи-линған «Ажалингнинг етиши қилған ёзиғингдан эмас— бек акангнинг қонсираши» деган гап кўнглига тушар эдида, беихтиёр уфлаб юборар эди.

Орадан беш кунлаб ўтди, маҳбуслар зиндон балосидан қутила олмағанларидек, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали шу беш кун ичида маҳбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмағанидек, бундан кейин ҳам бир иш қила олишига кўзи етмай қолди. Чунки қўрбоши йигитларидан сақлана олишнинг ўзи ҳам унга катта вазифа даража-сида эди.

Ниҳоят, Марғилонда туриш фикридан қайтиб, Тошканд жўнаш хаёлига тушди. Бу кунларда ҳам Тошканд тинчсизлиги бир тарафлик бўлмаған, ҳануз Тошканд Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара ҳолатида эканлиги тўғрисидаги хабарлар келиб турмоқда эди. Ҳасанали бу гаплардан хабарсиз эмас, Тошкандга кириб олишнинг қай даража қўрқунч бўлганлиги ҳам унинг кўз ўнгида эди. Иш шундоғ бўлса ҳам ул Тошканд жўнаш учун ўзида бир мажбурият ҳис этар, нажот йўллари энди Тошканддан изламаса бошқа чора йўқ эди. Қарорни шунга бериб, бу фикрини Кумуш билан Офтоб ойимга сўзлади. Уларда эпақалик бир мия, Ҳа-саналига йўл кўрсатадирған ихтиёр қолмаған, топқанлари фақат йиғи эди. Ҳасаналининг «Сиз билан маним кўлларимиздан бир иш чиқадиған ўхшамайди. Нима бўлса ҳам мен Тошканд бориб, нажотни ўша ердан изламасам бўлмас», дейишига қарши Кумушбиби бир хил синиқ товушда:

— Марғилондан топилмаған нажот Тошканддан топилсинми? — деди.

— Биз энди шунга мажбурмиз, қизим, — деди Ҳасанали, — қайин отангиз эҳтимол бунинг бирар чорасини топар.

— Биз энди шундай қолаберамизми, агар золимлар...— деди-да Кумуш сўзининг охирини айтмай ўкраб юборди. Ҳасанали ҳам ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

— Ундай бўлмағир хаёлларга тушманг, қизим, — деди, — қушбеги бошқаларга қарағанда инсофлик ҳокимдир. Худо хоҳласа, мен Тошканддан қайтқунча улар ҳам зиндондан қутилулар.

Бу кун кечаси ул йўл тайёрлиқларини кўрди. Миниб кетиши учун қутидорнинг саман йўрғасини белгулади. Эртаси эрталаб Марғилоннинг Қўқон дарбозасидан би-ринчи галда чиқғучи Ҳасанали бўлди.

15. ТОШКАНД ҚАМАЛДА

Бу кун Тошканд қамалининг элли биринчи куни. Совуқ бир оз юмшаб тушкан, қуёш очиқ ҳавода ҳаракат этмақда эди. Ерлар эриб, ҳамма ёқ шилт-пилт лой, қўрғон кунгираларидаги қировлар бўғқа айланиб кўкка кўтарилмақда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб, Тошканднинг Самарқанд дарбозаси томонидан бўлған қўқонлиларнинг ҳужум-лари ўзлари учун сўнг даражада ҳалокат билан тугалган. Қўқон сипоҳлари эндиги ҳужумгача шикастрехтларини тузатиш, яраларини боғлаш, дамларини олиш учун қўрғон ёнидан қаёққадир, қўшларига кетканлар. Қарамоққағина эмас, сўзлашка ҳам даҳшат: Камолон дарбозаси билан Самарқандғача бўлған қўрғон остлари (бу икки дарбоза оралари беш юз адим келадир) бошсиз ва иштондан бошқаси туналган инсон гавдалари билан тўлибдир. Бу очиқ мазористонни қўрғон кунгиралари устида мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда жилиниб ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошканд мудофиълари минг турлик шодлиқлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки дарбоза орасида икки хил ҳолат ҳукм суради — қўрғон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб қора қониға беланган одам гавдалари ётиб, қўрғон устида иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичида сузадирлар.

Қўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб: «Падар лаънатини ўзим хўбам отдим-да, отнинг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!»

дейдир. Тағин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб: «Ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб ўлалмай, юриб юралмай инграб ётқан экан. Қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстунини олиб чиқдим!» дейдир. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлға туширган олтин камари, ёқут кўзлик узуги, совсар пўстунни, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан махтанадир.

Шу вақтда қўрғон устидан қўшиқ товши эшити-ладир:

*Замонинг замон бўлсин — ёр,
Азиз бегинг омон бўлсин — ёр.*

*Дардига даво топмай — дўст,
Норматинг ёниб ўлсин — ёр!*

Биз энди шу ўликлар ёни билан қўрғон бўйлаб бир оз илгарига юрсак олти газ юксакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газлик қўрғон девори билан ўралган, кунботарға қаратиб қурилган Самарқанд дарбозаси ёнида тўхтармиз. Теварагимиздан душманнинг ҳужум қилиш қўрқунчи бўлганликдан биз ортиқча чидамсизлик билан дарбозани қоқа бошлармиз:

— Очингиз бек ака, тезроқ очингиз!

Дарбоза беклари бизга илтифот қилмай ўлтура берадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқалиқ жон аччиғида қахшағанимиздан кейин дарбозабонлардан биттаси зерикиб секингина қўрғон деворига чиқадир-да, мўралаб бизга қарайдир. Ул бизни аниқ тошкандлик бўлганимизга ишонса дарбозага солинган нортуянинг бошидек қулфни минг машаққат билан очиб, занжирини тушурадир. Биз ўзимизни ичкарига олғач, дарбозабон ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнғиллайдилар-да, дарбозани берклаш ҳаракатига тушадир. Энди биз дарбозанинг ҳайъатига қараймиз: ошланган қўй пўстагидан пўстун кийиб, белига бутун бир бўздан белбоғ боғлаған ва белбоғиға ярим газ чамалиқ калид оسقан, туркман попоқлик бир киши. Шундан кейин биз дарбозанинг ўнг томонига қараб юруймиз. Дарбозадан ўн беш адимлар нарида, шийпонга ўхшаш тўрт тарафи очиқ бир бинода дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чакиб ўлтурадирлар. Биз қўрғоннинг ости билан илгарилашда давом этамиз. Энди биз бояги мудофиъларни ичкаридан кўрамиз: мудофиълар қўрғоннинг энг юқориғи поғонасида ўзларининг турлик тус ва бичиқдаги кийимлари билан қайсилари шашвар тутиб, қайсилари милтиқ ушлаб, қўрғон кунгирасига суюниб, бошларини қуёшға бериб ўлтурадирлар. Қўрғоннинг Камолон дарбозасигача бўлган қўруқ ўринлари шу-нингдек мудофиълар билан тўлған бўлиб, ўзига бир турлик кўриниш ташкил этадир.

Камолон ва Самарқанд дарбозаларининг ўрта бир ери бўлган қўрғон остида кимхоб тўн кийиб, симоби салла ўраған, белига кумуш боғлаб, қилич тақинған бир бек олдидаги бир уюм нарсага ишорат қилиб ёнидаги бир йигит-ка ниманидир уқдирмоқда эди. Биз яна элли-олтмиш адим юриб ҳалиги сўзлашиб турған беклар яқиниға борсақ, қўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўлагасида қолдиратурган яна бир «даҳшатлар тепаси»га кўзимиз тушадир-да, қўрқувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишга мажбур бўламиз.

Уч-тўрт юз инсон бошидан турғузилған бир тепа.

Қаричға келадирган узун соқоллар, бошдағи хун олуд сийрак сочлар, бўзарған юзлар, қонға беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ ўрнини кўрқунч бир оқлик босқан кўзлар дунёга ва шу ҳаётка лаънат уқуғандек қарайдирлар. Айниқса бир бош, эҳтимолки, ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаған. Хун олуд куюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари кимнидир излагандек қарайдир... Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу бесар халқ ичида туғилғани учун «аттанг» ўқуйдир.

Бу бошлар уюми устида турған қўрғон бегиси ёнидағи йигитка бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўз танишларидан бир бекнинг боши бўлганлиғини сўзлайдир. Шу пайтда Камолон дарбозаси томонидан яроғланған учта отлиқнинг от чоптириб келганлари кўрилиб, қўрғон устида ўлтурган мудўфилар ичида олағовур кўпти:

— Ҳудайчи, Сулаймон ҳудайчи! — дейишдилар.

Ҳудайчи қўрғон беги қотиға етиб, бек ҳазратлари-нинг ҳозир етиб келишларига башорат берди, яна оти-нинг бошини буриб йигитлари билан орқаға қайтди. Ҳудай-чибошининг хабаридан бу кунги улуғ музаффариятни қутлағали Азизбекнинг келиши маълум бўлар эди.

Ҳудайчи жўнағач, қўрғон бегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан-бу ёққа югира бошлади:

— Ҳой қўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, ясов тортингиз, бек келадирлар! Ҳой Ҳусайнбек, дарбо-забонларга югир, ҳозир турсинлар! Фанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз! Ясовулбоши, ҳозир бўлингиз!

Қўрғоннинг қўруқ ўрнидаги қаҳрамонлар ҳаракатка келдилар, юқори қўруқдан бир поғона қуйиға тушиб саф-ясов тортдилар. Шовқин-сурон орасида қўрғон беги от устида қўрғоннинг у бошидан-бу бошиға чопиб:

— Ҳозир бўл, йигитлар! Тартибингни тузат, саломга тайёрлан! — деб қичқириб юрар эди. Қаҳрамонлар қўлларидаги милтиқ, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан тизилишиб олдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг билан Азиз парвоначининг истиқболиға лозим ва вожиб бўлган барча тартиб ва тантанага ҳозирланилган бўлинди.

16. АЗИЗБЕК

Орадан уч-тўрт дақиқа ўткандан кейин Камолон тарафидан бир юз чамалиқ саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўринди. Тилла жабдуқли қизил айғирға минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товладирған, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоири қилич оққан, бошиға оқ шоҳидан салла ўраб, оёқларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлиқ, чўққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш-елли ёшлар чамалиқ бир киши эди. Унинг орқасидан қора отға отланиб, зангори мовутдан уқалик тўн кийган, кумуш камарнинг ўнг томониға қилич, сўлиға тўфангча қистирған, бошиға барра попоқ кийиб, жин ялаған деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз, иягида бир оз сийрак, кўримсиз қора соқоллик, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилғансумон бир киши келар эди. Бу киши Азизбекнинг амри лашкари ва ўнг қўли бўлган Райимбек додхоҳ эди. Унинг қаторидаги иккинчи киши кичикроқ саман отқа отланиб, устига Бухоронинг ола байроқ матасидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини тугмалаган, бошиға катта салла ўраб, қамчи сопи билан эгарнинг қошиға така қилған; тўла кўркам юзлик, катта малла кўзлик, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот бўлиб, бу киши яроқсиз эди. Азизбек орқасидан келгучи бу икки отлиқдан сўнг сипоҳлар туркуми бошланиб, зангор мовутдан тиззагача тушкан калта камзул, қизил мовутдан шим, оёғида сағри этик, бошда Райимбек додхоҳнинг бошидағидек попоқ, аммо уст томони қизил мовутдан, оқ қайишдан камар, сўлиға қилич осилиб, ўнг томониға тўфангча қисти-рилған ҳар қаторда тўрттадан отлиқ келмақда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги нуқсонни эътиборга олинмаса, кўриниш мунтазам эди.

Қўрғон устида ясов тотқан қаҳрамонлар қўл боғлаб икки букилғансумон таъзим билан Азизбекни илга-рига ўтказа бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин соплик қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб боши билан ҳам жавоб ишораси бериб олдинлар эди. Шу кезде бошлар уюми ёнида турған қўрғон бегиси отидан ерга тушиб жиловини қовуштирилган қўллари орасиға олди. Бошлар уюми билан Азизбек ораси қирқ-елли от адими қолған эди. Азизбек қаҳрамонларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам унутиб, кўзини кесик бошларга тикди. Азизбекнинг орқасидаги саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат уюмиға эгарга қийшиқ ўлтуриб томоша қилиб келар эдилар. Азизбек кишилари билан бошлар ёниға келиб тўхтади.

Азизбек бир мунча вақт бошларни томоша қилиб турди-да, қаршида қўл боғлаған қўрғон бегига қараб илжайди:

— Баракалла ғайратларингизга, — деди Азизбек, — бу кун қипчоқларға рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қирғансиз. Бунчалик ғайрат кўрсаткан фуқароларга раҳмат, дунё тургунча турсинлар!

Азизбек ташаккурини битиргач, ҳудайчи қўрғон устидаги қаҳрамонларға ҳамма товшини қўйиб қич-қирди.

— Бек жаноблари бу кунги рустамона ғайратларингизга раҳмат айтиб, ҳақларингизга дуо қиладилар!

Мудофиълар дунёни бузиб жавоб бердилар:

— Қуллик тақсир, қуллик! Тақсиримиз дунё тургунча туриб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасин!

Азизбек қамчисини кўндаланг қўйиб мудофиъларга қуллик қилди ва ҳудайчига буюрди:

— Қўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларға атлас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берил-син.

Ҳудайчининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар:

— Давлатлари зиёда бўлсин!

Ҳазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб ҳудайчи ёнига етдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги катта хуржиннинг икки кўзи лик танга эди. Бошлаб ҳудайчи от устидан бир кимхоб тўнни олиб, қўрғон бегига кийдирди. Қўрғон беги тўнни кийиб Азизбек ҳақиға узун дуо қилди. Сўнгра ҳудайчи бир йигитка тўн қўлтиқлатиб, иккинчи йигитка тангалардан олдириб қўрғон беги билан бирга қаҳрамонлар ёнига чиқди. Қўрғон бегининг кўрсатишича кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашилиб бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айланиб Райимбек додхоҳ ва ола-байроқ тўнлик кишига ўзининг таниш саркардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмакда, тирик вақтларида нима ишларда бўлиниб ва қора чопонлиларға қандай зулмлар қилганларини сўзламакда эди. Азизбекнинг бу гапларини Райимбек дод-хоҳ самимий эшитса ҳам олабайроқ тўнлик одам «тақсир, тақсир» билан жавоб бериб, бошлар уюмидан жиркангансумон эгарининг қошиға кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатлик бир фурсатдан кейин қўрғоннинг бошдан-оёқ ясов тортқан қаҳрамонларига инъомлар улашилиб битди-да, ҳудайчи ўзининг қуруқ хуржини билан Азизбек қотиға келиб қуллуқ қилди. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган қўрғон бегидан сўради:

— Йигитларингизнинг барчаси ҳам қуруқ қолмадими?

— Давлатингиз соясида, тақсир.

— Қипчоқларнинг бу кунги ҳужуми қай вақтда бўлди?

— Тонг ёрир-ёримас Оқ тепа томонидан тўп ота бошладилар, — деди қўрғон беги, — ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отлик қипчоқ қўшинлари кўриниб Самарқанд дарбозасига югирдилар. Шунгача мен ҳам давлатингиз соясида икки дарбоза оралариға мерганларни яйратқан эдим. Бошлаб Самарқанд дарбозаси кўруғи-дан отишға буюрдим. Мерганлар ўн беш дақиқа орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилган милтиқ ўқлариға чидалмай, Самарқанд дарбозасини ташлаб, Камолон дарбозасига юзландилар. Сўнгра давлатлари кўланкасида Камолон кўруғидаги мерганларни ишка қўйдим. Бир соат чамаси отишқандан сўнг ёв бизнинг ўқимизға чидалмай, икки дарбоза орасида уч-тўрт юз ўлик қолдириб, қочишға мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлиб, тўққиз киши яраланди.

Азизбек жуда завқланган эди, яна бир қайта баракалла ўқуб, сўради:

— Нормат қипчоқ кўриндими?

— Йўқ тақсир: қўрғон яқиниға йўламади, йўла-ғанда...

— Ўшанга ҳозир бўлмоқ керак.

— Давлатлари ёри берса, албатта бизнинг муддао ҳам шунда...

Азизбек ўз оғзи билан мудофиъларга «Мен сизлардан рози!» деб қичқирди ва мудофиъларнинг қий-чув дуолари остида сипоҳлари билан Самарқанд дарбозасига томон ҳаракат қилди.

Бу кун Азизбек ғолибият далдасида қўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарбозасидан ўтиб қўрғон ости билан Чақарға қараб юришдилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғиға тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига қўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти қўрғондан табиъий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўз сув ва Кўкча ариғи билан ўралган бурун каби бу тепа қўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнгайсиз эди. Тепа устида сипоҳ туриши учун бир неча бинолар солинган, жануби-ғарбиға қаратиб бир, ғарбға қаратиб бир ва шимоли-ғарбиға қаратиб яна бир; бариси учта тўп қўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек сипоҳлари ила жарга тушди ва сув кечиб ҳалиги тепага юзланди. Тўпчи, қоровуллар кўздан кечи-рилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилди. Шундан кейин тепанинг кун чиқишиға қараб қайтдилар. Чунки тепанинг бошқа томонлари юқорида айтилгандек бир неча терак бўйи жарлик бўлганликдан Кўкча дарбозасига ўтиш учун Сузук ота мозори яқини билан Кўкча ариғиға тушилар ва ундан кейин Кўкча қўрғонлариға қайтиб келинур эди.

Кўкча қўрғонлари қўруғида анови қўрғонларни-кидек мудофиълар кўб бўлмаса ҳам, йўқ ҳам эмас эдилар. Ҳудайчи Азизбекдан илгарироқда қўриқчиларни огоҳлантириб борар, милтиқ, шашвар туткан ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар ва Азизбекнинг «Раҳмат фуқароларим!» сўзини эшитиб яхшигина талта-йишиб қолар эдилар. Шу равишда Кўкча, Чиғатой, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзах дарбозаларини ўтиб, энг кейин Қашқар дарбозасига етдилар. Қашқар дарбозаси ўрдага яқин бўлгани учун мунда муҳофиз ва сипоҳлар талайгина бор эдилар. Уларнинг саломларига кўмилиб, Азизбек Қашқар дарбозасининг муюшига еткан ҳам эди, ташқаридан кимнингдир дарбозани ошиғич тақ-тақ ургани эшитилиб, Азизбекнинг оти ҳуркибми, қўрқибми кетига бурулиб тўхтади. Бошқалар ҳам тўхташға мажбур бўлдилар. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган дарбоза бегиға бақирди:

— Нега қараб турасан, дарбоза устига чиқ, ким экан у ит?! Дарбоза беги югуриб қўрғон деворига чиқди:

— Тақсир, бир чол!

— Дарбозангни очиб, ичкарига ол! — деди Азизбек. Дарбоза очилди. Ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирдида, кутилмаган иш устидан чиқгани учун қўрқиб, Азизбекка салом берди.

17. ЮСУФБЕК ҲОЖИ

Райимбек додхоҳнинг ёнидаги бизга таниш олабай-роқ тўнлик киши Ҳасаналини кўриши ҳамоно:

— Ҳа-а-а, бизнинг Ҳасанали-ку! — деди, — кел, Ҳасан кўришайлик, Отабек эсонми?

Ҳасанали келиб кўришди, Юсуфбек ҳожи кўришар экан, Азизбекка деди:

— Бу бизнинг кишимиз тақсир, Марғилондан келадир.

Азизбек лабини тишлаб қолди. Чунки дарбоза тақиллатиб, отини ҳуркиткан Ҳасаналини жаллодға топшириш нияти, албатта йўқ эмас эди. Юсуфбек ҳожининг сўзига жавоб бермай йўлида давом этди. Ҳасанали сипоҳлар орқасидан, Юсуфбек ҳожи Азизбек кетидан ўрдаға қараб юрдилар. Ўрда дарбозасига еткандан кейин кутиб турган ўрда беги Азизбекнинг қўлтиғидан олиб отдан туширди. Азизбек ўрда ичига кирмақда экан, Юсуфбек ҳожи отдан қўниб сўради:

— Менга рухсатми, бек?

Азизбек йўл устидан ҳожига қаради:

— Рухсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг.

— Яхши, тақсир.

Юсуфбек ҳожи сипоҳлардан бирининг қўлтиқлаши билан отиға миниб, нарида кутиб турган Ҳасаналига қараб юрди. Сипоҳлар ҳам ўрда ичиға от етаклашиб кира бошладилар.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналининг вақтсиз ҳам Отабекка қайтишидан ташвишланган ва қандай бўлса ҳам бир фалокат юз берганига ишонган эди:

— Нега вақтсиз келдинг, Отабек соғми? — деб сўради.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналига етмасданоқ бу саволни берди, Ҳасанали эшитмадими ёхуд эшитса ҳам эшит-маганга солиндими, ҳар нучук жавоб бермади.

— Нега индамайсан?

— Отабек саломат...

— Бўлмаса, нега вақтсиз келдинг, Отабек қани?

Отабекнинг қамалишидан хабар бериш Ҳасанали учун жуда оғир туйилган эди. Ниҳоят кўзидаги ёшини артди-да:

— Отабек Марғилон ҳокими тарафидан қамалди, — деди.

— Нега, нега? — деди ҳожи, отидан сачраб йиқилишга еткан эди. — Сабаби нима?

— Сабаби маълум эмас.

— Астағфируллоҳ, — деб қўйди ҳожи, ўзини бир оз тўхтатқан эди.

Ҳасанали Отабекнинг Марғилон борганидан тортиб, қамалишиғача бўлган ҳикояларини сўзлаб кетди. Юсуфбек ҳожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар қаторида эшитиб ўткарди.

— Марғилонда туриб бир иш чиқаришга кўзим етмагандан кейин Тошканд келишка мажбур бўлдим, — деди Ҳасанали ва шу гап билан можарони сўзлаб тугатди. Ҳожи вақияни эшитиб, чуқур бир мулоҳаза ичида борар эди. Унинг қандай киши бўлганини Тошканднинг етти ёшаридан етмиш ёшаригача билганликдан гузар ва маҳаллаларда унга дуч келган кишилар жойларидан туриб салом берарлар, ҳожи бўлса жавоб қайтаришни билмас, гўё кишиларни ҳам кўрмас эди. Ниҳоят шу ҳолда кўб юргач, орқасида келмакда бўлган Ҳасаналига қараб отининг бошини бурди ва:

— Отабек билан бирга қамалганларни неча киши дединг? — деб сўради.

— Уч киши: бири Мирзакарим қутидор, иккинчи Зиё шоҳичи, учунчи Раҳмат.

— Яхши, сен бу тўртавининг ўлтуришларида бўлганмидинг?

— Бўлган эдим.

— Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар, Отабек қипчоқларга қарши сўзламадими?

— Сўзламади. Бошқаларнинг ҳам бу тўғрида сўзлари бўлмади.

— Уларнинг мажлисларида бўлмаган вақтинг ҳам бўлдими?

— Ҳар бир ўлтуришларида мен ҳозир эдим.

— Яхши, сен улар билан қай ерларда ўлтуриш-динг?

— Биринчи мартаба Зиё аканикида бўлдиқ, иккинчи...

— Тўхта, Зиё аканикида меҳмонлар неча киши эдилар?

— Қутидор, Отабек, андижонлик Акрам ҳожи, мен, Зиё аканинг қайниси — Ҳомид деган бирав. Зиё ака ва унинг ўғли... Ҳаммаси етти киши.

Юсуфбек ҳожи отининг ёлини қамчиси билан тарар экан, уч-тўрт дақиқа ўйлаб қолиб, сўнгра сўради:

— Иккинчи ўлтуриш қаерда бўлди?

— Иккинчи ўлтуриш Зиё аканикидан икки кун сўнг қутидорникида бўлди. Бу мажлисда ҳам ўша биринчидаги кишилар эдилар. Ёлғиз Ҳомид йўқ эди.

— Тағин қаерда ўлтуришдингиз?

— Бошқа жойда ўлтуришмадик... Мундан йигирма кундан кейин тўй бўлди. Тўйда албатта бундай сўзлар гапуришилмайди.

- Иккинчи мажлисингизда ким ҳали, Ҳомид дедингми, нега йўқ эди?
- Билмадим, нега йўқ эди... Қутидор айтмаган бўлса керак.
- Қамалғучилар: Отабек, қутидор, Зиё ака, Раҳмат, шундоғми?
- Шундоғ, ҳожи.
- Сени ҳам қўрбоши йигитлари қидирдилар?
- Қидирдилар.
- Акрам ҳожи Андижон кеткан эди. Шунинг учун уни тополмадилар, шундоғми?
- Шундоғ.
- Ҳомидни-чи?
- Уни қидирмадилар шекиллик... Отабек қамал-ғандан сўнг алла қаерда кўргандек бўламан.
- Бизга келин бўлмишни, гўзал, дедингми?
- Илоҳи Отабек саломат қутилсин, муҳаббат қўйғанича бор...
- Келиннинг сулувлиги Марғилонда маълум экан-ми?
- Маълум экан, тилларда дoston экан.
- Ҳомид уйланган йигитми, билдингми?
- Уйланган. Бизнинг хужрага келганда, икки хотини борлиғини ўз оғзидан эшиткан эдик.
- Ҳомид сизнинг хужрага нима учун келган эди? — деб сўради ҳожи, — нега буни боя сўзламаган эдинг?
- Эсимдан чиқибдир, — деб узр айтди Ҳасан, — Ҳомид Раҳмат билан бирга Отабекни Зиё аканикига таклиф қилғали келган эди ва биз уларга ош-сув қилиб жўнатқан эдик. Аммо уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғрилиқча келиб кеткан эдилар.
- Яхши, ўша Ҳомидни сен қандай одам, деб ўйлайсан?
- Қўланса сўзлик, ичи қорароқ бир йигит эди, — деди Ҳасанали, бир оз борғач сўради. — Отабекнинг ишини оғир, деб ўйламассиз?
- Ҳожи жавоб бермади. Ул жавоб бергали ҳам қўрқар эди. Унингча иш жуда нозик, ғоятда қўрқунч эди. Чунки, Марғилон зиндонида ётгучи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталиғининг ўғли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди.
- Ул ўғлининг қутилиши йўлида ҳар бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига хужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг — «Парвар-дигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди.
- Ҳасанали, зинҳор унинг қамалғанини онаси билмасин.
- Албатта.
- Шундан сўнг отларини етаклашиб ичкарига кир-дилар.

18. ЖАР

... Бу кун соат ўн иккида Отабек ила қутидорнинг исён-чилик гуноҳи билан дорға осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мемиш ҳикоялари эди.

Ҳомид ила биргалашиб кирган миршабни қўрбоши ташқариға чиқмоқға буюрди-да, Ҳомидни ўлтуришка имлади.

Қўрбоши ниманидир сўзламоқчи бўлса ҳам, негадир унинг тили осонлик билан ҳаракатка келмас ва ўзи ҳам бир турлик ўнгғайсизликда эди. Ниҳоят қўрбоши ўзига бир турлик жасорат берди:

— Боболар: «Дунёники мири кам икки» деганлар, — деди, — тўғриси ҳам шундоғ: ўзингни юз ёқға урсанг ҳам тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб турадир...

Туйғун Ҳомид қўрбошининг нима мақсади борлиғини пайқади:

— Тўғри сўзлайсиз, тақсир, — деди, — дунёники ҳамиша мирикам икки, шу етишмаслик балосидан тўйиб, баъзи вақтларда кишининг дунёдан чиқиб кеткуси келиб қоладир. Яхшиким, дунёда ошна, оғайни деган кимсалар бор... Агар шулар бўлмаса-чи, киши аллақачон дунёдан чиқиб кетадир. Шунинг учун мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларни муҳтожлик чоғларида кўрсам, ўзимни гарав қўйиб бўлса ҳам эҳтиёждан чиқаришга тиришаман.

Қўрбоши тизаси устига кўндаланг қўйган қиличи-нинг икки тарафидан босиб, бир қўзғалиб қўйди:

— Бали, бали, мулла Ҳомид, мундай оғайниларнинг садақаси кетсанг ҳам арзир, — деди томоқларини қириб қўйди. — Шу кунларда ўғилчаларнинг ёши етиб, суннати набиюнани бажо келтириш тақозо этадир... Тўй керакларидан кўпини тадорик қилган бўлсам ҳам, етишмаган ерлари ҳам кўб. Шунинг сизнинг келишингиз олдида ўйлаб ўлтирар эдим...

— Бек ака, — деди Ҳомид ва тусига ясама кулиш чиқарди, — сиз аччиғлансангиз ҳам айтай: беклар зоти кишига сира ҳам ошна бўлмас эканлар. Айниқса сиз ҳамон ўзингизнинг беклиғингизга бориб, истиғнонгизни эскича олиб борасиз... Бошингизда шунчалик қайғингиз бўлур эмиш-да, бир оғиз менга айтмас эмишсиз?

Қўрбоши Ҳомиднинг заковатига қойил бўлиб илжайди:

— Йўқ, йўқ, мулла Ҳомид, — деди, — бу ёқда гап бор: ҳукумат хизматида турганиндан кейин юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...

— Тузик, бек ака, аммо маним ошначилиғим тамом бошқачадир, — деди Ҳомид ва ёнчиғини чиқариб бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларни санаб тушира берди. Қўрбошининг кўзи олтинлар устида ўйнаб булар баракасида қиладирган суннат тўйисини, Марғилон беклари олдида ортдирадирган обрўсини ўйламоқда эди. Олтинлардан йигирматаси ажратилгач, санокқа ишонмай кўриб турганим тушми, деб уйқусиради. Ҳомид олтинларни узатди, — мана, бек ака, бу арзимаган олтин холис ошналиғимизнинг боғланишидир, яна етмагани бўлса қараб турмасмиз.

Қўрбоши титраб, қахшаб олтинларни жойлади. Ҳомиддан ниҳоятда хурсанд эди:

— Хўш, мулла Ҳомид, энди бу кунги ҳангамалардан сўзлашайлиқ, — деди бек. — Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишка оралашиб қолганлари ёмон бўлди-да.

Бу сўздан Ҳомиднинг юзига қайғириш аломати чиқди ва эътибор билан қўрбошининг оғзига қаради.

Қўрбоши давом этди:

— Бу икки бегуноҳнинг қамалишлариға ҳам ўша ярамас сабаб бўлди. Йўқса уларни қамокқа олишға қушбеги буюрмас эди. Аммо кечаги қушбегига сўзлаған сўзингиз Отабек ила қайин отасини ўлимга маҳкум қилганидек, поччангиз ила жиянингизни бир қадар оқлайдилар. Шунинг учун мен борган сўнг бўладирган ҳукм мажлисида эҳтимол қариндошларингизни қутқазишға муваффақ бўлурман. Ҳар ҳолда қариндошларингизнинг қаттиғ жазо тортишлари шубҳалиқдир, сиз пайқадингизми, йўқми кеча мен жарчиға бу кунги осилғучиларни Отабек ила Мирзакарим бўлганлиғини таъйинлаган эдим.

— Марҳаматингизга қуллуқ, — деди Ҳомид, — аммо шундоғ бўлса ҳам қариндошларим тўғрисида хавфдаман... Бунинг бошқачароғ бир эбини топиб бўлмасмикин?

Бояғи мукофотлар қўрбошини чинлаб бош оғри-тишға мажбур этар эди. Бу тўғрида ул анча ўйлаб олди:

— Кеча қушбеги олдида Отабекларни қай равишда айблаб сўзлаған эдингиз, тағин бир эшитиб ишнинг режасини олай-чи?

— Қушбегига сўзлағаным шундай эди — «Отабек айтди: энди бизнинг Тошканд халқи қипчоқларнинг жабру зулми ва тadbирсиз идораси остида ётиб жуда тўйди. Бошлаб Тошканддан қипчоқ балосини йўқотиш учун Азизбек ва отам бошлиқ исёнга тайёрландилар. Шу мақсадда Марғилон оғайниларини ҳам қипчоқларға қарши оёқландирмоқ учун мени бу ерга юбордилар. Биз тоқай қипчоқлар қўл остида эзиламиз ва бир ҳовуч далатобларға бош эгамиз,

деди. Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам ҳожилар қўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмакчи бўлдилар. Аммо мен бўлсам бу гапка қарши тушиб: сизларнинг бу фикрларингиз янглишдир, биз уч йил бўйи жаноби Ўтаббой қушбегининг қўл остларида яшаб ҳеч бир зулм кўрмадик. Шу ҳолда ҳукумат устига иқдомимиз куфрони неъмат бўлур, дедим. Отабек менга қаттиғ сўзлар айтди. Поччам ила жияним бўлса маним фикримда эдилар, аммо уйимизга келган меҳмон, деб уларга очиқ қаршилиқ қилмадилар. Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг қонлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим. Бироқ Тошкандда Азизбек ва Юсуфбек ҳожилар исёни бошланғандан сўнг, ўзимнинг бу ишимни ҳукуматимиз учун хиёнат билиб, қўрбоши жанобларига хабар бердим. Ўзимнинг содиқона бу хизматим эвазига жанобларидан ожизона ўтинчим шулки, бу сирни сизларга билдиргувчи мен бўлганлиғимни ўзларидан бошқа кимарса билмасин, ҳатто муттаҳамлар ҳам сезмасинлар» — мана, фақирнинг Отабекларни айблашим ва қариндошларни оқлашим хулосаси шундан иборатдир.

— Баракалла, — деди қўрбоши, — сизнинг бу гапла-рингиз жуда ҳам ўринлик тушкан, мен ишонаманким, Зиё ака билан Раҳмат қутулурлар.

— Буни нимага суяниб айтасиз?

— Суянчиғингиз маълум, — деди қўрбоши, — қушбегига Отабек ила қутидорни осмоқ фикрини берган бу сўз, поччангиз билан жиянингизни нучук қутқармасин.

— Поччам билан жияним илгариги сўроқда қандай жавоб берган эдилар, буни хотирлай оласизми?

— Уларнинг жавоблари кечаги сизнинг оқлашингизга сира ҳам қарши келмайдир. Чунки улар мажлисда бундай сўз бўлмади, деб тондилар. Бу эрса ўз уйларига келган меҳмонларни риоя қилишлари бўлиб чиқадир-да, яна иш сизнинг оқлашингизга ёпишиб келади.

Ҳомид тағин бир мулоҳазага тушкан эди. Унинг бу ҳолини кузатиб турган қўрбоши:

— Энди ортиқ ўйламангиз, мулла Ҳомид, — деди, — орада сиз қўрқарлиқ ҳеч бир иш йўқ.

Ҳомид нимадир айтмакчи бўлар эдида, ўнғайсиз-ланиб тўхтар эди. Бир куни қайта оғзини жўплаб қараса ҳам яна сўзлай олмади. Қўрбоши унинг бу ҳолидан хабар топди:

— Гапуринг, гапуринг, мунда ёт киши йўқ.

Қўрбошининг бу сўзи далдасида Ҳомид жасорат-ланди:

— Бу кун ҳукм мажлисида поччам ила жияним сўзларидан янглишиб кетсалар нима бўладир?

— Нега янглишсинлар, улар билганларидан ортиқни албатта сўзламаслар. Ўлим деган нарса кўз ўнгига келиб тўхтағандан кейин Отабекдек меҳмонлар риояси кўнгилдан ювилур, сўзнинг тўғриси айтишқа мажбур бўлурлар ва иш ҳам сизнинг айблаш, оқлашларингиз руҳига келиб тўхтар.

Ҳомид яна ҳам ўнғайсизланиб тушди, ўзининг ички сиррига шу чоқғача тушуна олмаган қўрбошига лаънатлар ўқур экан:

— Айблаш, оқлаш сўзларимнинг руҳини сиз бир ёққа қўяберинг-да, ишнинг ички томонини мулоҳаза қилинг, қўрбоши ака, — деди.

Хоин ила сотилган кўзлар тўқнашдиларда, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди. Қўрбоши чиндан ҳам бу ўрингача Ҳомиднинг ички сиррига мутталиъ бўлмаган, қўлига кирган олтинларни ҳам ёлғиз унинг қариндошларининг қутилишлари йўлидаги чойчақалар, деб билар эди. Аммо энди илгари ва ҳозирда киссага тушкан олтинларни Отабек ила қутидорнинг қон баҳолари эканлигини сезиб виждони тўлқинланаёзди ва мутараддид бўлди. Қўрбоши-нинг бу ҳоли Ҳомидни маълум икки йўл устида қолдирган эди. Бу икки йўл устида қолган Ҳомид саросима эди. Ўзини жаҳаннамга юбориш ва нажотка чиқа-риш ихтиёри қаршисидаги бекнинг қўлида эди. Унга тез-тез қарар ва ҳол тили билан унга яна кўб олтинлар ваъда қилар эди. Бу ваъдаларни Ҳомиднинг юзидан ўқуған

қўрбоши — «икки кишининг хун баҳолари!» қичқирмоққа бўлган виждон садосини эшитиб ўлтурмади:

— Энди бунга қарши қандай йўллар кўзлайсиз?

Ҳомид ўзининг нажот томониға оғишқанини сезиб энтиқди:

— Қушбегиға қилған айблаш, оқлаш йўлларимни поччам ила жиянимға тушундириш керак, деб ўйлай-ман.

— Тушундирсак, тағин яхши.

— Раҳмат, бек ака, ундоғ бўлса вақт қочирмасдан уларнинг ёнлариға тушиб, то ҳукм вақтиғача уқдира оласизми?

— Мумкин, ўзингиз тушсангиз яна яхши.

Ҳомид бошини чайқади:

— Отабек ила қутидорларнинггина эмас, ҳатто поччам ила жиянимнинг ҳам маним бу ишларда иштироким борлиғини билмасликлари керақдир.

— Маъқул. Аммо бунда сизнинг мақсадингизға қарши бир гап борким, ҳукм чоғида қушбеги сизни йўқласа нима бўладир? Бу тақдирда улар сизнинг бу ишни омили бўлганлиғингизни билмасларми?

Масаланинг бу томони ҳам Ҳомид учун ёмон эди. Фариштадек соф ҳолда қолмоқчи бўлган Ҳомиднинг бу ҳол сиррини очар, юзидаги ниқобини олишға, рақиблар ила юзма-юз келишка мажбур этар эди:

— Ҳукм мажлисида бўлмаслиғимни уҳдангизга ололмайсизми?

— Уҳдага олмоқ қийин, — деб бош чайқади қўрбоши, — аммо бу бир эҳтимолгинадир, чунки, қушбегининг бир нарсаға қарор бергач, ортиқ текшириб ўлтурадирган одати йўқдир.

Ҳомид узоқ ўйлаб турмади, юзидаги совуқ бир ўзгариш ичида:

— Майли, башарти юзлашмоққа тўғри келганда ҳам мен ҳозир, — деди, шундан сўнг ажралишдилар.

19. ҲУКМНОМА

Ўткир, қонсираған ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод қушбегининг ҳукмиға мунтазир эди. Қушбегининг ўнг томонида қўрбошидан тортиб шаҳар аъёнлари, қаршисида Отабек, қутидор, Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳмат — гуноҳкорлар ва уларнинг орқасида муҳофиз йигитлар.

Отабек билан қутидорнинг гуноҳлари улуғ бўлган-лиқдан қўлларида кишан, Зиё ака билан Раҳматнинг қўлларида бу нарса йўқ эди. Қутидорнинг юзига ўлик туси кирган, Отабек бўлса гарангсиган қиёфатда. Ановилар ўзларини бир мунча тетик тутмоқда эдилар.

Қушбеги ўзининг ёзилиб қўйилган ҳукмномасини қўлиға олиб ўқишға ҳозирланди. Ҳамма тип-тинч, ерга қараған эди:

«Менким Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ўз ҳукмимни хоқон ибни хоқон жаноби олий Худоёрхон исми шарифларидан эшитдираман...»

Худоёр исмини эшиткучи аъён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар.

Қушбеги ҳукмини ўқуди: «Еътимодлик бир кишининг шаҳодатига биноан тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли— Отабек, бу кунда хонимизға қарши бош кўтарган Азиз парвоначи ва ўз отасининг ваколатлари билан Марғилон келиб, бу ердаги фуқароларни ҳам хон жанобиға қарши оёқландирмоқчи бўлган Отабекнинг бу ҳаракати улуламир бўлган жанобга боғийлик бўлиб, уни, яъни Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлини ўлим жазоси билан жазолаш тақозо этадир. Иккинчи, Отабекка йўлда кўмакчи бўлиб юрган Марғилон фуқароси Мирзакарим қутидор ҳам шу жазога сазовор тутиладир. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳмат бу боғийлиқдан хабардор бўлатуриб, вақтида ҳукуматка маълум қилмағанлари учун бир йилдан зиндон жазосига маҳкум бўлурлар!»

— Ҳақсиз жазо, — деб Отабек кулимсираб қўйди... Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди.

Зиё ака билан ўғли зиндонга жўнатилдилар ва Отабек билан қутидор жаллод қўлига топширилдиларда, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.

Орадан ўн дақиқа чамаси фурсат кечкан эди, қушбегининг аъёнга сўзлаб ўлтурган ҳикоясини тезроқ битишини кутмакда бўлган қўрбоши ниҳоят чидалмай ўрнидан турди ва:

— Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир ту-ришимга ижозатлари бўладирми? — деб сўради. Ул бу сўзни тугатар-тугатмас ўрда қоровули Пирмат кўринди-да, қушбегига қуллуқ қилди:

— Бир хотин киши арзим бор дейдир, кирсинми?

Қушбеги қўрбошига рухсат ишорасини бериб, Пирматка деди:

— Кирсин.

Ўхшамаган ерда бир хотиннинг арзга келиши қўр-бошининг кўнглига шубҳа солди. Мажҳула хотиннинг қандай арзи бўлганлигини билиб кетишка тиласа ҳам қушбегидан рухсат олиб қўйгани учун маҳкамадан чиқишга мажбур эди. Қўрбоши маҳкама эшигидан даҳлизга чиқар экан, эскигина паранжига ўралган бир хотин қушбеги тўғрисига тўхтаб, букилиб таъзим қилди. Хотинда ҳаяжон ва энтикиш ҳолатлари бор эди. Шунинг учун қўрбошининг бояғи шубҳаси яна кучайди, қушбегининг кўзидан йўқолиб туриш мақсадида ўзини эшикнинг орқасига олиб кетмай тўхтади.

Хотин шошилиб кавшини ешдида, эшик остида ниманидир паранжи ичидан охтаринди. Хотиннинг бу ҳаракатига тушунолмайд ажабланган қушбеги:

— Ичкарига кириб арзингизни сўзланг, опа, — деди.

Хотин ичкарига кирди ва қушбеги олдига бориб унга нимадир бердида, орқасига қайтиб эшик ёнига келиб турди. Хотиннинг бериб кеткан нарчаси уч, тўрт букланган бир қоғоз эди. Қушбеги секин-секин қоғоз тахтла-рини оча бошлади...

— Худо ризоси учун тезроқ. Йўқса... икки гуноҳ-сизнинг қонлариға ботарсиз!

Хотиннинг бу сўзидан аъён бир-бирларига қараш-дилар. Қушбеги тез-тез қоғоз тахларини очиб битирди ва йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактубни ўқумоққа олди. Мактубни ўқуб чиқиш узоққа чўзилганликдан ниҳоятда тоқатсизлашган эди. Охирда қушбеги мактубнинг сўнгроғиға келиб тўхтади-да, чақирди:

— Пирмат, Пирмат!

Пирмат югуриб кирди.

— Лаббай, тақсир!

Қушбегининг товшида шу чоқғача эшитилмаган бир ҳолат бор эди:

— Дарров ҳалиги осилиш учун юборилган гуноҳ-корларнинг орқасидан от билан югир! Дор остидан бўлса ҳам қайтариб кел! Буйруғимни қўрбошиға айтсанг унар!

Пирмат қуллик қилиб даҳлиз томонға қаради:

— Қўрбоши ҳам шу ердалар, — деди.

— Чақир!

Даҳлиздан қўрбоши кириб қуллик қилди.

— Хизмат, тақсир.

— Яхши, сиз кетмаган экансиз, — деди қушбеги, — Пирмат билан бориб, дарҳол бояғи гуноҳкорларни қайтариб келингиз.

Шубҳасини бекорга бўлмаганини сезган қўрбоши ёнида тик турғучи хотинға қараб олди:

— Сабаб, тақсир?

— Сабабини суриштирадиган вақт эмас, чоп дедим, чоп!

Қўрбоши қуллик қилиб Пирмат билан чиқди. Унинг кейинидан қушбеги «падар лаънат» деб сўкиниб аъёнларга қаради. Энди хотиннинг ҳаяжони бир оз босила тушкан эди. Қушбеги қўлидағи хатни яна ўқушға тутинди. Аъёни шаҳар бунчалик ишка яраган қушбегининг қўлидағи

мактубга ва уни келтиргучи хотинга қарашмоқда эдилар. Қушбеги мактубни иккинчи мартаба ўқуб чиқиб хотинга қаради:

— Ўлтурингиз, синглим, — деди.

Хотин ўлтирмакчи бўлган эди паранжи ичидан унинг атлас кўйлаклари ва нафис оқ кўллари кўриниб кетди. Қушбеги ер остидан хотинни кузатдида, қўлидаги мактубнинг орқа, ўнгини текшириб қаради. Мактуб анчагина уринган, қоғози шалоқланган эди. Сўнгра хотиндан сўради:

— Қутидор билан Отабекнинг кими бўласиз, синглим?

— Қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини.

Бу сўзни эшиткучи аъён бир-бирларига қарашиб қўйдилар.

— Буни нега илгарироқ олиб келмадингиз?

Қушбегининг бу саволидан Кумушбиби кўркунч бир маънони онглади. Гўё «иш ўткан сўнг келибсан» дегандек тушунган эди. Шунинг учун ул титроқ бир овоз билан сўради:

— Энди ярамайдими?

— Йўқ, йўқ, қизим, — деди қушбеги, — мен нега кеча ва ўткан кунларда олиб келмадингиз демакчиман.

Кумушбиби бир энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб:

— Ўзим ҳам бу мактубни шу букун кўрдим, — деди.

— Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

— Кўрмаган эдим.

— Мактуб қаерда экан?

— Унинг эски камзулининг чўнтагида экан.

Шу гапдан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурган Азим понсад бошига узатди:

— Сиз ҳам ўқуб кўринг-чи, понсад, — деди ва Кумушдан сўради, — ўқуғанмисиз?

— Ўқуғанман.

— Эрингизнинг ҳукуматка қарши ҳаракатини илгари ҳам билар эдингизми?

— Қанақа ҳаракатини?

— Масалан, биз отангиз билан эрингизни нима учун осмоқчи бўлдиқ?

— Ҳақсиз, гуноҳсиз!

— Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутила олишини сизга ким айтди?

— Ўзим билдим.

— Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатини ҳам билар экансиз-да?

— Йўқ, тақсир, — деди Кумуш. Қушбегининг мақсадиға энди тушуниб олган эди, — мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалған-ларини билалмай ҳасратда эдик. Фақат бу кун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Тошканддан исён чиқарғали келгучи, деб гуноҳкор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга кутмаган жойдан мўъжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югирдим... — Кумуш сўзини тугата олмади, чопишидан ҳаллослаган Пирмат даҳлиздан кўриниб, бекка қуллуқ қилди:

— Дор ёнидан қайтишдилар!

Кумушбиби сачраб Пирматнинг юзига қаради ва узоқ тин олиб қўйди. Шу чоқғача хат ўқуб ўлтурган понсадбоши мактубдан яхши асарланган эди. Мактубни ёнидағиға берар экан, қушбегига деди:

— Бу хат тошкандлик Юсуфбек тўғрисидаги фикри-мизни тамом ўзгартадир, тақсир! Унинг Азизбек томонлиқ бир киши эканлиги Фарғонанинг ҳар бир хос ва оми оғзида нақл қилинса ҳам аммо ҳеч бир кимса унинг ичига кириб чиқмагандир. Ҳар кимнинг кўнг-лидагини ёлғиз бир худодан бошқа ким билсин!

«Ёв қочса ботир кўпаяр» қабилдан шу чоқғача лом демай ўлтурган шаҳар аъёнлари ҳам масалани онглаб, сўзга аралаша кетдилар:

— Худо ҳақни ноҳақ қилмади, бечора ёш йигитнинг ҳақсизга қони тўкилмади.

— Қутидордек қўймизож бир одамнинг бундай зўр ишка оралашқанлиғига ақл ҳам бовар қилмас эди.

Ўйе бу сўзлар Кумушбибининг ўчкан чароғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яши-риниб кеткан юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнғандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қоралиқлар шу ёқила бошлаған нажот шамълари партави билан ўз-ўзларидан йўқолғандек кўринарлар эди.

Даҳлиз эшиги остида бир дуркум оёқ товушлари эшитилиб қўрбоши кўринди.

— Келишдилар, тақсир, кирсинларми?

Қушбеги жавоб бериш ўрнига мактубни олиб кўрпача остиға яширди ва Кумушбибини танбиҳлади: «Мажлисда маним рухсатимдан бошқа сўзлашингиз отангиз билан эрингизнинг ўлимларини тилашингиздир, тушундингизми?» Кумуш қабул ифодасини бергандан сўнг қушбеги даҳлизда қараб турған қўрбошиға «Кирсинлар» деди.

Кумушбиби уларни боя йўл устида, йигитлар орасида кўрган бўлса ҳам бироқ даҳшат ичида фақат ўрдага қараб югира берган эди. Энди «Кирсинлар» жумласини эшитгач, юраги ортиқча шо-пириниб кетди, унинг истиқболиға туришни ва бўйниға осилиб йиғлашни тиласа-да, қаршисидаги «олабўжилар» бунга моний эдилар. Шу вақт йигитлар олдида, қўлларида кишан бўлғани ҳолда Отабек билан қутидор кирдилар.

— Йигитлар, сиз чиқингиз! Қўрбоши, сиз кишанларни ешингиз! — деб буюрди қушбеги.

Ўзининг мундан кейинги кўргуликларини фожиалар водийсида кўрган қўрбоши бошлаб кишан калидини қутидор қўлиға солди. Калидни бурар экан, унинг қўли дирдир қалтирамоқда эди. Ҳомиднинг номаълум бир ғарази йўлида қурбон қилинаёзған ва бу ғаразда ўзининг ҳам иштирокининг борлиғига қойил бўлған қўрбоши ишни бу янглиғ аксланишидан сирнинг очилганини муқаррар билиб, ўзини шу соат жаллод қўлиға топширилишини аниқ кутмақда эди. Минг бало билан қутидор қўлини бўшатиб, гал Отабекка етди. Отабек қўлларини бўшатғучи қўрбошининг бунчалик титраб, қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали қоронғу эрса-да, қўрбошини бир синаб кўриш учун ҳамма кучини икки кўзига йиғдида, унга қаради. Фавқулудда даҳшат касб эткан унинг кўзлари қаршисида қўрбошининг гуноҳкор кўзлари чидай олмадилар-да, ерга боқдилар, Отабекнинг бу синаши ўз фикрининг тўғри бўлиши билан натижаланди.

Қушбегининг буйруғи билан икки гуноҳкор тиз букиб ўлтурдилар. Қўрбоши ҳам тўрбасини йўқотқан гадойдек қушбегининг чап ёниға, Кумушбибининг юқорисиға бориб ўлтурди. Отабек ва қутидорнинг кўзлари Кумушбибига тушкан бўлса ҳам ўз қайғулари билан бўлиб унга илтифот қилмағанлар, ҳоким маҳкамасида паранжилик хотиннинг нима қилиб юрганлиғидаги фавқулуддалик ҳам эсларига келмаган эди. Дор остидан қайтиш сирри, қўлдан кишанларни олиниш сабаби уларни жуда шоширған, шунинг учун қушбегининг оғзиға қараған эдилар. Қушбеги бўлса негадир узоқ ўйлаб ўлтурар, тезда гап очмас эди. Бу ҳолда бутун мажлис аҳли қабзиятда, қирқ қулоқ бўлиб унинг оғзиға тикилган эдилар. Аммо бу ҳолга қўрбоши жону дилдан тарафдор, шу ҳолда бир неча кунлаб эмас, йиллаб сўзсиз қолишни тилар эди.

— Отабек, — деди қушбеги сўз бошлаб, — қўлға олинған кунингиз менга ўзингиз билан отангизнинг қандай кишилар бўлғанингизни, яъни маслакингизни сўзлаған эдингиз. Аммо биз ўшал сўзларингизга далил ва исботсиз ишона олмаймиз. Сизни дор остидан қайтариб келишимиз ҳам ўшал даъвонигизга бирар исботингиз борми ёки қуруқ бир гапми, деб ҳукмининг ижросини бир оз фурсатка тўхтатишдир. Энди сиз ўшал даъвонгизни исбот қила оласизми?

— Ўшал кунги маним сўзлағанларим, отам билан маним ички сирларимиз эди, — деди бек, — албатта бунга гувоҳ ва исбот топиш қийиндир. Агарда отам келиб маним сўзимни қувватлағанда ҳам бари бир сиз, ўғлини қутқазиш учун сўзлайдир, дер эдингиз-да, ифвогарларнинг гапига ишониб ўз ҳукмингизни қила берар эдингиз.

Яшиндек сўққан унинг бу сўзларидан қушбеги ўзини аранг тўхтатди:

— Демак, ўша сўзларингизни исбот қилиш учун ҳужжатингиз йўқ?

- Йўқ... Исбот учун виждонимдан бошқа шоҳидим йўқ.
- Яқин орада Тошканддан бирар нарса олғанми-дингиз?
- Яъни нима?
- Масалан хат.

Отабек кўб ўйлай олмади, бутун борлиғи билан ҳаракат қилиб қичқирди:

— Олдим, олдим! Исботим ҳам бор!

Аъёни шаҳар унинг бу ҳолига чидаб туролмай кўзларига ёш олдилар.

Отабек яна деди:

— Одам қўшсангиз мен келтирай гувоҳимни!

— Тинчланингиз, Отабек, — деди қушбеги, Отабек бир оз ўзини йиғиб олғандан кейин сўради, — нима олған эдингиз?

— Мактуб.

— Кимдан?

— Отамдан.

— Қачон?

— Тошкандда исён бошланиш олдидан.

— Ундан кейин-чи?

— Олмадим.

— Отангиз ўша хатида нималардан баҳс қилар эди?

— Тушунмаган Тошканд халқини Азизбекнинг макрига учканидан, энг охирда... — асарланиб тўхтаб олди, — маним шу ҳолга тушмоғимни каромат қабилидан сўзлаб, менга бир мунча насиҳатлар ҳам қилган эди.

Отабекнинг бу сўзидан кейин понсадбоши — «енди бўлар» дегандек қилиб қушбегига қаради. Қўрбоши эрса Отабекнинг устида ҳали бунчалик тергашлар борлиғи учун ўзини бир оз тўхтатиб қолди. Қушбеги кўрпача остидан хатни олиб Отабекка кўрсатди.

— Бу қанақа мактуб, танийсизми?

Отабек кўргучи кўзларига ишонмағандек:

— Танийман, — деди, — таърифини сизга сўзлағаним, отам мактуби! Таажжуб, буни сизга ким келтирди, тақсир?

Қушбеги енгилгина илжайиб Кумушбибига ишорат қилди:

— Нажот фариштаси, — деди. Қутидор билан бек ялт этиб Кумушка қарадилар. Энди Кумуш ортиқ чидаб туролмади:

— Отажон, мен қизингиз!

Отабекнинг қулоғига эшитилган бу товуш унинг юрагини ингичка ерига бориб теккан эди. Эсини йўқотиб турган қайин отасиға қарамай:

— Сизми, Кумушми? — деб сўради.

— Мен, мен!

Бу савол-жавоб ила икки вужуднинг ҳамма ҳасратлари, аламлари бир-бирларига онглашилган, икки товушнинг бир-бирисига келиб қўшилишидан иккисига ҳам тил билан онгла-тиб бўлмаслиқ бир ҳол юз берган эди.

— Бу сенми, қизим?

— Мен, отажон!

Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўлтурган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:

— Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади?

— Қамалған кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир, — деди-да, Отабек Кумушка қаради.

— Бу кун ўн икки кун; Ҳасанали ота Тошканд кетмишдир, шундан бери ундан дарак бўлмади, — деди Кумуш.

— Тошканд кетишка уни нима мажбур қилди? — деб ўринсиз бир савол берган эди қушбеги, Кумушбиби унинг нима учун кетканлигини айтиб қаноатлантирди.

Масала яна хат устига ўтиб, Отабек қушбегидан сўради:

— Қўлингиздаги мактуб билан эҳтимол биз оқлан-ған чиқармиз? — Қушбегидан тасдиқ ишорасини олиб давом этди. — Ҳозир биз сизнинг адолатлик ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз: ул шулдурким, бизнинг тўғримизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилғучи ифвогар ва ғаразгўлар бу мажлиска ҳозирлансинларда, ўзларининг машъум кашфларини ва ё кўрган-ешитканларини исбот қилиб бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар. Билъакс исбот қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурлариға ўзлари йиқитилсинлар! Адо-латингиздан бизнинг талабимиз шул! — деди ва қўрбошиға қаради. Унинг юзида қўрқиш ва изтироб аломатлари кўрди.

— Талабингиз ўринлик, — деди қушбеги, — аммо хасмингизни бу мажлиска ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин бу кун уни қўлға олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамълаб ўз ҳукмимизни берар-миз, — деди. Кумушбибига юзини ўгирди. — Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнгги умрларини сизнинг бахшишингиз, деб билсалар арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озод қилдим. Аммо Отабек иш бир тарафлик бўлғунча ўзининг қочмаслиғи учун кафил беришка мажбурдир.

Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка кафил бўлди ва қушбегининг ҳақиға дуо қилиб, учавлари маҳкамадан биргалашиб чиқдилар.

— Зиё ака билан ўғли Раҳматни бўшатингиз, сўнгра ановини қўлға олингиз! — деган амрни олиб, қўрбоши ҳам силжиди. Шунинг ила бу кунги ҳукм мажлиси тамом бўлиб, шаҳар аъёнлари таажжуб ичида тарқала бошладилар.

20. ИСТИҚЛОЛ ДАРДИ

Етмиш кунлик бир муҳосарадан кейин уч минг сипоҳни бир ярим мингга тушуриб, бир ярим минг сипоҳни Тошканд қўрғонлари остида қурбон бериб, Нормуҳаммад қушбеги қуруқ қайтишға мажбур бўлди.

Бу етмиш кунлик қамал вақтида Азизбекнинг содиқ фуқаролари бўлган тошкандликлар аздаҳидил унга хизмат қилиб, жонбозлик кўрсатиб, ниҳоят қипчоқларни умидсиз Қўқонға қайтаришға ноил бўлдилар. Ноил бўлдилар, аммо ўзлари ҳам яхшиғина бўлиб қолдилар. Етмиш кунлик бир қамал, етмиш кунлик четдан ва энг ози қишлоқлардан муносабатни узиб туриш, албатта Тошкандни бўлдириб қўйган эди. Бу етмиш кунлик бир қамал Тошканднинг ҳали йиғиштириб кира олмаған донларини, экинларини ёв қўлида қолдирди. Савдо ишлари бутунлай тўхтаб, савдогарлар зўр фалокатка учрадилар. Косиб, фақир халқнинг ҳоли жуда ёмон эди: нонсиз, донсиз, кийимсиз, сувсиз, алоҳозалқиёссиз бўлиб энг охириги чекка еткандагина қамал балосидан «ялтирасин, қалтирасин» музаффарият билан қутилдилар. Халқ ўзининг бу етмиш кун ичида тортқан машаққат ва азобларини қипчоқлар устидан чалған ғалабаси билан бир даража юв-ди-да, касбига, экин-тикинига уриниб кўришни ўйлади, тўғриси ўйлай ҳам олмади...

Азизбек, мундан кейинги Тошканднинг мустақил ҳукмдори Азизбек! Қипчоқларға чалған ғалабаси учун ул терисига сиғмайдир... Ул энди «Қипчоқлар Тошкандни олиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан қутилған, ул энди Тошканд ва атрофининг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўлтурмоққа қаноатланмай ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясамоқчи. Ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донғ, шуҳрат чиқармоқчи!

Азизбек энди жуда хотиржамъ эди. Қипчоқларнинг қайтадан Тошканд устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди. Чунки ўзининг қипчоқларға берган зарбасини уларга юз йилсиз ўнгғалиш бермас, деб билар эди.

Ҳамма иш жойида, лекин бир нарсагина кўнгилнинг ингичка ерини жароҳатлайдир. Азизбек кўзига ҳозир ёруғ дунё қоронғу, бу қоронғулик ичида бояғи ширин хаёллар, ишлатиладирган тожу тахтлар ва бошқалар кўринмай қоладирлар: етмиш кунлик қипчоқ уруши минг турлик йўллар билан йиғилган хазинани барбод берган, хазина қипчоқлар устидан ғалаба ва истиқлол мастликлари йўлида қуриган, фуқаронинг жон отиб, қипчоқларни қириб йўғганлари учун инъомларга, эҳсонларга ва озиқ-овқатларға қурбон қилинган.

Мана шу эди Азизбекнинг кўз ўнглари қорон-ғулатадирган жароҳат!

Бу ишнинг кенгашига эмас, берилган қарорни амалга ошириб беришлик учун Юсуфбек ҳожига йигит юбориб, ҳозир уни тўрт кўз билан кутиб ўлтурар эди. Ниҳоят ярим соатлик бир кутишдан сўнг Юсуфбек ҳожи эшик остидан кўринди. Азизбек одатий қаршилаш ёниға бир навозиш ҳам илова қилиб, ҳожига юқоридан жой кўрсатди. Бу фавқулодда навозиш сабабини ўйламоққа ҳожи-нинг вақти йўқ, чунки ўзининг қайғуси ўйлашқа, фикрлашқа етарликдир. Кўзининг оқу қораси бўлган Отабекнинг ҳоли нима кечти, қоронғи зиндонларда, рутубатлик, зах ер остларида очликдан, ташналиқдан, совуқликдан азиз кўрагини ерга бериб жон бердими-кин?— Золим беклар, қонхўр ҳокимлар, раҳмсиз жаллодлар, машъум дорлар ва кўрқоқ халқлар орасида кекса отасини, муштипар онасини кўралмай дунёдан кетдимикин?

— Мана шундай минг турлик васвасалар ичида қаршисидағи Азизбекни ҳам унутмоқда эди. Азизбек бўлса «жавоҳир қадалган тожлар, олтин тахтлар, нозанин паривашлар, донғдор маҳрамлар» ҳақидағина ўйлар эди.

— Ҳожи, — деди Азизбек сўз очиб, — маним сизни ўрдаға чақирғаним сабабини албатта билмагандирсиз?

Юсуфбек ҳожи хаёлидан кўз очди:

— Тақсир... чақиришингиз албатта фуқаронинг тинчлиғи, раоёнинг роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир.

Ҳожининг бу сўзи Азизбекни яшиндек урди. Унинг кўз ўнглари қоронғиланиб, ҳалиги ширин хаёллар тағи қоронғилиқда яшириндилар. Ул ортиқча ўнғайсизланди ва тилар-тиламас:

— Шундоғ... — деди ва бир оз ўйланиб қолгандан кейин: — етмиш кунлик қамал билан хазинамиз жуда ғарибланди, ҳатто шу кейинги кунларда сипоҳларнинг озиғи учун ҳам қийналиб қолдиқ. Мана шу тўғриларда сизни кенгашка чақирган эдим, — деди.

— Маъқул, тақсир.

— Мен бу тўғрида бир қарорға ҳам келиб қўйдим.

— Қарорлари муборак бўлғай.

— Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртка ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.

Юсуфбек ҳожи юрт бесаранжомлиғи ва ўғул қайғуси билан асабийлашкан эди. Азизбекнинг бу аблаҳона қаро-рига қарши қизишди. Азизбекнинг бу золимона буйруғиға қарши қаттиғ сўзлар айтишқа ўйласа ҳам аччиғини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини бир оз йиғди.

— Тақсир, амрингизга қарши тушадирган жойим йўқ,— деди, — лекин шунисини бир оз ўйламоқ керакки, юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан туғма азоблар, очликлар ўткарди ва ўткармақда. Менга қолса бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-ўнгини олсин, сўнгра... — Ҳожи сўзини тугата олмади, ҳожининг терс сўзига чидалмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

— Нима дейсан?!

Ҳожи ишнинг бунчалик ёмонға кетишини ўйла-маган эди. Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиришиға келиб қолди:

— Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданок йиға бошлайман. Юрт қани бермасинчи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир.

Бу сўз Азизбекка сихр каби таъсир қилди, даҳлизда турғучи йигит орқалиқ жаллод қақришға жўбланган тили ўз зарарига ҳаракатланди:

— Ўрда бегига айт, ҳожига бир кимхоб тўн чиқариб кийдирсин! — деди.

* * *

Юсуфбек ҳожи эғнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиқди. Ўрдадаги «Чопон муборак бўлсин!» деб сўрағучиларға истехзо илжайиши остида бир турлик муҳмал жавоб берар эди. Ул ўрда кўпругидан ўтар экан, бояғидек қилиб ўзича яна бир кулимсираб қўйди ва телбаларча ўз-ўзига сўзланиб кетди: «Ўттуз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилиқ қилғанни даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда осдириш ҳаққи ҳам менга берилган эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрға, бир золимга айлансин эмиш... Мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилған ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадирган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учдида, унинг кечаги зулмларини унутди, етмиш кунлаб бир замон жон бериб, жон олиб ниҳоят хизмат ҳаққи учун ўттуз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!»

21. ИНҚИЛОБ

Юсуфбек ҳожи устида бояғи кимхоб тўни билан Шайхантахурнинг Занжирлиғига етиб, гузарда йиғилиб ўлтурган ва ўзига салом бериш учун ўринларидан турган халққа хитоб қилди:

— Уйинг куйсин, мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек, бу кун сенларга яхшилиғингни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сенларга икки йўл: ўғул, қизингни сотиб бўлса ҳам ўттуз икки тангани Азизбек хазинасига тўлаш ёки эс борида этакни ёпиб Азизбекни орадан кўтариш... Уйинг куйди, мусулмонлар!

— Ўттуз икки танга!

Халқ Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлик ёки бўлмағир бир кенгаш эшитмаган ва шунинг учун ул қаёққа юрса, шу ёққа боришқа ҳозир турар эди. Айниқса ўттуз икки танга доврўғи гузар аҳлининг юракларини уюшдириб, буни эшитиш биланок исёнга қўл қўйдилар.

Бошлаб Занжирлик халқи кўчаларга чип ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди. Юсуфбек ҳожи то Эски Жўвага еткунча ўзининг юқоридағи сўзини кўй, гузар халқиға такрорлаб келмақда эди. Эски Жўвада азим бир жамоат йиғиб, Азизбек билан бўлган можаросини сўзлади ва устидаги кимхобни кўрсатиб истехзо тариқасида:

— Солиқни бермангиз демайман, чунки сизнинг итоатингиз менга бундоғ тўнлар берар! — деди.

Халқ ниҳоятда қизишди. Гўё бириси қувраған тўқайға ўт туртди. Хўлу қуруқ деганларидек катта-кичик баробар ёнмоққа олди.

— Яхшилиғимизни унутди, дўнғиз! Ўттуз икки тан-гани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмас-данми, андишасиз?! — деган сўзлар эшитила бошлади. Дарров уч кишини Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди. Ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришка фотиҳа ўқилди.

Орада бир соат ҳам ўтмади, бутун дўконлар ёпилиб, Тошканд кўчалари чиплар билан тўлди. Барча яроғланган, урушка ҳозир эди. Шаҳарнинг олаганиш хабари ўрдага ҳам эшитилди. Ишни кичкина деб ўйлаған Азизбек шаҳардан аҳвол олиш учун Райимбек дотқони элли чоғлиқ йигит билан буюрди. Аҳвол олғучилар Занжирликқа етиш билан нақ ишнинг қай даражага етканини пайқадилар: кўчалар чип билан тўлған, чип орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лик эди. Райимбек дотқонинг «Чипларни йиғиштирингиз, ўзларингиз

тарқалишингиз!» деб айткан яхши сўзига қулоқ солғучи бўлмади. Дотқо дағаллик қилган эди, оломондан биттаси милтиқ отиб, икки сипоҳни йиқиб ҳам қўйди.

Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскарлари билан халқ орасида уруш бошланди. Ярим соатлик отиш, чопишдан сўнг сипоҳлар Занжирлиқ оломонларини қочириб, Баланд масжид чипига етдилар. Жон аччиғиға учраган Азизбек ўрдага бир мунча сипоҳ қолдириб, бутун кучини йиғиштирған ҳолда Райимбек дотқо кўмагига етишди. Бунинг ила сипоҳлар тағин ҳам кучайиб, оломонни Хадрага қараб суришка муваффақ бўлдилар. Хадра чипида қонлиқ урушлар бошланди. Ўттуз икки танга солиқ хавфида оломон ҳам Бешёғоч, Себзор, Кўкча даҳаларидан ўзига ҳар замон яроғлиқ ёрдамлар олиб турмоқда эди.

Бу кун кечаси Тошканд қон ичида, маҳаллаларда бўлган ҳукумат кишилари халқ томонидан ўлди-риладирлар, уйларига ўт қўйилиб моллари талонға тушадир. Шаҳарнинг юраклик йигитлари Хадра чипига қараб чопадирлар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳаллаларга тўнкалардан гулхан солиб, «ўттуз икки танга» қайғусида оломонға музаффарият тилайдирлар.

Ярим кечалар вақти оломон Хадрадан Эски Мис-карликка қараб сурилишка мажбур бўлди. Кутилмаган бу сурилишлар Юсуфбек ҳожини катта ташвишка солиб қўйди. Мундан сўнг халқнинг ўзига ишониб туролмай Тошкандни ололмай қайтқан Нормухаммад қушбегига ёрдамга етиб келиш учун чопар югуртирди.

Эски мискарликда икки тараф ҳам тонг отдирдилар. Эрталаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб қолган ва ҳар дақиқа тўрт тарафдан янги кучлар олиб турар эди. Шунинг учун сипоҳлар бир адим илгари босолмай қолдилар. Аммо халқ сипоҳларни босса босқундек товранар эди. Бу ҳолдан ниҳоятда бўғилған Райимбек дотқо қилич яланглаб, сипоҳлар олдида оломонға қараб югурди. Бироқ унинг бу ғайрати ўзи учун ҳалокат билан натижаланиб, Уста Мўминжон исмлиқ бир милтиқ устасининг отқан ўқи билан кўкрагидан яраланиб йиқилди.

Райимбек дотқо Азизбек ҳокимиятининг тирағи эди. Унинг қатлидан сўнг сипоҳлардан рух тушти. Ҳатто Азизбекнинг буйруғиға ҳам қулоқ солмай тўстўска қочиб бошладилар. Ниҳоят Азизбек ҳам ёнидағи қирқ, эллиқ содиқ кишилари билан қочиб, ўрдага қамалишға мажбур бўлди. Юсуфбек ҳожи бошлиқ ер ва кўкка сиғмаған музаффар халқ ўрда теварагини қуршаб тушди. Азизбек тезда берилмагани учун минглаб халқ ўрда атрофидан силжимамай, ҳатто ошсувларини ҳам шунда еб хотиржамъ ётиб олдилар.

Азизбек учун кутилмаган фалокатлар юз берган эди. Қочиб қутилиш мумкин бўлгани ҳолда тузоққа туш—кандек ўрдага ҳам қамалиб берган эди. Нима қилсин, қаноти йўқки учиб қутилса... Қамалишининг иккинчи куни ўрда томига чиқти, энг кейинги, ҳам энг пастарин чорани кўрмакчи эди бу хоқон. Бошлаб фуқароға салом берди, сўнгра синиқ ва ожиз қолган бир товуш билан халққа узр айтди:

— Энди ўзимнинг қилмишларимдан пушаймон бўлдим... Мен сизларнинг қилган яхшилиқларингизни унутқан эканман... Сизлар ўзларингизнинг бу ишларингиз билан маним кеткан ақлимни яна миямга ўрнатдингиз... Раҳмат фуқаро... Гуноҳимни кечирингиз, қилмишларимдан пушаймон бўлдим, фуқаро!

Аммо халқ бундай ёлборишларға, тавба-тазарруъ-ларга қулоқ солмади, чунки иш ўткан, гишт қолипдан кўчкан эди:

— Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирған, кесдирған, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлатқан сен эмасмисан? Ханжарингни хайф кўриб маҳалларга чаён солиғи солған, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирған ким эди? Кет тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер! — дер эди халқ.

Халқ шунингдек гаплар билан юз ёқдан унга ҳужум қилиб, ҳатто адабсиз сўзлар билан ҳам сўқар эди. Азизбек ҳамон «Тавба қилдим, фуқаро!» жумласи билан узрини айтиб турар эди:

— Сиз яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёғингизга ўзингиз болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз! Маним тавбамни лоақал ўзларингиз учун қабул қилингиз!

Азизбекнинг бу сўзларидан кейин оломон тағи қизишиб, қуйидаги сўзлари билан кўкни кўтарди:

— Икки қайта алданиш йўқ! Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!

Халқнинг бу жавоби ишнинг не даражага етканини онглатарлиқ эди. Шу гапдан кейин Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.

Юсуфбек ҳожининг Нормуҳаммад қушбегига юборган чопари Кировчи яқинида унга еткан ва қушбегини тамоми сипоҳлари билан Тошкандга қайтарган эди. Аламзада қушбеги бу сўйинч хабардан учиб-қўниб Азизбекнинг ўрдага қамалишининг учунчи куни карнай-сурнай билан етиб келди. Оломон ёнига қипчоқ сипоҳлари келиб қўшилгандан кейин ўрдага босиб кирдиларда, Азизбекни ушлаб ҳам олдилар.

Етмиш кун бир муддат овора қилиб, минглаб киши қонини тўкишка сабаб бўлган Азизбекни Қўқонга олиб бориб топшириш Нормуҳаммад қушбеги учун қийматли эди. Ул ўрдада ўлтурар экан, бундай улуғ душманни қўлга туширишнинг бош омили бўлган Юсуфбек ҳожига ўз миннатдорчилиғини айтиб тугата олмас, унинг бу хизматини хон билан Мукулмонқулга сўзлаб, унга катта бир мартаба олиб беришка ваъдалар берар эди. Албатта Юсуфбек ҳожига бу ваъдаларнинг ҳеч аҳамияти йўқ, фақат ул ўғлининг соғлиғини билса ва Марғилон зиндонидан унинг қутқарилишига ваъда олса, унинг учун дунёларча мартаба ва ҳурмат эди. Қушбегининг ваъдасига илтифотсиз қулоқ бериб турди-да:

— Илтифотингиз учун раҳмат, қушбеги, — деди. — Мен энди дунёдан ўтаётган бир киши; эндиги ман-саб-ларга унча қизиқа олмайман. Агар маним қилган хизматим шундай илтифотларга лойиқ кўриладиган бўлса, жон жанобидан сўрайдирган бир неча тилакларим бор.

— Сўрангиз ҳожи, хон бермаганда ҳам олиб беришка мен кафил.

— Маним биринчи холис тилагим, албатта мазлум халқ тилидан бўладир: мундан сўнг Тошканд ҳокимлиғига ҳар қандай бўлмағир одам қўйилмасин.

— Жон жанобининг ҳамма мақсади ҳам шунда. Чунки, биз Азизбек кабилардан халқниғина эмас, балки, ўзимизни ҳам қийнатдирмоқдамиз.

Тошканд беклиги тўғрисида кўб музокара ва му-солаҳадан кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди. Ул биринчи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини ҳозиқ деб Нормуҳаммад қушбегига очди. Сўзлар экан, юраги машъум бир эҳтимолнинг даҳшатидан титрар, тили ҳам осонлиқ билан ҳаракатланмас эди. Зеро ўзининг бу ўтинчини қуш учкан сўнг отилмоқчи бўлган соққон қабилдан ҳисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.

— Агар маним бу хизматим жон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилура экан, — деди ҳожи, — менга энг манзур бўлган мукофот — ўғлимнинг озод қили-нишидир. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отага кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмас-ликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир, — деди ва кўзига ёш олди. Бундан қушбеги ҳам насибасиз қолмай му-таассир Юсуфбек ҳожига тасалло берди:

— Қўрқмангиз ҳожи, — деди, — Марғилон ҳокими ўринсиз қон тўкувчи киши эмасдир. Қўқонга борғач, биринчи ишим ўғлингизни қутқариш бўлсин, жойсиз қайғуланмангиз, ҳожи.

— Қуллуқ, қушбеги, агар бу хизматни ўз зимман-гизга олур экансиз, устимга катта миннат қўйган бўласиз... Бироқ мен қўрқаманким, сиз Қўқонга бориб еткунча иш вақтидан ўтсин...

Қушбеги ҳам бу тўғрида ўйлаб қолди ва ҳожининг эҳтимолидан чўчиб, шу соатда бир мактуб билан Қўқонга чопар юбормоқчи бўлдилар, бу ишнинг мувофиқ кишиси албатта Ҳасанали бўлганликдан чопар бўлиб белгуланди. Ўн беш кунлардан берига шундай хизматни кутиб ётқан Ҳасанали отнинг бошини Қўқон томонга қараб қўйди-да, дақиқа ичида кўзларга кўринмас бўлиб кетди.

Бир кун кейин Нормухаммад қушбеги ҳам бир мунча сипоҳни Тошкандда қолдириб, Қўқонга жўнаш ҳаракатига тушди. Тошканд оломонининг та-лаблари билан Азизбекнинг икки оёғидан арқон билан боғлаб отнинг човиға судратма қилдилар.

Сипоҳлар Қўқонга қараб ҳаракат қилар экан, Қўқон дарбозасига тўлған халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига ҳузурланиб томоша қилар эди.

22. «БИР ҒАРИБИ БЕЧОРА»

Бу тарихдаги хон ўрдаси Қўқоннинг бу кунда Хода бозор аталған ўрнида эди. Рўмоннинг ўн учунчи фаслида Марғилон ўрдасининг таърифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқариғи айланаси ўша ўрда қабилдан бир тусда, бир услуб ва бир вусъатда бўлганликдан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир. Ўрда дарбозаси, навбатчи қоровул, дарбоза саҳнининг кенглиги — барчаси ҳам ўшал ўрда сингари, аммо бунинг ташқариғи кўринишидағи ортиқлиғи тўрт бурчида қада-либ турған навбатчилари эди. Ўрда дарбозасидан ичкарига кирилгач, бундаги тузилиш Марғилондағидан тамоман деярлик бошқача бўлиб чиқар, шунга биноан бу ер билан танишмоқ эҳтиёжи тушар эди.

Ўрданинг ичкариғи ўнг, чап биқинлари сипоҳ туриш учун солинған бинолар ва саҳнида биз Тошкандда кўриб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар (йигитлар) турким-турким бўлиб, понсад бошилар қарамоғида қилич уриш машқини таълим олмоқда эдилар. Ўрданинг белидан, яъни шимолдан шарққа қараб бир хатти мустақим билан девор ва бул деворнинг икки тарафини баробар— линг ташланиб, ўрданинг ичкари қисмиға хон саройига кириладирган дарбоза қурилған эди. Бу дарбоза эскиргансумон кўринса ҳам асли яратилишдағи нафислик, меъморий санъаткорлик ўчаёзған бўлса ҳам, бироқ ундаги ивир-живир сирлар, ўйма нақшлар ҳали ҳам кишини ҳайрон қолдирарлик эдилар. Айниқса дарбозанинг икки биқинидағи «ўғирмагул» тарзи билан ишланған гулдасталар, дарбоза равоқидағи ганчдан қабартирилиб ясалған бўртма нақшлар, гуллар ҳали ўзларининг нафосатларини унчалик йўқотмаған эдилар. Қуёш ғарбга қараб оғқан, улдасталар устига қўндирилған олтин ҳилол аломатлари қуёш нури билан кўзни элитарлик даражада яшнар эдилар. Дарбозанинг икки ёнидағи махсус ишланған қоровулхона — суфачаларда икки нафар навбатчи турар эди. Навбатчидан ўтиб, дарбозага кирилса гунбаз рави-шида йўлак, ўнгға юрилса девонхонаға, сўлға кетилса хон маҳкамасига чиқиладир-да, маҳкама бўсағасида яна ҳалигидек икки нафар навбатчига учрашиладир. Марғилон ўрдасида кўрганимиздек бир даҳлиз, аммо бу ўзининг нақшлари, гуллари, анвўи сирлари, олийлик ва кўркамлиги билан Марғилонникини кўлагада қолдирарлик эди эрса-да, эскирганлиги унинг ортиқлиғиға халал бермақда эдилар. Даҳлиздан ичкарига қаралса бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовул бошилари, ясовул бошилари, дастурхончи ва офтобачилари, тунқатор ва парвоначилари оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи алла қанча вазир-вузаролари қатор тизилишиб ўлтурмақда эдилар. Золнинг учунчи даричасидан нариғи томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилған бўлиб, ичкарига кириладирган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворнинг ўртасида киши боши сиғарлик бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида қўлиға ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар. Шу жаллодлар орасидан ўтиб учунчи бўлимга кирилса, қаршида ярим газлар юксакликда тўрт оёғлик оқ мрамардан ясалған тахт устида олтин камарга тақилған олтин соплиқ қиличини тизаси устига кўндаланг қўйиб, қизил духобадан тикилған пўстун камзул устидан адрас тўн кийған, бошиға симоби шоҳи салла ўраған ўн саккиз ёшлар чамалиқ, чўзиққина юзлик, буғдой ранглик хон ўлтурар эди. Бу Худоёр эди. Хоннинг сўл томонидағи олтин ҳаллик курси кишидан бўш, ўнгдағи — ички саройга

кирадирган эшикча ёнидаги курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, соддагина қилич тақинган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярлик текис яратилган, ўртача соқол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшлиқ бир қирғиз— Мусулмонқул ўлтурар ва ҳозиргина ҳудайчи тарафидан ўзига топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқур эди. Ўқуб турган аризаси аҳамиятсиз бўлса керак қоғозни иккига йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди. Буниси Ўш ҳокими тарафидан ёзилган эди:

«Давлатимиз стунни, падари арус шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир ҳузурларига номаи ҳумоюн ба-робари Ўш мадорисотида таҳсилда бўлинган фақир қирғиз туллобиға марҳамат буюрганлари ҳадоё туллобнинг даражаи илмияларини имтиёзан тақсим қилиндилар. Ашадду фақир ва эҳтиёжда авқоти талх мурурига мажбур ва масбур ўлган қирғиз муллалари падари арус шаҳаншоҳининг алтофи^о шоҳоналаридан риққатка келиб обидийда қилдилар ва Ҳақ таоло даргоҳи васиъасидан адуви бадкирдорларига зафарёб бўлмоқларини ва Золана яшаб Амир Темур Кўрагондек жаҳонгир бўлмоқларига дуо ва ниёз этдилар. Баъда хотири отир олийлариға махфий қолмағайким, шаҳар ва атроф элларимиз давлати азимаи қавиялари сояи ҳимоятида нобоб бидъаҳдлар хавотир ва хавфидан тинчдир. Нома охирида ёш шоҳимиз жаноби хоқони хавоқин, султони салотин ҳазратларига падари арус шаҳаншоҳининг паноҳи ҳимоятларида кўб йиллар давру даврон, офият^о ва саломатлик тилаб навкарлари...»

Мусулмонқул Худоёрга Ўш аҳволини сўзлаб, учунчи мактубни очди, бу мактуб хусусий бир кишидан бўлса керак, муҳр ва ўзга такаллуфлардан холи эди:

«Мазлумлар додиға, мақхурлар фарёдиға ўзининг адолатлик қиличи билан етишқучи Мусулмонқул қипчоқ хизматларига... кўзларим зулм ёши билан жик, кўнглим давлат хоинлари кўркунчидан титраган бир ҳолда қалам тебратаман. Давлатнинг содиқ бир фуқароси, ихлослик бир йиги-ти давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини ташлаб турган бир бадъаҳд ўғлини ўшандоғки отасининг ваколоти бирлан иккинчи бир тинч, улуғларға мутеъ, фармонбардор бир шаҳар аҳлини оёғландирмоқ бўлган эди. Уни исботлари, шоҳидлари бирлан дор остиға тортқучи содиқ бир қулни кўкларга кўтариш ўрнига қамамоқ ва оёғиға зулм занжирини урмоқ бўладирлар... Мусул-монқул жанобидек бир баҳодирдан андиша қилмай унинг душманларини сарфароз айлаб дўстларини ғамгин қиладирлар.

Мактубнинг туманлик маъносига тушуна олмаган Мусулмонқул бу ўринда тўхтадида, мактубнинг охириға кўз ташлаб олди:

«Бунгача маним ҳаяжон ва қайғу орасида ёзган йўлларима балки тушунмагандирсиз, бунинг учун ғазабланмай бу гуноҳимни сизга содиқ бир қуллим йўлиға кечирурсиз. Бу кундаги Тошканд исёнининг бошлиқларидан бўлган Юсуфбек ҳожи Азизбек нонкўрнинг машварати бирлан марғилонлиқларни ҳам жанобингизга қарши оёқландирмоқ мақсадида ўз ўғлини мунда юборган экан. Фақир содиқ қулингиз бу эъвагар йигитнинг теварагига ўз тарафдорларини йиғиб қурган бир мажлисларига рост келиб ва унинг Марғилонга нима учун келганлигини пайқаб, ниҳоятсиз хавфка тушдим. Унинг сўзлари қипчоқларни йўқотиб, ҳукуматни шаҳарликлар қўлиға олиш эди. Қипчоқлар хайрихоҳи камина қулингиз бу сирни ичимга ютолмай, бир неча воситалар бирлан Марғилон ҳокими Ўтаббойга билдирдим. Ўтаббой қушбеги Юсуфбек ҳожи-нинг ўғли бўлган мазкур Отабек билан унинг тарафдори ва қайин отаси Мирзакарим отлиқ кишини қўлга олиб зиндон қилди. Қушбегининг чақирини билан ҳузурига ҳозир бўлиб, Отабек оғзидан нимаики эшиткан бўлсам бир-бир сўзлаб бердим. Холис шаҳодатим сўнгида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни қушбеги осиб ўлдиришка буюрди. Аммо Ўтаббойнинг кисаи хиёнатига Мирзакаримнинг ҳавлисидан келиб тушкан бир халта олтинлар баробарига дор остиға еткан эъвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ қулларидан бўлган каминаи холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бениҳоят кўрқар эрди. Аммо

давлатлари ёри бериб, садоқатлик хизматкорларингиздан бўлган Марғилон қўрбошисининг ёрдами билан Ўттабойнинг чангалидан аранг қутилишга муваффақ бўлдим...»

Мактубнинг шу ерига етканда Муслмонқул хатдан бош кўтарди. Ҳозир унинг киприксиз қисик кўзларига ўтлар ёнмоқда эди. Қичқирди:

— Чилим!

«Шундоғ қилиб сизнинг ўз кишингиз бўлган Ўтаб-бой туз ҳақингизни унутди. Бир ҳамён олтин деб душман-ларингиз тарафига ўтди. Сизнинг хайрихоҳ қулларингиздан бўлган бири ўз шаҳрини ташлаб Қўқон қочмоққа ва улуғ даргоҳингизга сиғинмоққа мажбур бўлди. Мен, холис қулингиз ўзимнинг садоқатим эвазига бундай мукофот олганим учун қайғирмайман ва лекин Ўтаббой ва Отабек каби хоинларни кундан-кунга куч олиб давлати шаҳриёрига даҳшатлик бир фалокат туғдиришларидан қайғираман. Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир. Мен шунинг ила шояд ўз бўйнимдаги вазифани адо эткан бўлурман. Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йитиб кетишларига сабаб бўлган бўлурман.

Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатлик давр, давлат хоинларига ўлим тилаб бир ғариби бечора».

Муслмонқул ниҳоятда тутоққан эди. Ҳозирги борлиқ аламини тамакудан оладирғандек ҳудайчи келтирган чилимга ёпишди-да, шиф-ғ этдириб, сархонани синдириш даражасига еткузиб тортди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экар, хатнинг мазмунини Худоёрға сўзлади. Тошканд устига юборган сипоҳлари билан Нормухаммад қушбегини ниҳоят Тошкандни ололмай қайтиш хабарини эшитиб, сўнг даражада маъюсият ичида ўлтурган Муслмонқул учун бу мактуб яра устига туз сепиш қабилидан тағин ҳам аламлик бўлиб тушкан эди.

— Худайчи!

— Лаббай тақсир!

— Мирзани чақир! — деди Муслмонқул, сўнгра қўлидаги мактубни тахиға солар экан, Худоёрға деди:— Эшитдингизми, ўғлим! Азизбек билан Юсуфбек бизга нималар қилмоқчи бўладирлар? Ўзимизнинг содиқ кишимиз, деб ўғлаған Ўтаббой ҳам душманларимиз билан биргалашиб бошлаған... Хайр қўлларидан келганни қилиб кўрсинларчи, биз ҳам мундан кейин ўшандоқ кўрнамаклар билан қиладирған муомаламизни билармиз.

Ўз салтанатига раҳна солишдан иборат бўлган бу хабарлардан Худоёрхоннинг мутаассир бўлганлиғи белгусиз, ул бу гапни эшитмасдан илгари қандай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгарилмас эди. Муслмон-қулнинг ёниб турған, ўтдек тутоқиб сўзлаған гапини сукут билан кечирмаслик учунгина бўлса керак қуруқ ва ширасиз қилиб:

— Ҳаммадан ҳам Ўттабойни айтингиз, аблаҳ бир одам экан, — деди, — мени сийламағанда ҳам сизни риоя қилса керак эди.

— Яхшилиқ қилған кишингдан ҳеч бир яхшилиқ қайтмас экан, — деди Муслмонқул. — Жумладан, биттаси кўз ўнгимизда — Азизбек. Мен уни ёшлиғидан бошлаб ўз қўлимда ўстирдим, Тошканд ҳокимлигидан Салимсоқбекни олиб унинг ўрнига ҳоким тайинладиқ. Бироқ шунчалик яхшилиқларимизга қарши натижада бизга ёғий бўлди, бўлсин; ул Тошканднинг ўзигагина қаноатланмай Марғилон билан ҳам иш қилмоқчи бўлса, бунисини ҳам биз кўрайлик.

Мирзабоши кириб хонға қуллик қилди ва Мусл-монқулға қараб қўл боғлади. Муслмонқул яна хумори бўлған эди — «Чилим!» деб ташқариға қичқирди, сўнгра мирзабошиға деди:

— Ҳозир Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига бир хат ёзиб, чопар билан юбор. Хатни олған замон Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек деганни олиб ҳузуримизга келсин!

Мирзабоши қуллик қилиб орқаси билан юриб чиқди.

23. МУСУЛМОНҚУЛ

Аркини давлат йиғилиб, Худоёр тахтига минган, Муслмонқул хон бўлмаса ҳам хонликдан-да юқори бир кучка молик бўлган сиёсат курсисига ўлтирган эди. Бошлаб оталиқ кириб хонга салом берди ва унинг ҳақиқа узун дуо қилиб чиқди. Оталиқдан сўнг ўзга аён бирма-бир кириб, дуо қилиб чиқа бошладилар. Дуохонларнинг энг сўнғида ҳудайчи кўринди, салом ва дуодан кейин юзини Муслмонқулга ўгириб:

— Марғилон ҳоқими Ўтаббой қушбеги ҳузури олийлариға кириш учун изн сўрайдир! — деди.

Ҳамма фикри зикри Ўтаббой устидагина қолган Муслмонқул бу хабарни эшитиш билан кучлик бир тин олиб ҳудайчига қаради:

— Ёлғиз ўзими ёки ёнида кишилари ҳам борми? — деб сўради. Ҳудайчи яна бир қуллик қилди:

— Ўн чоғлиқ яроғлиқ йигитлари ҳам бор.

— Тағин-чи?

Яроғсиз яна бир йигит ҳам кўринди.

— Ўтаббойнинг ўзини ҳузуримизга киргиз, — деди Муслмонқул, қуллик қилиб чиқа бошлаган ҳудайчини яна тўхтатиб сўради: — Ўтаббойнинг йигитлари ўрда-нинг ташқарисидами, ичкарисида?

— Тақсир, ичкарисида.

— Яхши, қушбеги бизнинг ёнға киргандан сўнг ўрда йигитлари уларга ҳозир бўлсинлар!

Ҳудайчи қуллик қилиб чиқди. Унинг кетидан Муслмонқул товшиға музаффарият оҳанги бериб хонга деди:

— Ўғриларнинг иккиси қопқонга тушди, хон!

— Тольимиз.

Қушбеги кирди. Хонға икки букилиб таъзим қилғач, келиб унинг қўлини ўпди. Ўтаббойнинг мулоқоти учун Муслмонқул ҳам гўё ҳеч нарса кўрмагандек ўрнидан туриб унинг билан кучоқлашиб кўришди. Ўтаббой Муслмонқулнинг кўрсатиши билан хоннинг чап томонидаги курсига ўлтурди. Ул Муслмонқулнинг самимий мулоқотидан кўрқувлиқ юрагини бир қадар тўхтатиб олган эди. Курсидан яна туриб хонға қуллик қилиб боз ўлтурди. Муслмонқул қушбегини ер тегидан кузатар экан сўради:

— Юртларингиз тинчлиқми, ўзингиз ҳам соғ-мисиз?

— Алҳамдуллиллоҳ, ёш шохимизнинг давлатлари ва ҳусни таважжўҳлари соясида юртимиз тинчлиқ, фуқаромиз жавоби олийнинг дуойи жонлари билан машғуллар.

Худоёр озғина ишорат билан унга ташаккур бил-дирди. Бунга қарши қушбеги курсидан кўзғалиб қуллик қилди. Муслмонқул муртини силаб ниманингдир мулоҳа-засида эди. Унинг бу ҳоли бирар дақиқаға чўзилганликдан Худоёр билан қушбеги унинг оғзиға тикилган эдилар.

— Сизнинг хабарингиз бўлдими, йўқми биз Тош-канд устига юборган Нормухаммад қушбегидан жуда ярамас бир хабар олдиқ, — деб Муслмонқул Ўтаббойга қаради, ундан хабарсизлик жавобини олғач, сўзида давом этти; — Нормухаммад қушбеги уч минг сипоҳ билан етмиш кун Тошкандни қамаб ётиб, ниҳоят бир иш чиқара олмай одамлари билан қайтмоққа мажбур бўлибдир. Азизбек билан Юсуфбек ҳожиларнинг аздаҳидил қаршилиқлари бизнинг кишиларни қуруқ қайтаришға мажбур қилибдир. Мана шунинг учун мундан кейин бизнинг бошқа бир йўл билан иш кўрмагимиз тақозо қиладир... Кеча биз кимдандир Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган Отабек деганни сизнинг Марғилонда деб эшитдик. Мундан сўнғи Тошканд тўғрисида кўрадирган тадбирларимиз учун унинг кераги бўлур, деб ўйлаб сиз билан бирга уни ҳузуримизга чақирган эдик... — Бу жойда қушбеги Муслмонқулни тўхтатди-да, қулди, сўнгра Худоёрға деди:

— Отабек устида анча можаролар бўлиб ўтди. Бунинг ҳикояси узун, алҳол мингбошининг раъйларини эштайлик... давом қилингизчи.

— Отабек ўзингиз билан биргами? — деб сўради Му-сулмонқул, биргалик жавобини олиб, тамом хотиржамъ бўлган ҳолда давом этди: — Юқорида айтканимдек минбаъд тадбир йўли

билан Азизбекни йўқотишдан бошқа чорамиз йўқдир. Бизнинг бу кейинги режамиз йўлида иш берадирган киши бўлса ул ҳам менга қолса шу Отабек бўлур. Чунки бошқаларга қарағанда унинг Тошканд бориши ва Азизбекнинг яқин одами-нинг ўғли бўлгани учун унинг билан алоқада бўлиши, заҳар бериш ва ё бошқача бир йўл билан уни орадан кўтара олиши, унга энг қулай бир ишдир. Оғриқнинг тузаласи келса эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, Отабекни Марғилонда бўлиш хабарини эшитиб хон билан мен жуда қувонишдиқ... мана сизни чақиришдан бўлган мақсадимиз шудир. Яна сизнинг бу ҳақдағи раъйингиз нима бўлса эшитамиз.

Мусулмонқулнинг бу сўзларига Ўтаббой қушбеги тамом ишонган, аммо Худоёр эрса унинг илгариги мақсадини яхши билганликдан бу сўнғи гаплар билан ниҳоятда тараддудга тушкан эди. Тўғриси ҳам Мусул-монқулнинг бу кейинги гапи кишини мутараддид қилмай қўймас эди.

— Бу фикрингиз менимча ҳам маъқул, — деди қушбеги, — аммо бунда бир гап бор, ул ҳам: Отабек бу вазифани ўз бўйнига оладими, йўқми масаласидир. Чунки Отабекнинг Азизбек тарафдори бўлганлиғига шу ўртада ўзим тегширган бир иш мени шубҳага тушурадир. Шундоғки, мундан йигирма беш кунлар илгари, қўрбошимнинг хабар бериши билан Азизбек тарафидан Марғилонда тўполон чиқарғали келгандир, деб ўйлаб, ёнидағи бир неча кишилари билан зиндонга солдирдим. Унинг Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши ҳам ўша мулоҳазамнинг тўғрилиғига мени ишонтирар эди. Яна қўрбошига Отабек устидан шикоят қилғучининг шаҳодати билан бу шубҳамга ишониб, мундан беш кун илгари Отабек билан унинг қайин отаси Мирзакарим деган марғилонликни ўлим жазосига ҳукм қилдим. Гуноҳ-корларни дор остига олиб кетканларига бир мунча фурсат ўткан эди, маҳкамага бир хотин ҳозир бўлиб, қўлимга бир мактуб берди. Ўқуб қарасам, Азизбек Тошкандда Қўқонга қарши исён чиқармоғи бўлиб юрган фурсатда Юсуфбек ҳожи томонидан ўғли Отабекка ёзилган бир мактуб бўлиб маним қўл, оёғимни бўшашдирди. Чунки бу мактуб Юсуфбек ҳожининг Азизбекка тамомдан қарши бир киши бўлганлиғини онглатар эди. Гуноҳкорларни дор остидан қайтаришга мажбур бўлдим. Мен фақат шу мактуб далолатига бовар қилиб, гуноҳкор-ларни бўшата бермай, қўлимдан келганча яна текшириб тергадим. Отабекнинг сўзлари кишини тамом ишонтирарлик даражада мактубга мувофиқ эди. Шундоғ бўлса ҳам фақат Мирзакаримни озод қилиб, кейинги тергашлар тамом бўлғунчалиқ Отабекни кафилга бердим. Ўзининг бирор адовати учун бундай гапларни қўзғатиб юрган бўлмасин, деб ҳалиги менга шаҳодат берганни ушлаб Отабек ва бошқалар билан юзлашдирмоқчи бўлганимда нима сабабдандир ул қочди. Шу кунгача уни топиб бўлмади. Мунинг қочиши гарчи бу шаҳодатнинг бирар адоват юзасидан бўлган сиёят эканини онглатар эди эрса ҳам мен яна ҳануз Отабекни кафолатда сақлар эдимки, жаноби олийдан бу хабар етди. Дарҳол Отабекни йигитлардан ўратиб саодатхонаи шаҳаншоҳига жўнадим. Отабекнинг Марғилон можароси шундан иборат бўлиб, манимча Отабек устида ҳали шундай терговлар бораётқан бир вақтда унга бундоғ жавобгарлик вазифани топшириш қалай бўларикин, дейман...

Мусулмонқулдек маккор тулкининг ўйлағанларини қушбегининг тўғри сўзлари ост-уст қилиб, унинг Ўтаббой тўғрисидағи суи занлари бир мунча озайиб тушди. Аммо Мусулмонқулнинг икки киши устига йўналган қаҳру ғазаби ўзининг борлиқ даҳшати билан фақат Ойбек устига тикилди ва Тошканд қўрғонлари остида қурбон бўлган сипоҳларининг қонини Азизбекнинг ўнг қўли бўлганнинг ўғлидан олмоқчи бўлди.

— Юсуфбек ҳожининг мактуби ёнингиздадир?

— Тақсир, — деди қушбеги, мактубни олиб Мусул-монқулга узатди. Мусулмонқул ўнда-сўнда мактубга кўз югуртириб чиқди-да, заҳарханда ичида Ўтаббойга қаради:

— Юсуфбек ҳожининг қурған ҳийлаларига тушун-магучи эҳтимол Марғилондан топилмағандур! У тулки ўз ўғлини Марғилонда тўполон чиқариш учун, деб юборишидаёқ ҳар бир эҳтимолга қарши бу мактубни ёзиб берган, бунга Марғилон калваклари тушунмасалар ҳам биз тушуна оламиз! — деди ва мағрур бир тусда Худоёрга қараб қўйди. Қушбеги унинг бу

истеҳзосини ютишка мажбур эди. Чунки озғина тилдан тойса ўзи-нинг ҳам Отабек қаторига киритилишини яхши онглар эди. Сукут қилди:

— Ҳудайчи!

— Қулингиз!

— Ҳалиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!

Мусулмонқулнинг апти ортиқ даҳшатлик бир ҳолга кирган, тахт устига қўндирилган жонлик Худоёр ҳайкал ҳам сукутда, ўзининг нима бўлишига тушунмаган Ўтаббой ҳам борлиқ, йўқлик ҳолатда...

Отабек ҳудайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиғ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичида ясаиб чиққан бир истеҳзо илжайиши ва бир товуш билан:

— Манга қаранг, бек йигит, — деди. Отабек ўзига қарағач: — Сиз ким бўласиз? — деб сўради. Ул ҳануз бояғи масхара ҳолатда эди.

— Мен Отабек.

— Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

— Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

— Ҳа-а-а, шундоғ денг-чи... Тошкандлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоғ супургини таниди ва унинг истеҳ-золарини пайқади. У бундан сўнги кўргулигини тамом маъноси билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўлтуришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан бақирди:

— Нега жавоб бермайсан?!

— Сиз мени қандай таниган бўлсангиз-бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўғли, — деди бек. — Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсақла, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингизда, бўйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояғи аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

— Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда, — деди ва чақирди: — Жаллод!

Ешик ёнида кутиб турган ойболталиқлар ҳаракатландилар:

— Ханжаримиз қонсираган!

Жаллодларнинг олдида кирган ҳудайчи хонга арз қилди:

— Тошканддан бир чопар бор, ҳузурингизга кириш учун изн сўрайдир!

Худоёр Мусулмонқулга қаради. Мусулмонқул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишга мажбур бўлди. — Кирсин! — деди ва ўзидан амр кутиб турган жаллодларга: — Бир оздан сўнг, — деди, чиқиб турмоққа ишорат қилди. Негаки, чопарнинг Тошканддан бўлиши бу ҳукмда бир оз шошмаслиқни истар, чопар воситаси билан ҳам бу ҳукм эҳтимол ҳақлик бир ҳукм бўлиб чиқар ва Мусулмонқул ҳам лоақал ўз умрида бир мартаба бўлса-да, ўринлиқ қон тўккан бўлар эди.

Отабек гарангсигансумон деворга суюнган, мундаги аллақандай маъноларни онглатқан тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадр қийматсиз... Тўғриси ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужуди қуруқ ва ҳиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё оёғ, қўли боғланиб бўғизланишга ҳозир-ланган бир қўй каби қайралаётган пичоққа бутунлай парвосиз, қўрқувсиз томоша қилар эди. Бу турмиш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу

қоронғилиқ... унинг учур сира қизиқарлиқ эмаслар: ул йўқ эди — тинч эди, ул келди — тинчимасди, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди. Мана шунинг учун ҳам ул безрайган эди. Фақат... фақат шу турмишдаги биравгина унинг кўнгилдан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят, бундан ҳам қутилгандек бўлди. Аммо... аммо сўнг нафасида унинг билан видўлашса, бўғзиға ханжар ботар экан, унинг юзига қарабқина кўзи нурсиз-ланса... Унинг ҳамма орзуси шу эди ҳозир.

Худайчи чопарни бошлаб кирди. Чопар номани тиз букиб Худоёрға топширғач, орқасига қайтиб, кўзини девордаги безрайганга ташламасунми... Ул ўзининг хон ҳузурида бўлганини ҳам унутди-да, ўзини Отабек устига ташлади, Тошканд чопарининг бу қутилмаган ҳаракати хонни, Муслмонқулни, қушбеги ҳам худайчини ва ол-динғи золда ўлтурган аъённи бир хайратда қолдирган эди. Отабекнинг тасалло бериши билан Ҳасанали ундан қўл тортди эрсада, бироқ ундан ҳаяжон, йиғи ҳали аримаган эди.

— Адаб! — деб қичқирди Муслмонқул, сўнгра ўзига қараб қўл боғлаған Ҳасаналидан сўради, — сен кимнинг чопари?

— Нормухаммад қушбегининг.

— Қаердан?

— Тошканддан, тақсир.

Муслмонқул таажжуб ичида ўзига Худоёр томо-нидан узатилган номани олди. Очиб киши эшитарлик қилиб ўқуди:

«Ёш хонимизға ва падари арус шаҳаншоҳи Муслмонқул баҳодир ҳузурларига. Ёш шоҳимизнинг бахт ва толеълари руҳсиз танларимизга қайта бошдан руҳ, маъюс кўнгилларимизга қайтиб чиқмаслиқ умид бағишлади. Фақир қуллари мундан тўрт кунлар илгари Тошканддан сипоҳлар билан умидсиз қайтишга мажбур бўлиб, ул тўғрида ҳузурларига хабар ҳам юборған эдим. Шу ҳолда биз сипоҳлар билан Кировчи яқиниға еткан ҳам эдик, орқамиздан бир чопар Тошкандда Азизбекка қарши исён бошланганини, бизни кўмак учун Юсуфбек ҳожи-нинг Тошкандга чақирғанлиғини сўзлаб, унинг исмидан бир мактуб берди. Мен дарҳол сипоҳларни Тошканд қайтишга буюрдим-да, хабар олғани иккинчи куни Тошкандга етдим. Биз Тошкандга кирганда Юсуфбек ҳожи бошлиқ оломон Азизбекни ўрда ичига қамаб ётар эканлар. Оломон, айниқса, Юсуфбек ҳожи бизни жуда яхши қаршиладилар. Биз борғандан кейин ўрдага босиб кирдик-да, Азизбекни ушлаб олдиқ. Бошда мен Юсуфбек ҳожини балки, Тошканд беклиги учун таъмаланур деб ўйлаған эдим. Аммо унинг бутун ўрда ва хазина, ашё ва яроқ-ларини маним кўлимға топшириши бу фикримни бўшқа чиқарди. Юсуфбек ҳожи ниҳоятда таъмасиз, халқ манфаатини кузатқучи бир одам экан. Биноан алайҳи унинг тўрисидағи бизнинг суи занларимиз хато бўлиб чиқадир. Унинг Азизбекка қарши халқни оёқландириши ҳам бизнинг Тошканддан жўнашимизнинг иккинчи куни Азизбекнинг нечоғлиқ сиқилған халқ устига ўттуз икки тангадан чочкан солиғи бўлибдур. Тошканд халқи Азизбекнинг ҳийласига алданиб, бизга ёғийлиқ қилғани учун пушаймон ва унинг зулмидан қутилғани важдан хурсанддир.

Мен Юсуфбек ҳожининг бунчалик катта хизмати эвазига хон ҳазратидан улуғ бир мартаба олиб беришқа ваъда берган эдим. Ул бунга қарши узр айтиб, Тошкандга инсофлик бир бек белгуланса, маним учун кифоя, деди. Унинг хон жанобидан куткан бир марҳамати бор эканким, шу яқинда савдо била Марғилонда юрган ёлғиз ўғлини номалум бир сабаб ила Ўтаббой қушбегининг қамағанлиғини эшитибдир. Унинг бу хизматини бирар мукофотка арзигулик кўрсалар, ўшал қамоқда бўлған ўғлини озод этмас учун хон ҳазратларининг иладирған иноятлари ҳар бир нарсадан ҳам унга азизроқ бир мукофот бўлур. Фақат қулингизча ҳам Юсуфбек ҳожининг давлатимиз устига қўйған бу миннати кичкина гап эмасдир. Биноан алайҳи унинг ўғли гарчи ўлим жазосиға сазовор бўлса ҳам, марҳамати шоҳонанинг жўшға келтирилиши биз навқарларига ҳам мувофиқ кўриладир. Вақтинча Тошканд беклигига Қўшдодқони белгулаб, ёнига бир мунча сипоҳлар бердим. Ўзим Азизбекни олиб тезда хизматларига юрсам керак, Нормухаммад қушбеги, муҳр”.

Мусулмонқул мактубни тугатди-да, уятсиз равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди.

— Иккита заррин тўн келтир!

Отабекнинг мўжиза қабилидан сўнг дақиқаларида иккинчи қайта қутилишни кўрган Ўтаббой қушбеги беихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йиртқич қайинотасининг чангалидан қутилганини табрик қил-ғандек Отабекка кулиб боқди.

Мусулмонқул оқсоқланиб, ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгузар экан:

— Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутилганингиздек заррин тўнлиқ ҳам бўлдингиз, — деб яна бир қайта уятсизланди.

Тағин бир неча кун туриб қайтмоқ учун Отабек Марғилонға, Ҳасанали ота Юсуфбек ҳожини тинчитиб учун Тошкандга жўнадилар.

Биринчи бўлимнинг сўнгги

У З Р

Рўмон деб сизга тақдим қилинган бу нарса дунёға келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлаган эди: беш йиллаб босила олмай ётди. Ниҳоят, бу кун босилиши муяссар бўлганида ҳам турлик зарбаларга учради; имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб (!) ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусаҳҳихларимизнинг мусоҳалалари орқасида техника жиҳати кўз кўриб қулоқ эшитмаган бир йўсунда чиқди. Буларнинг сабаби босилиш чоғида ўзимнинг ҳозир бўла олмаганлигим бўлди. Аммо бу ўринда ўзимнинг жаҳолатим тўғрисида айтиб туришни лозим кўрмайман-да, фақат ўқуғучиларнинг афвуларини сўрайман.

Рўмоннинг иккинчи бўлимини бундай хатолардан соф бўла олишиға ваъда бера олмасам-да, аммо босилиш тақдири ношир қўлида бўлганлигини билдириб қўяман.

Иккинчи бўлим

Азизбек Тошканддан жўнатилди. Унинг ерига Қўқондан Нормуҳаммад қушбеги белгуланиб келди.

Азизбекни қўлға тушуриб бериш билан қипчоқлар наздида ҳам Юсуфбек ҳожининг қадр қиймати юқориланган эди. Аммо ўзининг мансаб суймаслиги важҳидан яна эскича «Юсуфбек хожи» бўлиб қола берди. Шунинг билан бирга Азизбек ёнида қандай мавқий туткан бўлса, Нормуҳаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқорироқ ва маънолироқ эътибор қозонди. Унинг ҳар бир раъйига Нормуҳаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмаса-да, аммо маънан бир мажбурият ҳис этар эди: ўринсизга киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда усрофотлари, бўлмағур тақиқлар ва ортиқча диний такаллуфотлар бир мунча эбка олиндилар.

Уч йиллаб Азизбек истибдодида эзилган Тошканд халқи эркин нафас олди: савдо-сотик, экин-тикин ва касбикор кўтарилиб бошлади. Одамлар жонланғандек бўлиб бу ҳолни:

*«Замон-замон дориламон,
Нормат тўрам бўлсин эсон!» —*

деб бошлаған уларнинг ашулалари ҳам ифода қилар эди.

1. ОТА-ОНА ОРЗУСИ

Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиъатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машхур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинлариға ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларидағи уйларининг тўрини Ўзбек ойимға атаған эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқаратурған, ўғул уйлантирадирған, суннат тўйи қила-дирған хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотинларнинг кўнгилларидаги орзу ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки «Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар» деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтканича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қарағанда Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқрор қилишға тўғри келадир.

Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларга «кавшим кўчада қолған эмас» деб бормас эди. Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтлиқ хотинларидан санаб «манинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар» деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб ўзларининг «онахонлари» деб билар эдилар. Шунга кўра қайси бир вақтларда ўрда ясовуллари Юсуфбек ҳожининг эшигига арава кўндаланг қилиб «ўрда беги ойим буюрдилар», деб Ўзбек ойимнинг ясаиб чиқишини кутар эдилар. Бу томон билан қайси бир мажлисларда Ўзбек ойим хотинларнинг эсларини ҳам чиқариб юборар эди: «Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айнаб турған эди, бормай аравадан бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекачи бўлса ўзига, дедим» дер эди. Иккинчи вақтда: «Ўткан кун ўрдага борған эдим; хонимлар ётиб қоласиз деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим», деб сўз орасиға қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшиткучи хотинлар ўзларининг қандоғ бир хотиннинг суҳбатига ноил бўлғанларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тағин ҳам кучайтирар эдилар.

Ул ўз уйида ўлтурғанида ҳам устидаги атлас кўйнак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбиҳни қўймай, қиш кунлари танчадан пар ёстиққа суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасан-алининг хотини бўлған Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага ҳамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабкина ўлтурар эди.

Отабекнинг Марғилондан уйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғул тўйисидан бошлаб, Тошканд қизларини ост-уст қилиб у «бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан; бунинг уй-жойлари тузик бўлса ҳам, қизи кўрксиз экан; бунинг қизида, уй-жойларида тузик, бироқ зоти пас экан» деб қиз, куда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрғучи Ўзбек ойимнинг Отабекни уйландириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю томошаларини шартта кесиб қўйған бу уйланишка нима дейиши ва қандай қараши албатта маълум эди. Биттаю битта ўғли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг қўлида, асли номаълум кишиларнинг қизиға уйлансин-да, бу кун-ерта ўғлумнинг орзу-ҳавасини кўраман, деб энтикиб ўлтирған ва ўғул боқиб катта қилған она — Ўзбек ойим икки қўлини бурнига тиқиб қараб қолаберсин...

Бу хабарни Ҳасаналидан эшиткан кунлари ул бу ишка чидаб туролмади: «Энди менга мундоғ ўғул керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин ул ўзбошимча бетиюқ!» деб бақариб-чақариб, йиғлаб-сихтаб, дарду ҳасратни бошиға кийиб олди. Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас Марғилондан Отабек келди. Уч ойлаб кўрмаган ўғлини қучоғиға олиб кўришмак ўрнига ундан юзини ўгуриб, сан кимсан, келдингми, деб сўрамади ва саломига алик ҳам олмади. Гўё ухламоқчи бўлған товукдек ҳурпайиб олди. Отабек онасининг аразига аллақачон тушунган, ҳам шу ҳолни Марғилондаёқ куткан эди. Бир-икки қайта узр айтиб

кўргандан сўнг Ўзбек ойимнинг эпақага келишига ишонмай қолди ва шунинг учун ул ҳам гўё билмаган, тушунмаган кишидек юрий берди.

Турған гап, Отабекнинг Марғилонга узоқ бормай туриши мумкин эмас эди. Ўртадан икки ҳафта ўтар-ўтмас отасига аллақандай баҳона кўрсатиб, йўл ҳозир-лиғини кўра бошлайдир ва онасига билдирмаёқ Мар-ғилон жўнайди. Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганни устига чиқиб тепиш» қабилдан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳру ғазабини эри устига тўкадир: «Сиз қариб эсингизни еб қолибсиз, ўғлингизни марғилонликқа топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?..» дейдир.

Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиъати бор: хотин билан-гина эмас, умуман уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса бўлсин узоқ сўзлашиб ўлтурмайдир. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб уй ичидан бирартасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлаб берадилар; мақсад айтиб биткандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдилар. Ҳожи бир неча вақт сўзлағучини ўз оғзига тикилтириб ўлтурғандан сўнг, агар маъқул тушса «хўб» дейдир, гапка тушунмаган бўлса «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир. Уй ичи унинг бу феълига жуда яхши тушунганликларидан кўпинча бир оғиз жавоб олиш билан кифояланадилар. Аммо Отабек билан бирар тўғрида сўзлашмакчи бўлса, уни аксар меҳмонхонага чақириб ёки чақиртириб оладир. Ўзбек ойим юқоридаги ўзининг итоб ва хитобига эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб дами ичига тушадилар ва чор-ночор ўттуз кунлаб бир замонни ўзича марғилонликни қарғаш билан кечирадир. Отабек Тошкандга қайтиб келиб, «енди араз биткандир» деган ўйда онасига салом берадир. Араз битиш қаерда, Ўз-бек ойимнинг ўғлига қарши кинаси тағин бир неча қат ортқан, аммо бу гал салом бергучига бир қарайдир-да, «Ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлик онангнинг дуосини ол!» деб юзини четка ўгурадир. Ул онасининг бу киноясини кулгулик билан кечириб, яна эскича аразда қолаверадилар. Отабек яна ўн беш кунни ўтказиб, тағин бир нозик сабабни ўртага ташлаб онасининг рухсатисиз Марғилонга жўнаб соладир. Тағин Ўзбек ойимнинг ранги ўчкан, қони қочқан: товоқни косага, чўмични пиёлага уриб доди фарёд: «Сиз отамисиз, нимасиз ахир, ўғлингизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? Ўғлингизнинг бу иши бечиз эмас: марғилонлик сихр қилдими, жоду қилдими, ҳайтовур сиз шу йўсунда юрўй берсангиз, эрта-индин ўғулдан ажраласиз. Бу калвак ўғлингиз марғилонликнинг эшигида қул бўлиб ётиб оладир...» Аммо Юсуфбек ҳожи хотиннинг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат: «Қўябер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар», деб қўядир. Бир ярим ойлар вақтни Марғилонда ўтказиб, тағин Отабек Тошкандга келадир. Тағин она-бола ораларида кина-кудурат... Тағин араз... Ўн беш кун ўтмасдан яна Андижон сафари, яна Ўзбек ойимнинг фиғони фалакка... Марғилонликнинг сихрчи-жодучисига ўлим тилаш; мени ўғлимдан ажратса ўзи ҳам суйганидан ажрасин, қарғиш...

Ниҳоят орадан бир йил чамаси вақт ўтиб Марғи-лонга қатнаш етти-саккизга етказ, Ўзбек ойимнинг ғиди-ғидиси билан бўлса керак Юсуфбек ҳожида ҳам бир ўзгариш кўрила бошлайдир. Хотинининг: «Ўғул ўсдиришни, ўғул тийишни билмайсиз» деб шилталашига: «Нима қил, дейсан энди?» деб сўрайдир.

— Биз Отабекни Тошканддан уйландириб бошини боғламасақ, кун сайин унинг Марғилон югиришидан қутила олмасмиз. Тошканддан уйланса сув қуйғандек тинар-қолар; Марғилон балосини эсидан ҳам чиқарар... — дейдир Ўзбек ойим. Яъни ҳамиша юрагини шопиртириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиш фурсатини қочирмайдир.

— Ўғлинг қайтсин-чи, бўлмаса...

Ерининг бу сўзига Ўзбек ойим ортикча қизишадир, лаби-лабига тегмай бобиллаб берадир:

— Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғул ўсдириш бу турда бўлмас; ул тиласин-тиламасин шартта-шартта

тилаганингизча қилингизда, қараб тураберингиз. Сиз ўзингизнинг шу «ўғлинг билар» деган гапингиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлиқ балосифа йўлиқдингиз... Эндики ихтиёр манда: ул келгунча бир яхши жойга унашайин-да, келгандан сўнг тўйни ҳам жўнатиб юборайлиқ!

— Туратур-чи...

Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек ойимға қанот-қуйруқ бергандек бўлди ва мундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади. Шу гапнинг иккинчи куни Ҳасаналини қўярда-қўймай арава қўшдириб шаҳарнинг тўрт томониға қиз кўриш учун юриб кетди. Марғилонлиқ келиннинг таърифини Ҳасаналидан кўб эшиткан эди. Отабекнинг кўнглини ўша гўзал марғилонлиқдан совитиш йўлида ундан ҳам кўхлик, ундан ҳам сулук қиз топиш кўйига тушди. Шунга кўра унга унча-мунча қиз ёқмай, шаҳардаги кўб эшикларни санашға тўғри келди. Еттинчи мартаба кўчага чиқишда Олим понсад деганнинг қизи ёқа тушиб ҳожига арз қилинди. Ҳожи бошда хотинининг бу гапига кулди, ундан кейин «туратур, ўғлинг келсин», деди. Ўзбек ойимнинг бобиллаши кучаябергач: «Нима қилсанг ўзинг бил, башарти ўғлинг кўнмаса мен зўрламайман!» деди. Ўзбек ойим эрига ялиниб бошлади:

— Бир сўзлиғингизни қўйинг, эр; ўзи аслзода, лоақал бир оғиз ўғлингизга айтиб ўтишка ваъда беринг-чи,— деди.

— Яхши. Ваъда ҳам берайин, аммо сан унашмай тур.

— Унашмайман, лекин ўғлингизга унашдиқ, деб эшитдиармиз... Тузикми?

— Маъқул.

Шу ўлтуришдан сўнг Ўзбек ойим жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникига қараб яна арава қўшдирди. Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди. Олим понсадбошилар: Юсуфбек ҳожиға қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирлашиб қолған ва иззат-икромни ҳаддан оширған эдилар. Еган оғиз уялар қабилидан Ўзбек ойим ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: «Бек отангиз билан мен сўзни бир жойига қўйдиқ. Фақат иш Отабекнинг ке-лишига қолди» деб қўйди. Кечқурун уйга қайтиб бу айткан сўзини ҳикоя қилған эди, ҳожи лабини тишлаб қолди ва: «Санга сира ақл битмай кетар экан-да», деди.

Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди ва бу келишининг виждон азоби ва тиламаган бир таклифни эшитиш учунгина эмас, балки қабул қилиш учун бўлғанлиғини пайқади. Ул бу гапни онасининг илгариги ачимсиқ сўзларини ва аразларини тугалганидан ва ўрнига чучук сўзлар, силлиқ муомалалар битиб «есон-соғ кел-дингми, болам»лариданоқ сезган эди. Бундай бўлмағур таклифни эшитмас учун ўзини четка олиб, отаси, айниқса онасиға йўлиқишдан қочиб юришка мажбур бўлди. Икки орадағи бу қочиш-қувиш иши узоққа чўзилмай, бир кун меҳмонхонада ота-ўғул сўзлашиб ўлтурганнинг устига Ўзбек ойим келиб кирди ва ўлтурмасданоқ ҳожига имлаб қўйди. Бу имқўкни Отабек пайқамаған бўлса ҳам лекин анув гапни аниқ шу мажлисда очилишиға кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўлтурғандан сўнг ҳожи мулойимона сўз очди.

— Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми ҳайтовур биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдиқ...

Отабек маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлған ишларини» албатта билар эди. Шундоқ ҳам бўлса билмаганга солинди:

— Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилған ишлари албатта номаъқул бўлмас, — деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди. Истеҳзо аралаш хотиниға қараб олди. Яна ораға жимжитлик кирди. Бу сўзсизлик маъносиға Ўзбек ойим тушуна олмаған эди. Бир оз қараб ўлтурғач, юраги қайнаб кеткандек бўлди:

— Биз санинг учун Олим понсадбошининг қизиға унашиб қўйдиқ... Энди сан билан тўй маслаҳатини қи-лишмоқчи эдик...

Отабек онасиға бир оғиз сўз демай, маънолик қилиб отасиға қараб олди. Ҳожи уятликсумон «шундоғ» деб қўйди.

— Сизларни ранжитиб бўлса ҳам бир мартаба уйланган эдим-ку? Энди...

— Сан уйлансанг биз ранжирмидик? — деди кулиб ҳожи.

— Ранжимасаларингиз...

Ҳожи тузукланиб ўлтуриб олди:

— Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан ўғлим.

— Нима ҳожат?

— Ҳасаналининг сўзига қарағанда, қайин отанг қизини Тошкандга юбормас экан. Ўғил ўсдириб катта қилган онангнинг бўлса олдиға келин қўйғуси келади...

Отабек онасиға қаради:

— Бу кунгача келинсиз ҳам яшаб келдингиз, бундан кейин ҳам шусиз туриб бўларди-ку, — деди.

Ўзбек ойим марғилонлиқ томонидан сиҳрланган ўғлиға қарши қизишиб кетди. Бир йиллардан бери ичига йиғиб келган кинасини тўкиб берди:

— Ман сани бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сан бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булғадинг. Биз сани Марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз... ўзингга қолса шу марғилонлиқни хотинға ҳисоблаб кетаберар экансан-да, уятсиз!..

Отабек ҳам қизишди:

— Хотин бўлмаса нима, ахир?!

— Қошлиқ, кўзлик бир анди!

— Анди деганингиз нима ўзи?

Юсуфбек ҳожи ўғлини босиш ўрнига жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда хотинига қаради. Ўзбек ойим «анди» маъносини билдириб, андиларнинг сиҳрини рад қилиш учун бир оз тутилиқиб қийналди:

— Анди... анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тойифаси...

Бу жавобга Юсуфбек ҳожи ўзини хахолаб кулишдан тўхтата олмаганидек, Отабек ҳам кулиб юборди. Хотинининг тирноқ остидан кир излаб ва даъвосининг исботи учун ёлдирашидан ортиқча кулиб кайфланган Юсуфбек ҳожи кўзига чиққан ёшларни артар экан, жиддият билан ўғлиға деди:

— Ўғлим, сан онангнинг гапига аччиғланма. Ул ҳар нарса деса фақат Марғилондан уйланганингга қаршилиғидан айтади. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир важҳ билан камсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоқ-қа энг мувофиқ кишилар эди, балли ўғлим, дейман. Санинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соғқа ҳисобланмайдир. Сан бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйлари-миз санга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма. Ўғлим, бизнинг сандан бошқа умид нишонимиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурған барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сангагина қараб қолган. Биз худои таолоға минглаб шукур айтамиким, сан бошқаларнинг фарзандидек эслик-хушлик бўлдинг; кишилардек сен билан ифтихор қилолмасақ-да, сан орқалик хижолат чекмасимизга ишондик. Айниқса онангнинг санинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ортиб борди. Бу кун онанг санинг олдингга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам ораға тушиб сандан сўраймиз: сан ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг санга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги албатта шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга са-нинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқалик бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусиға ҳақ берасанми, йўқми яна ихтиёр ўзингда...

Ҳожининг бу сўзи Ўзбек оймга нечоғлиқ ёққан бўлса, Отабекни шу қадар ерга қаратқан эди. Ҳожи ўзидан ошириб сўзлаган бу сўзларини шу гап билан тамомлади:

— Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб, деганла-ридек, онангнинг айтмакчи бўлган сўзи фақат шу эди. Бояғи гаплари бўлса ўз ҳаққини ҳимоя йўлида унинг пописаларигина бўлиб, мenden ҳам кўра онангнинг феълени ўзинг яхши биласан...

Отабек ҳамон сукутда, Ўзбек ойм бўлса боши билан «шундоғ» ишорасини берар эди. Юсуфбек ҳожи юқорида ўткан гапларни қуруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмушнинг рукн ва асосини бир даража айтиб ўткан, Отабек эса буни шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшиткан эди. Тўғриси ҳам ул дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучка молик эмас; бас, кучсизликнинг натижаси эса сукут эди. Ул бир томондан шундай орзу-ҳавас учун бола ўсдирган ота-онани мукофотландирмакчи ва отаси айткан хижолат чекдирмайтурган ўғуллардан бўлмоқ-чи эди эрса ҳам, иккинчи ёқдан ўзини асир эткан шахло кўзлар унга нафратланиб қарағандек бўлурлар, гўёки вафосиз, ваъдасиз, деб қичқирарлар эди. Тўғриси ҳам уни ота-она мукофотига қарши оёқландирмоқчи бўлган нарса ҳалиги кўзларгина, аммо унинг бу исённамо ҳаракатидан бошқа унсурлар қидириш ва чиқариш ўринсиз тушар эди. Ота-она орзусини ифо этишдан бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан хаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масала-гина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қарошидағи жавоб кутиб ўлтурғучиларни ниҳоят зериктирди.

— Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айткучи отасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди:

— Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришқа — агар хурсандчилигингиз шу билан бўлса — ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиё-нат...

Ҳожи ўғлининг мақсадиға дарров тушуна олмади ва сўради:

— Кимга, хотинингғами?

— Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингиз-нинг вужуди билан орзуингизни қондириш осон бўлса ҳам келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз.

Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотиниға қаради. Ўзбек оймнинг бўлса оладирган келинига эътимоди юқо-рилиғидан ўйлаб-нетиб турмади:

— Майли, болам; буёқни ҳозир сан ўйламай қўй,— деди.

Отабек бир оғиз сўз айтмай сукут қилди, Юсуфбек ҳожининг эса ўғлининг сўзини тўғрилиғиға, кейиндан юз кўрсататурган кўнгилсиз ишларга ақли етса ҳам, аммо бир мулоҳаза юзасидан истиқболнинг қоронғи ишларини ҳозир унча мулоҳаза қилиб кўрмади:

— Жуда тўғри айтасан, ўғлим; бироқ онангнинг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман, — деди ва: — Биз ҳозир анди-шанинг бандаси, мен эмас онанг биравни ишондириб қўйган: биз-нинг оиладан лафсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир.

Отабек ота-она орзусиға ўз таъбирича жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди. Аммо ўз ризолиғининг шарти қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни ва бир даража уларга айтиб ўтишни, шундан сўнг тўй бошлашни аҳд қилди. Ишнинг энгил кўчишига сўйинган она Отабек-нинг бу шартига лом демасдан кўнди ва орзулик тўйни тез бошлаш учун ўғлини Марғилон кетмакка қистай бошлади.

2. УНУТМАЙСИЗМИ?..

Унинг бу галги Марғилон йўлига қўзғалиши ортиқча бир оғирлиқ билан, иккиланиш билан ўралган эди. Кумушбиби учун дунёга сиғмаслиқ бир шодлиқнинг, кўргучи кўзларига ишона олмаслиқ бир бахтнинг бу гал кўтариб бўлмайтурган бир қайғу, чидаб бўлмайтурган бир ҳасрат бўлиб боришини ул яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борғанида олиб боратурган нафис совғалари бу гал жуда заҳарлиқ, ортиқча аламлик бир совғага айланган, Кумушбиби бу совуқ кундаш сов-ғасини кўрганда эҳтимол... нималар бўлар ва қандоғ ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани эҳтимолки, унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир ёлғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: «Совғанг ҳам керак эмас, ўзинг ҳам» деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва қўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғриққа орзу эгаларининг қистоклари ниҳоят берди. Яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишка мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичида отни тез юришка қистамай сувга тушкан нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқмилиғига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-зангор, пушти-гўлас ва тагин аллақанча ранглик чечаклар билан устларини бежаб, киши билан тўнгиб аранг етишкан ошиқлариға янги ҳаёт, янги умид берадилар. Қиш бўйи алла қайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш дуркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладирлар, ер юзини туткан чечак гиламлари устини ўпиб ялайдирлар, ётиб чўқийдирлар, сапчиб учадирлар... узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қиладир: «какку-какку».

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз бижир-бижир кўриб тўймаслиқ кўк гиламлари ва уларнинг димоғларға мажбурий искаткан даво ислари, ёқимлиқ ҳидлари ҳар қандоғ ишдан чиқаёзган ҳаёт эгасини озғина бўлса ҳам эпка ола биладирлар. Шунингдек, бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб борган Отабекни ҳам ўзига қаратмай қўймайдир. Унинг фикри анув қоронғулиқлар ичида сузма ҳам кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи ҳидлар истишмомида, қулоғи қушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам бежакларини кўздан кечира борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир.

— Ҳов ана бир қалдирғоч, тўғриға қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир-вижир сайраб ҳам қўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдиға тезроқ етиш учун шошадирғандир: сайроғи ҳам суйганининг кўриш шодлиғи учундир... Бахтлиқ қалдирғоч: олган совғаси ҳам кўркунч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир. Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, икав-икав, суйган-суйганни оладирлар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юруйберадирлар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлиқ қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учкали эрк бермайдирлар. Лекин ҳайвон унинг қайрилган қанотиға қарамасдан ўзининг эски адим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳарига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаған бўлсалар, бу гал уни нафратландирадирлар, бормай қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглига келиб турадир.

Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Рухлик, кучлик кўкрақдан чиққан бу ашула теваракни зир-р этдириб юборғандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилғандек бўладир. Бу байт деҳқоннинг оғзидан яна такрорланиб тагин теваракни ёнғиратадир. Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир: «Икки ёрни ажратқучи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» Ўзининг сирлик маъносиға Отабекнинг

истиқболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқалиқ эгарининг қошиға ва отининг ёлиға тома бошлайдир...

* * *

Марғилонға тўрт кўниб кирар эди, бу гал олтинчи кўнишда етди. Теварақдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўнди. Отини қутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун «балки кутиб ўлтур-ғандир» деб ўйлаб ҳалиги юрак ўйноғиси тағин ҳам кучайди ва йўлақдан меҳмонхона ҳавлисиға чиқғач, ихтиёрсиз отининг бўйниға суялиб тўхта-моқ-қа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам ул айвоннинг олдида кутиб ўлтурган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, қора оҳу кўзларни тўлдириб бунга қаратиб олғач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳавлисиға бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносиға Отабек аллақачон тушуниб қолган, бу ўзининг кечикиб уни зорикдирғани учун... Кечикиш учун бунчалик араз қилган бу гўзалнинг кундаш учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтахонаға боғлаб, совға-салом тўлдириб келган ипак хуржинни кўтариб ичкарига кирди. Суюкли куявни йўлақда кўрган Офтоб ойим қилиб турган юмишини улоқтириб Отабекнинг олдиға югурди, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришқач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақаяқларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб сўрашмоққа уялса ҳам, аммо «чиройлик йигит»нинг қўлидағи хуржинни олди.

Офтоб ойим югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб, куявни ўлтуришка таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларға жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларни бирдан ўзгариб кетмагига имон келтуриб, қайси йўсунда ўлтуриб олғанини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча яхши тилаклар билан бўлган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум «орзу»нинг бундоғ яхши дуоларни ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа урушдириб куявга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай «ичингиз, йўл ғуборини оладир» деб қистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишға буюриб ўзи куяви билан сўрашди:

— Отангиз, онангиз саломатларми?

— Шукур, сизга салом айтдилар.

— Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?

— Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади,— бу жавобни бериш ҳомоно кўнглидан кечди: «Нега ёлғон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми...»

Отабекнинг кириб ўлтурганига бир неча дақиқа фурсат ўткан бўлса ҳам ҳамон Кумуш ўйдан чиқмадида, аразини қаттиғ ушлаганча ўлтуриб олди. Офтоб ойим куяви юзида кўрилган ўйчанлиқни Кумушнинг ўйдан чиқмаганлиғиға йўйиб қизини чақирди:

— Кумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан!

Офтоб ойимнинг шу йўсун чақирини уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Кумуш эшитмаганга солиниб арзимаган нарсалар билан шуғулланган бўлиб чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги ўйчанлиққа разм қўйган сайин Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди, куявнинг кўзини шамғалат қилиб қизининг олдиға кирди ва шивирлаб Кумушни уриша бошлади: «Есингни едингми қизим, эринг сани деб Тошканд деган шаҳардан келсаю, сан ким келди деб олдиға чиқмасанг. Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса нима қиласан?» Офтоб ойимнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Кумушни ўйлатиб қўйди: «...Кетиб қолса нима қиламан?» деган жумлани кўнглидан кечирди-да, онасидан илгарироқ гўёки, айвон тоқчасидан бир нарса оладирғандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадағи кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек ойимнинг сиҳирчи-жодучи деб қарғаши ҳам ҳикматсиз бир гап эмас. Кумушбибининг бу кулиб қараши Отабекка ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги оний бу ўзгариш жуда қизиқ

ва сира ишонмаслиқ эди. Ул бу ер тегида бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётқан «орзу»ни ағдариб солған ва қушдек енгил тортқан эди. Унинг оний бу ўзгариши шундан иборат эди: «Уларнинг орзу ва ризолиқлари, бу ризолиқ шарофати билан топиладирған савоб, юртнинг юқори-қуйи гаплари — барчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдидан ўтаберсин!»

Оний бу ўзгаришдан сўнг тараддудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: «Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкандларига ҳам бормайман».

Ундаги бу ўзгариш оний бўлғанидек жуда жиддий ҳам эди. Кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётқан бу чигил «бир кулиб боқиш» сиҳри билан ешилган ва Марғилонда доимий турғунлиққа деб тугилган эди... Бу ўзгаришдан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлғандек қилиб ишонч ва сокит кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидаги ситамгар пари ўзининг сиҳирлик кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу ку-лиш билан ўз сиҳрининг қайси даражаларда кучлик бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

* * *

Ўртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўрашиға:

— Чиндан-чиндан: мундан сўнг Тошканд бормайман, — деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапка ажабланар, тўғриси, шодланар эди.

* * *

Марғилон келганнинг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кеткан эди. Қутидор одатиға қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келдида, Отабекни сўради, йўқлиғини билгандан сўнг хотинини меҳмонхонаға бошлаб чиқди.

— Тинчликми? — деб сўрағучи Офтоб ойимға сўйинч ва ё қувончилиғи билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

— Тинчлик.

Меҳмонхонада эру хотин ёнма-ён ўлтуришдилар. Офтоб ойим бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига етаёзган эди.

— Отабекдан ҳеч бир сўз эшитдингми? — деб сўради қутидор.

— Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта мен эштаман.

— Тошканд тўғрисида ҳеч гап айтмайдими?

— Тошкандга бир гап бўлганми?

— Тошкандга ҳеч гап бўлмаған, — деб кулимсиради қутидор. — Маним муддаом бошқа тўғриларда. Қизингдан ҳам ҳеч гап эшитмадингми?

— Ҳеч гап... Ҳа, айткандек кеча, эрининг мундан кейин Тошканд бормаслиғини сўзлағандек бўлган эди.

Қутидор бир ишка тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

— Энди Тошканд бормас эмишми?

— Билмадим; чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим. Нима, онаси билан уришиб келганми?

— Йўқ, — деди қутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди, — мен бу кун Тошканддан қизиқ бир хат олдим.

— Кимдан?

— Қудангдан, — деди қутидор ва хатни оча-оча, — шуни санга ўқуб бермакчиман, — деди.

— Ахир ўзи нима гап? — деб сўради Офтоб ойим.

— Эшитсанг биласан.

«Қудамиз Мирзакарим қутидорға ва қудачамиз хо-нимға етуб маълум бўлғайким, бизлар мунда соғ-саломатдирмиз ва ул жонибдаги сиз ҳурматлик ва иззатликларни парвардигори оламдин сиҳхатларингизни салоти хамса олдида сўраб турмоқдамиз. Баъда махфий

қолмағайким, куяв ўғлингиз хизматларига юборилган эди. Иншооллоҳ, саломат еткан бўлса керак. Аммо сиз ҳурматлуларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дун-ёда ўзимиздан кейин қолдиратурган туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз буродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкандга юбормаганлари бизнинг жанобла-ридин бўлган миннатдорлиғимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмадилар. Аммо каминалари бу хусусдаги айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган «ёлғиз туёқлик» савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир. Начукким, Отабекнинг кўп умри Марғилонда ўтиб, бизларни ҳам сиз ўйлаган оғирликка солмоқдадир. Биродари азиз, сиз маним бу сўзларимдин хафа бўла кўрмангиз, зероки, фақирингиз бу сўзларни бир йўсин келиш важҳидин ёзиб ўтдимиз. Дунё орзу-ҳавас уйи дерлар. Юқорида баён қилинғанидек ва ўзлари билганларидек, айниқса қудачаларининг дунёга келиб куткани шу ёлғиз ўғулнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишка ҳақ берурларми, йўқми, аммо азизларнинг рухсатларини олмасданоқ Отабекни Тошканддан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бул маънига баъзи ҳаракатларини қилиб қўйган эрдик. Аммо бизларнинг бул раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам ниҳоятда онасининг сўзини ерда қолдирмаслик учун қабул қилган эрди. Аммо бул тўғрисидаги сиз жанобларининг рухсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб, хизматларига кеткан эрди. Сиз ҳурматлулар бул маънини савоб топарсизларми-йўқми, бу жиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз шулким, Отабекнинг у иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмай ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чекдириб қўярми, деб ўйладиқ. Буродари кироми, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини хўб мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғридаги раъйи ўғлингизга қарағанда ҳам фақирларича сизларда бўлгани важҳидин албатта кўндиришка саъй ва кўшиш қилурсиз, деб ишонамиз. Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўб эрди. Бизларнинг хурсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бирга Тошканд тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб Юсуфбек хожи ва қудачалари. 17-нчи савр ойида 1265-инчи ҳижрияда ёзилди».

Қутидор хатни ўқуб битирдида, хотиниға қаради. Офтоб ойимға бу хат музлик сувга шўнғутиб олиш таъсирини берган ва ўлтурган ерида сирра бўлиб қотиб қолган эди. Оталар учун бундоғ гаплар унчалик ёмон таъсир бермаса-да, хотинларға қандай асар қилиши билгулукдир. Офтоб ойим учун гўёки қизининг бирар айби учун бу ишка мажбур бўлинғандек, Кумуш эса энди эрига суюмсиз, ишдан чиққан ва бурчакка тиқилган увададек бўлиб кўрина бошлаған эди. Мактубни эшит-кан қулоқлари янглиш эшиткандек бўлар эди.

— Тағин ўқуб кўрингиз-чи...

Қутидор хотинининг сўзидан кулди:

— Қайтариб ўқишнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сан онглағандек, — деди.

Офтоб ойим боши янчилған илондек тўлғанди:

— Қизим устига кундаш?!

Қутидор қафаска янги солинған қушдек уринмакка олған хотинини босмоқ бўлди:

— Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатка тушун-чи...

— Ҳақиқати нимаси?

— Бунда гап бор.

— Нима гап бор?

— Агар бу ишда куявингнинг ҳам изи сезилганда эди, сан эмас ман ҳам бу гапка чидамас ва қизим устига тушкан бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куявингнинг иштироки кўрилмай, шунинг ила маним дамим кесилиб қолди. Ҳали унинг қизингға: «Мундан кейин Тошканд бормайман», деб айтканини сўзлаб эдинг-а?

— Ёлғонми, чинми, — деди Офтоб ойим тилар-тиламас, — эшиткандек бўлган эдим.

— Эшиткандек бўлган бўлсанг ҳам бу сўз чиндир, — деди қутидор, — нега десанг, хатининг мазмунидан ҳам онглашиладирким, бу иккинчи уйланишка Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап қудала-рингнинггина ишларидир. Шунинг учун куявингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси билан кундаш деб бўлмайди.

Офтоб ойим кутмаган жойда қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

— Агар Отабек бу иккинчи уйланишка ризо бўлса эди, биринчидан рухсат олиш учун Марғилонга келиб юрмас...

— Шошманг-чи, — деди Офтоб ойим, — ўзингизча нимани сўзлай ётибсиз?

— Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини.

— Куявингизнинг ризолиғи бўлмаса худо хайрини берсин, вассалом.

— Гап унда эмас-да, — деди кулиб қутидор.

— Нимада? — деди қизишиб Офтоб ойим. — Қизингиз устига кундаш балосини ўз қўлингиз билан юкламакчи бўласиз шекилли!

Қутидор совуқина қилиб кулиб қўйди:

— Тушунмай ётибсан, хотин.

— Ҳамма гапка тушуниб турибман.

— Тушунган бўлсанг бу хатка нима деб жавоб берамиз?

— Бизга маъқул эмас, денг.

— Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайди, бирарта далил кўрсатиш керак.

— Топарсиз, ахир далилни.

Қутидор тамоман тўнни тесқари кийиб олган хотинига қараб бошини қашиб олди:

— Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошканд юбормағанимизда кўрсатила-дир, — деди қутидор. — Сан айтканча куявинг Тошкандан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдиға турғун қилиб юборайлиқ, тузикми?

— Нега мен ёлғиз қизимни Тошкандга юборай, — деди кўзини олаландириб, — биз қизимизни беришда Марғилондан ташқариға олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

— Бу гапинг тўғри-я, — деди қутидор, — мен ҳам Кумушни Тошканд юбормоққа қаршиман. Гап бу ерда: биз Отабекдан бу ваъдани олган чоқда, «Ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан» деган ваъдани ҳам олганми эдик?

— Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин, — деди энтикиб, — суюб олғандан сўнг иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзиға олмасин.

— Ким айтди санга, оғзиға олди, деб?

— Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам сиз ораға тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта қўйманг, дейман.

— Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бошқаға, деган бир гап бор, — деди жиддий вазиятда, — мендан ҳам сан яхшироқ тушуниб турибсанки, агарда бизнинг ризолигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайди. Масалан, биз икав — қудаларнинг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шаҳарда, биз танимаган бир қизға уйланиб қолганда — ўйлаб қара, чидай олурми эдик. Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шаҳримиздан иккинчи уйлантиришка киришмасми эдик. Бу тилагимизга қарши тушиб ўғлимизни ўз шаҳри ва ўз уйида олиб ўлтурғучи қудаларимизға лаънат ўқуб ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб ойимни бир оз ўйлатиб қўйди. Лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилар эдим, — деди қутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз қўлиға олиб қўйган эди, — Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб, ўзим биргалашиб Тошканд тушаман...

— Қизингиз бечорага...

— Қизимга ҳеч гап йўқ. Ҳали ҳам иззати, ҳурмати ўз қўлида.

— Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

— Қизингни Тошканд жўнатишка кўн бўлмаса.
Офтоб ойим жавоб бериш ўрнига ўкраб-ўкраб йиғлади.

* * *

Қайин ота, қайин она, куяв... Бу уч бурчаклик ўлтурмишдан Отабек кўнглида неча турлук шубҳа туғилмоқда эди. Бу одатдан ташқари чақиреқ нега ме-ҳмонхонага бўлди? Нега Кумуш бу ўлтуришка чақирилмади? Қайин онаси нега унга термулиб боқадир? Қутидор томонидан шу орада ул кутмаган бир савол ҳам ташланиб қўйилди.

— Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз; бу гал Тошканддан чиқшингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.

— Ўзим... сизларни кўриш учун.

— Тўғрисини сўзлангиз, бек, — қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсун баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермакчи эди.

— Айтдим-ку.

— Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошқан ҳолда эди:

— Тошканддан чиқганимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир беҳузурлик берганидек ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўлтуриш ҳам фойдасиз, — деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёвошқина бир товуш билан сўради:

— Сўзлаш оғирми?

— Менгагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...

— Агарда биз ризолик берсамиз-чи?

Ерининг бу жасоратига қарши Офтоб ойимнинг юзига ризосизлик белгуси чиқди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонғандек бўлди ва иккиланиб сўради:

— Сиз нимага ризолик берасиз?

— Бу гал Тошканддан нима мақсадда чиққан бўлсангиз — ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

— Тошканддан нима мақсадда келганимни биласизми?

— Биламиз, — деб кулди қутидор.

— Сизни бундай ишка ризолик учун ким ва нима мажбур этадир?

— Ҳеч ким мажбур қилмайдир, — деди кулиб қутидор, — мажбур қилган нарса: шундай кунлар учун ўғул ўсдирган ота-онанинг ризоликларига, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар.

— Отам билан онамнинг ризоликлари учун шундан бошқа сабаб қуриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкандда экан чоғимда бу ризолик йўлига бел боғланган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушундим...

Офтоб ойим оз қолдики, «тўғри!» деб қичқирсин. Аммо қутидор хотинига хўмрайиб қаради.

— Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек, — деди, — отангиз бизга мурожаат қилмаганда эди, биз бу ишда бетараф қолсақ бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшилсақ сиз эмас, ёмон отлик биз бўламиз.

— Унинг мулоҳазасини қилманг.

— Нега қилмайлик?

— Ҳамма айбни маним устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Қутидор кулди ва сўради:

— Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

— Қабул қилған эдим.

— Бизнинг рухсатимизни олғали Марғилонға ҳам келган эдингиз, шундоғми?

— Шундоғ...

— Баракалла, Марғилонға келиб бу гапдан айнадингиз-а?

— Айнадим...

— Энди Тошкандга Марғилондан айнаб борасиз?

— ...

— Мана кўрдингизми, фақат бу ишда бизгина ёмон отлик бўламиз. Ўзингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз.

Отабек нима деб айтишдан ожиз қолди ва ўзининг болалик ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

— Отам сизга қачон хат ёзган эди?

— Кеча олдим. Демак, кўндингиз?

— Мен бу гапка дурустлаб ўйламасдан жавоб бералмайман.

— Қанча ўйласангиз ҳам жавобингиз биргина бўлиши керак; яъни ризолик.

Қутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъи-ятни онглағучи кўнгилдан чиқараёзган бу масалани чинлаб ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ётқан бу «ота-она орзуси» бир томондан қаралганда жуда енгил кўчкан эди. Аммо иккинчи томондан масаланинг ешилмаган ўринлари ҳам бор эди.

— Яхши, — деди, — мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризолиқнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мунгғайиб ўлтурган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибончилик назари билан Отабекка қаради.

— Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўлтурмангиз, бек, — деди қутидор, — бу ишни энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас.

— Йўқ, — деди бек, — мен бу ишка башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

— Нега?

— Негаки унинг ризолиғини олмасдан туриб, бу ишка оёғ қўйишим мумкин эмас.

— Агар кўнмаса-чи?

— Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман.

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлағуси ва куяви юзидан ўпкуси келмакда эди.

— Тузик, — деди қутидор, — унинг ризолиғини ўзингиз олмоқчимисиз?

— Йўқ, негаки қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш маним қўлимдан келадирган иш эмас, — деди. Эру хотин бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Ўзининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан туриб ташқариға чиқди. Ул чиқгандан сўнг эру хотин яна ярим соатча жанжаллашиб ўлтурдилар.

* * *

Хуфтан намозидан сўнг янгиланган ташвишларни бир оз унутдирар умиди ила пойчироғ ёниға ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шеърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлағандан-варақлар эди. Шоирнинг нафис шеърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. Ул шу вақт тўсидан китобни ёпди-да, айвонға қулоқ солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўлтурган Кумуш билан онасининг товушлари ўчкан эди. Ул бу ҳолдан шаклланди. Айвондан она-боланинг қаёққадир йўқолганларини пайқағач, тусида ўзгариш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўлтурди. Нима учундир ҳозир унда бирар фожиёга тушкучининг ҳолати бор эди. Киши изтиробка

тушкан кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсунсиз ишларга уринадир. Шунингдек, ул ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

Ул ўзининг шубҳасидаги гапка қониъ, орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам бу унга зерикарлик эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшилиқми, ёмонлиқми ҳайтовур бўладирған кўнгилсиз гапни кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқуш керак. Шунинг учун ҳам маънолик шеърлардан бошини кўтармайдир-да, гўёки айтарсиз китобка михланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. Ул қушлар каби латиф товуш чиқармаслиқ қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шамъ ёнига — Отабек қаршисиға ўлтурди. Унинг кўйнагининг чиқарған енгилгина шамоли билан ёниб турған шамъ «лоп» этди-да, кўришкандек, ўйнашқандек бўлди. Бу ҳолдан китоб устига муккадан кетиб ўлтурғучи чўчиб кўтарилиб қаради. Қаршисида: Фузулий таъбирича себи занахдони негадир қизариб, новаки мижғони кўз ёшлари билан жуфтланган ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ куткан ишининг тўғрилиғиға инонди ва осийлар каби кўзини ерга тикди. Ул Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиғ хитоблар кутар; биринчи итобдаёқ ота-она гуноҳига тавба қилишға ҳозирланар эди. Аммо иш ул куткунча чиқмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу оғир ҳолдан қутқармоқчи бўлғандек:

— Фузулий яхши китоб, — деди Кумуш, — мен ҳам ёлғиз қолған кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?

Бу олийжаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашқа ҳайрон эди:

— Ким йиғлатди сизни?

— Йиғлабманми?

— Кўзингиз, кипракингиз...

— Ўзи шунақа...

— Йиғлатған мен эмасми?

— Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқунг, мен эштай.

— Ота-она ризолиғини бир томчи кўз ёшингизга арзитдимми?

— Мен рози, мен кўндим, — деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрқандек шошиб айтди.

— Кўндингиз... нега, а?

Отабек ҳайрат ва таажжуб ичида эди.

— Негаки, — деди Кумуш, — мен сизга ишонаман...

— Шунинг учун...

— Шунинг учун кўндим...

— Кўнглингиз фаришталар кўнглидек.

— Сизнинг ҳам кўнглингиз...

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини онглар, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

— Бўлмаса нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бир мунча ўнгғайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

— Ўзим... — деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини жамъи бўлған, — меним унутмайсизми? — деган сўроғини берди. Ул нима деб айтишка сўз тополмай қолди. Чунки юрак сирини ифода қиларлиқ жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзланди:

«Ота-она орзуси...»

— Биламан, — деди овутокучи товуш билан Кумуш.

— Маним орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқиниға сурилди ва тирсаклари билан унинг тиззасига ёнбошлаб эркаланди...

Қутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шамъ ёнида сўзлашиб кечди...

3. ҚОВОҚ ДЕВОНАНИНГ БЕЛБОҒИ

Оч қоринға салимсоқ еб, кўкчой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар:

— Келинг-келинг, девона!

— Бир коса чойларинг борми, хўвари?

— Бор-бор, авлия, битта бачча бўлсангиз идиши билан сизники.

Қовоқ девона деганимиз ўрта ёш, сийрак соқол, қотма, кун иссиғлиғига қарши ўчакишкандек бошиға эски телпак, эгнига пахтасидан бошқаси тўзиб кеткан гуппи чопон кийиб, янги бўз белбоқни беш-олти айландириб боғлаған ва унга беш-олтита чилим қовоқдан тортиб то сувқовоқ, носқовоқ ва томоша қовоқ-ларғача оққан; қовоқларнинг оғирлиғидан аранг ҳаракат қиладирған ўз замонасининг машхур бир девонаси эди. Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирған ва кўбларнинг тарафидан қилған кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлғанлар ҳам унинг қизиқ ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар.

Бирарта ихлосманд кўлидан бошлаб томоқ еган бўлса керак, ҳозир ўшанинг чанқовини босмоқ фикрида эди.

— Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаған... Чойингдан бер, чо-йингдан!

— Онангиз сизни нима учун туққан?

— Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан берчи, хўвари!

Девонага бир пиёла чойни ичишка ҳам тинчлик бермадилар. Улардан биттаси кўзни шамғалат қилдида, белидаги қовоқдан биттасини юлиб ҳам қочди. Иш ёмонга айланди. Қувлаб тутолмади. Сўнгра келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга қовоғи тўғрисида илтимос қилиб қаради. Бўлмағач, қовоғини қўмсаб хўнгири-хўнгири йиғламоққа олди. Эрмакчиларнинг куткани ҳам фақат унинг ёши мишиғига, мишиғи тупугига қўшилиб йиғлаши эди.

Қовоқни юлиб қочқан томдан келиб суфанинг устидаги сўрига қовоқни осди ва ўзи тушиб девонанинг ёниға келди:

— Қовоқ ўғрисини ушладингизми, девона?

— Йўқ, ука! Қовоғимдек шишиб ўлсин, қочқанча кетди!

Бирав Эски Жўвада кўрганлигини ва қовоққа миниб кетаётқанини сўзлади. Иккинчиси «зап қовоқ эди-да» деган эди, учинчиси «аттанга» деб қўйди. Девонанинг ўпкаси шишиб кетди. Эрмакчилар унинг юрагига галма-гал ўт ёқар эдилар.

— Қовоғингизнинг ўзи бу иқлимда йўқ нарса эдида,— деди бирав. Девона қовоғининг таржумаи ҳолини сўзлаб берди:

— Дадам мусаллас қовоқ, ойим мош қовоқ, мен бел қовоқ... — деди. Кулишдилар.

Эрмакчилардан биттаси юқорида осилған қовоқни кўрсатиб ажабланди:

— Ийи-ийи, анув кимнинг қовоғи-я?

Девона суюкли қовоғини сўрида кўриб қувона кетди:

— Вой хўварингни... жиннилар, вой эси йўқ хўварилар! Қовоғимни бер жиннилар!

— Тузик-тузик, авлия. Қовоғингизни тушириб берсам нима берасиз?

— Сўрағанингни ол, жинни... Ойим қишлоғига бек бўл, тентак: тилла жабдуқлиқ от мин, жинни...

— Мен Ойим қишлоғининг беклиги уҳдасидан чиқолмайман. Қовоқларингизнинг касбини айтиб берсангиз бўлади манга. Девона бу шартка кўнди, қовоқ туши-рилиб, девонанинг қўлиға

эсон-омон тегди. Маҳбуба ортиқча бир эҳтиёт ва эътибор билан белга — бошқа йўлдошлари ёниға тугилди.

— Қани, энди бўлсин, девона!

Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб: — Манов Муслмон чўлоқ, — деди, унинг ёнидағи кичкина томоша қовоқни туртиб: бунов, Худойбачча (Худоёрбачча), — деди, сув қовоғини эркалаб «Нор калла» (Нормухаммад қушбеги), — деди. Қолған иккита силлиқ қовоқчаларни «носқовоқ, юпқа томоқ», деб қўйди. Эрмакчилар кулишдилар. Бу қовоқ ўғрилари ичидан тезроқ қочиб қути-лиш учун кетишка интилган эди, бирави ушлаб қолди.

— Тўхтанг ҳали, гап бор! — девона сўкиниб тўхта-ди.— Манави белингиздаги белбоқни қаердан ўғирлаб олдингиз?

— Қўй, жувонмарг бўғур!

— Уткан куни ўғирлатқан белбоғинг шу эмасми, Каримқул? — деб ёнидағиға қаради эрмакчи.

— Ҳа, ҳа, худда ўғирлатқан белбоғим, тутдик ўғ-рини!

Қовоқ девона худда белбоғидан ажрайтурғандек икки қўли билан белига ёпишди.

— Саники бу эмас, тентак!

— Йўқ, худда маники шу, еш, бўлмаса миршаб чақираман.

— Хўварингни... нима дейди, бу!

— Тўғри айт, буни қаердан ўғирладинг?!

Девона белбоғининг тугунига азтаҳидил ёпишқани ҳолда:

— Ўғирламадим, тентак, ҳожи поччангни тўйидан олдим, жинни! — деди.

— Ҳожи поччанг ким? Ёлғон сўзлама, ўғри!

— Ҳожи поччангни танитайсанми, тентак?

— Тошкандда ҳожи поччадан кўпи борми, ўғри?

— Эсинг кетибди, жинни... Юсуфбе ҳожинг-чи. Ахир; тўй бўлди, базм бўлди, ўғул уйланди...

қўй, жувонмарг, бўғур!

Девона эрмакчилар қўлидан аранг қутилиб чиқди. Аммо уларнинг ичидаги кўзини боғлаған бир киши нима учундир девонанинг орқасидан эргашди. Чойхонадан анчагина узоқлашқан эдилар.

— Девона! — деб чақирди ҳалиги эргашувчи.

Девона ўзига қараб келгучи бу кўз оғриғини таниди. Суюкли қовоқлар устига келган бало бўлмасин учун, кетар экан, қовоқларини эҳтиётлаб ушлади:

— Нима дейсан, кўз оғриғи?

— Қўрқмангиз, девона! — деди кўз оғриғи ва адимларини тезлатди.

— Нима ишинг бор?

— Тўхтанг.

Девона аранг тўхтади. Кўз оғриғи уни чўчитмас учун наридан туриб ёнчиғини кавлий берди.

— Сизга назрим бор.

Бу сўзни эшитиб, девона йўлға тушди. Кўз оғриғи унинг кетидан югирди ва:

— Манг! — деб пул кўрсатди. Девона илтифотсиз кетаберган эди: — Тўхта дейман! — деб дўқ урди. Девона нарида тўхтади:

— Келма, келма, кўз оғриғи!

Кўз оғриғи ўн адимча нарида турди:

— Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?..

— Ким уйлантирди, дединг?

— Айтдинг-ку чойхонада!..

— Айтдинг-ку чойхонада...

— Белбоқни қаердан олдинг?

- Бувинг берди.
- Тўғри айт!
- Тўйга келдингми?
- Тўйга келдим...
- Юсуфбеникигами?
- Юсуфбеникига.
- Белбоғинг йўқми?
- Йўқ.
- Тўй ўтканда келибсан.
- Юсуфбе қайси ўғлини уйлантирди?
- Нечта ўғли бор?
- Нечта ўғли бор!
- Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг оманми?
- Омон... қачон уйлантирди?
- Ўзинг уйланганмисан?.. Қоратегиндан неча кунда келдинг?
- Беш кунда. Қачон уйлантирди?
- Эшакка минибми, яёв?
- Эшакка миниб.
- Нашанг борми?
- Бор.
- Қитта бер-чи.
- Бераман, олдин айт; қачон уйлантирди?
- Тўй ўтканда келибсан, тентак... Манга-чи, бир тоғора ош тегди.
- Бозордан ош олиб берсам ейсанми?
- Юзингга қачон чечак чиқди?
- Кўз оғриғи бу тутал сўзлардан асабийлашиб кетди:
- Қачон уйлантирди дейман?
- Тўй ўтканда келибсан дедим-ку... Бир ҳафта бўлди, ўн кун бўлди, бир ой бўлди. Ҳа, ха, чарлари энди бўлар эмиш... чарларга бор. Қоратегин.
- Тошканддан уйлантирдими?
- Хи, хи, хи, аҳмоқ. Тошканддан бўлмай, Қоратегиндан уйлантирсинми?
- Шундан кейин кўз оғриғи чойхонага қайтди...

4. ЖОДУГАР ҲИНДИ

Қайин отасининг оғриған касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай «чарлар» балоси билан ўзини ипсиз боғлангани учун сўнг чекда си-қилған, шунга кўра онасиға ачитиб сўзламакда эди:

— Ўйлаб-боқинг онажон! Бир бечора сизнинг орзуингизни деб, қизи устига кундаш юклади ва биргалашиб тўйингизни ўтқузишди. Иш кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкандда юрди. Нима бўлғанда ҳам биравнинг яхшилиғини билиш керак эди.

Ўзбек ойим ўзининг бир ҳафталик сўзини такрорлар эди:

— Энди нима қил дейсан болам, ўтқузмай кетишинг уят.

— Уят дейсиз-да, уятка ўзингиз тушунмайсиз.

Ўзбек ойим ўғлининг терс сўзидан қизишди.

— Жуда ҳовлиқа берма, ўғлим. Чарлар ҳам ўтар, андининг юзини ҳам кўрарсан!..

— Онажон, — деди Отабек, — сизнинг заҳарлик сўзларингизга нима дейишка ҳам хайронман... Биллоки, манинг ҳовлиқишим сиз айтканча бўлса... хоти-нимниғина эмас, унинг ота-оналарини андишасида шошаман. Уларнинг кўнгилларига гап келмасин деган мулоҳазада

ҳовлиқаман. Мен сизнинг орзунгизга бутунлай қарши тушиб, Тошкандингизни тилга олмаслиқча борғанимда ўша бечоралар сизнинг риоянгиз билан мени бу ерга судрағандек қилиб олиб келдилар... Уятни билсангиз, энг ози шунинг андишаси керак эмасми?

— Бўлмаса чарларни кутмагин-да, югира қол, — деди Ўзбек ойим, — марғилонлиқнинг ўкчангдан урғанлиғи аниқ экан.

Отабек камоли бўғилғанидан сукут қилишға мажбур бўлди, чунки бу орзу ҳавас онаси ярани ҳар замон каттароқ оча боришға жуда ҳам уста ва бу усталиқ унинг барча кутканларининг кундан-кунга бўшка чиқа борғанлиғидан эди. Айниқса унга ҳозир бутун маъноси билан сир онглашилиб, марғилонлиқнинг жодусини жуда ҳам кучлик эканига имон келтирди. Ўғлининг орзу-ҳавасини кўрди — кўриш бўлса — орзулағандан ортиқ. Бироқ бу орзу-ҳавас орқасидан кутилган марғилонлиқ балосидан ўғлини қутқариш масаласи унинг тилагича бўлиб чиқмади-да, яна марғилонлиқнинг сиҳри ўткирлик қилди... Никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жуҳуд домладан ўқутишлар, марғилонлиқдан совитиб тошкандликка иситишлар — барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини унга иқрор қилар эдилар. Кейинги «бешбош» домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар...

Ўзбек ойим марғилонлиқнинг домласини кучлик эканида шубҳа қилмаса ҳам, аммо бир ишка жуда ҳайрон эди: жуҳуднинг қилған жодусини — жуҳуд, мусулмон домланикини — мусулмон дафъ қила олур эди; нега булар асар қилмайди сира? — Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сиррини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ул узоқ қамалиб қолмади — бунинг сиррини дафъатан топди, ҳам жуда тўғри топди: «Марғилонлиқнинг домласи жуҳуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас — ҳинди! Ҳиндиларнинг ҳам ҳанноси: бас, ҳанносининг сиҳрини на мусулмон домласи қайтарсину, на жуҳуд. Ўшал ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга илож йўқ!»

Нима қилмоқ керак? Тошкандда бирарта ҳинди дом-ласи йўқки, иложини қилиб берса... Энди хотин боши билан марғилонға мурожаат қилсунми?

Бошқа тушканни кўз кўрар, деган сўз бор. Ўзбек ойим ҳам бошиға тушкан бу кулфатни кўришқа мажбур эди: «Шу галдан қолдирмай Отабекнинг ёниға Ҳасаналини қўшиб Марғилонға юбораман, Ҳасанали у ердаги ҳинди домлаға учрашиб, Отабек устидаги сиҳр-жодуларни ешдирсин... Ҳинди ҳар қанча олса ҳам майли, бисотдан у-буни сотиб пул қилиб бераман».

Отабек онасининг қаршисида бояғи сукутка кетканича жим ўлтурар эди. Ўзбек ойим ҳалиги кашфи-ётдан қутилиб бу тўғрида сўнгғи қарорини ҳам бериб бўлғач, Отабекка деди:

— Ўғлим... янги уйланган отинг бор. Маним олдимда ўлтуриб нима қиласан? Бечора ёлғиз ўлтурибдир.

Отабек онасиға бир қараб олди-да, жавоб бермади.

— Бор, болам, бор. Яхши эмас бу ишинг... — Ўзбек ойим сўзини бўлиб дарича ёниға келиб тўхтаған Ойбодоққа қаради.

— Сутчой тайёр бўлди, сузиб кирайми?

— Икки косани келинлик уйга бер, мен билан Ҳасан-алиникини шу ерга келтир.

Ойбодоқ кета бошлаған эди, Отабек уни тўхтатди:

— Маникини ҳам шу ерга олиб кир, — деди. Ойбодоқ Ўзбек ойимға қаради. Ўзбек ойим ўғлиға хўмрайди. Отабек хўмрайишға илтифот қилмай, Ойбодоққа «шундоқ қил» ишорасини берди.

— Бўлмаса келинникини ҳам шу ерга бериб, ўзини чақир. Ҳасанали уйида ичсин, — деди Ўзбек ойим. Ойбодоқ кеткач, ўғлидан сўради: — бу нима қилиқ, болам?

— Қилиқ эмас.

— Келин билан бирга ичсанг нима бўлар эди? Биравнинг боласини мунчалик хорлаш яхши эмас.

— Бундан хорлағанлиқ чиқмайдир. Ўзини шу ерга чақирдингиз — иш битди.

Ўзбек ойим тагин нимадир айтмакчи эди, Ойбодоқ дастурхон кўтариб кириб қолди.

— Келинга айтдингми?

— Айтдим.

Дастурхон ёзилиб, тушлик чой келди. Ўзбек ойим косасига нон ташлаб кўзи эшикда, яъни келинни кутар эди. Келин эшикдан кўрингач, ўғлига «қарши ол» дегандек қилиб қараб қўйди. Ўн етти ёшлар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозиъ — одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди. Қайин она томонидан «ўлтуринг» рухсати берилганидан сўнг, қисилиб-қимтиниб товуш чиқармайгина ўлтурди. Ўзбек ойимнинг кўзи ўғлида. Ўғли бўлса чойга нон хўллаб емоқда эди. Бир-икки қайта хўмрайиб-хўмрайиб ўғлига қаради-да, унинг кўзини учрашдира олмағандан кейин, унга сўз қотишга мажбур бўлди:

— Чарларинг ҳам бўла қолмадики, қайин отангни бориб кўрсанг. Ёки чарларсиз ҳам кўра қоласанми?

Зайнаб кўзини эрига тикиб қолди. Отабек салқингина онасига жавоб берди:

— Кўрсам бўладир... — деди ва кулимсирагансумон Зайнабга қаради. Зайнаб ҳам кулган бўлди. Шу кич-кинагина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчитди. Аммо мусоҳаба шунинг билан тўхталиб, орага яна бояғи жимжитлик кирди. Ўғлининг миридан сирини ажратиб ўлтурғучи она яна олазарак оғриғига йўлиқди. Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чойни ичар эди. Бу ҳолдан Ўзбек ойим ич-етини еб, юткан луқмасининг мазасини ҳам билмас, қисқаси ўлтуриш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди. Бу маъносизлик тадбирини кўриш яна Ўзбек ойим устида:

— Келин пошшога тилла узук буюрдингми?

— Буюрдим. Эрта-индин битиб қолар. — Отабек сўзни чўзмоққа йўл қўймади. Аммо онаси гапдан гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди:

— Тилла чочпопугингиз бор эдими?

Зайнаб эрига қаради ва ийманибгина жавоб берди:

— Йўқ.

— Йўқ бўлса олиб бераман, — деди Отабек. Ўзбек ойим анчагина жонланиб олди. Тагин ундан-мундан сўз уринтирмоқчи бўлган эди, унча муваффақиятлик чиқмай бошлади. Сутчойдан сўнг қумфонда чой келди. Зайнаб биринчи пиёлага қуйиб ўрнидан турди ва қайин онасига икки қўллаб узатди, иккинчи пиёлани тўл-дириб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни Отабек тўхтатди.

— Мундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўлтурманг, — деди. — Ўлтурган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир.

Лекин бу гап қайин онага ёқмади, эътироз қилди:

— Нега ундоғ дейсан, бола. Ўриндан туриб чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинларнинг бор-йўғи келинлиги ҳам шунда-ку!

— Сизнинг учун ҳам ўлтуриб чой берсин, демайман; аммо бу такаллуфнинг менга кераги йўқ, — деди ва қўлидаги чойни тез-тез ичиб бўшатди. Фотиҳа ўқуб ўрнидан турар экан: — Албатта, сизга ўрнидан туриб чой бериши лозим... — деди ва чиқди. Бу гапни Зайнаб чинга ҳисоблагани учун бошқа нарса пайқамаган, аммо Ўзбек ойим бўзариб қолиб дарав эсига ҳиндининг жодуси келиб тушкан эди.

Шу ўлтуришдан бир соатча кейин Ўзбек ойим уйни холилатиб Ҳасаналини ўз олдига чақиртириб кирди. Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, чунки, хўжабекасининг ички сиррига унча ошно эмас; чарлар маслаҳатидир, деб ўйламоқда эди. Ўзбек ойим уйнинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқин-роғига ўлтурди ва ярим товуш билан муддаони оча бошлади.

— Энди иш Тошканд домлалари билан битатурғанга ўхшамайди... Ўйлаб қарасам, Марғилонлиқнинг домласи ҳинди экан. Шунинг учун ноилож сани олдимга чақиртирдим. Сан ҳам одамсумон гапимга тушуниб, бу тўғрида ақлинг етканча зехнингни югиртиргин... Ўзингга маълумки, кундан-кунга марғилонлиқни унутиш ўрнига ҳар соат унга эси борадир. Бу

ҳолларнинг барчаси ўша ҳиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар Отабекнинг бўйнидан сиртмоқ солиб Марғилонга тортадирлар...

Ҳасанали хўжабекасининг кўбдан бери домлахўжа билан саргардон бўлиб юришини билса-да, аммо унинг «ҳинди, сиртмоқ солиб тортиш» каби сўзларига тушунмади. Бекасининг феъли хўйини яхши билгани учун, яъни унинг қарғашидан қўрқиб тушунмаганлигини билдирмади-да, «қани гапнинг теги қаерга борар экан», деб жим, қулоқ солган бўлиб ўлтура беда. Аммо Ўзбек ойим сўзини ҳалиги ерда тўхтатиб: «Сан шунга нима кенгаш берасан?» деган саволни берди.

— Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъқул кўрсангиз шуда, — деди. Ҳасаналининг тушунмаслик орқасида берган бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:

— Баракалла, Ҳасан. Ана шунинг иложини ўзинг қиласан.

— Яхши...

— Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек Марғилонга югирадир. Шу вақтда сан ҳам бир нарсани баҳона қилиб бирга Марғилон борасан-да, қаердан бўлса ҳам ўша ҳиндини топасан ва назрини бериб яхшилаб қайтартириқ қилдирасан...

— Кимни?

— Кимни бўлар эди, Отабекни-да.

— Нега?

— Тушунмадингми?

— Тушуниш бўлса — тушундим... Шунчаки аниқлаб олмоқчиман-да.

— Марғилонлиқ-ку Отабекни ҳинди домладан ўзига боғлатиб қўйибдир. Ана шуни сан ҳам пайқаб юргандирсан-ку?

— Пайқамаган бўлсам ҳам аммо мақсадингизга энди тушундим, — деди кулиб Ҳасанали. — Ниятингиз Отабекни марғилонлиқ келиндан совитиш.

— Баракалла, — деди Ўзбек ойим, — совитишгина эмас, унинг чангалидан Отабекни узил-кесил қутқариш.

Ҳасанали ҳайрон бўлди. Чунки хўжабекасининг марғилонлиққа мунчалик адовати бор деб ўйламас эди.

— Нега энди?

— Ўғлимни марғилонлиқларнинг қўлига бериб қўй-майман-да, ахир. Бурун Тошкандда хотини бўлмаган бўлса — энди бор, мундан кейин анди келинга бизнинг муҳтожлигимиз йўқ...

— Хайр, энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қилишим кундан ҳам равшан, — деди Ўзбек ойим ва тамом қаноат ва ишонч билан бояғи мақсадни такрорлади: — ўзингга айтканимдек, Марғилондағи ҳинди домланинг ўзидан бир мартаба қайтариқ қилдирсақ марғилонлиқнинг сир-жодулари ботил бўлиб, Отабек ўз-ўзидан андини талоқ қилиб юборадир...

— Сиз марғилонлиқ ҳинди домланинг ўғлингизга қилган жодусини қаердан билдингиз?

Ўзбек ойим бу савол билан ўзининг кашфидан бир оз шубҳаланди-да, ишончсизроқ қилиб:

— Ўзим билдим, — деди.

— Ўзингиз қаёқдан биласиз, ахир бирав айткандир сизга?

— Ўз ақлим билан топдим.

Ҳасанали ўзини тутолмай кулиб юборди:

— Лекин шунга қолғанда ақлингиз бир оз янглишибдир...

— Нега?

— Негаки икки ўртада сиҳирчи ҳинди ҳам йўқ, сиҳир қилдирғучи марғилонлиқ ҳам, Отабек ҳам сиҳирланган эмас.

— Нега бўлмаса Отабек ҳадеб уйланса ҳам Марғилонга ошиқаберадир?

— Бунинг сабабини ҳали ҳам билмайсизми?

— Биламан, сиҳир-жоду қуввати.

— Жодуни ким қилдирадир?

- Қайин отаси, қайин онаси, қолаберса хотини.
- Янглишасиз, ойи.
- Нега янглишаман?
- Сихир-жоду қилишдан уларнинг мақсади нима, деб биласиз?
- Калвак ўғлимнинг ақлини ўғирлаб, пулини емакчилар.

— Пулини емакчилар? — деб кулди Ҳасанали. — Марғилонлик қудаларингизнинг давлати олдида бизникини йўқ, деса бўладир. Ундан кейин мен яхши биламанки, улар Отабекка уч пуллик ҳам рўзғор қилдирмайдирлар. Буни ўзим яхши билганимдек ўғлингизнинг ўзидан ҳам «уларнинг рўзғор қилдирмағанларидан жуда сиқиламан» деган сўзини неча қайта эшитдим. Шуни ҳам яхши билмоқ керакким, ўша жодугор қудаларингиз ёмон кишилар бўлганларида Отабекни Тошканддан уйлантириш сиз ўйлағанча қулай иш бўлмас эди. Ўғлингизнинг Марғилон борғандан сўнг ваъдасидан айнаганини албатта ҳожидан эшиткан бўлсангиз керак...

Ўзбек ойим енгиләёзган бўлса ҳам, айниқса Ҳасаналидан тил қисиб қолғуси келмас эди. Гўёки шунча ўткан гапларга қиймат бермагандек:

- Мен бунинг сиррини энди хўб билиб олдим, — деб қўйди.

Ҳасанали кулди.

- Билсангиз ҳам янглиш онглабсиз, чунки бунинг сирри сиз ўйлағанча эмас.

— Қандоғ?

— Ўғлингизнинг ҳар замон Марғилонга ошиқмоғи... айниқса бу гал қайин ота, қайин оналаридан андиша қилибдир. Ундан кейин...

- Ундан кейин?

— Ундан кейин катта келинингиз ўғлингизнинг кўз очиб кўргани.

— Кўз очиб кўргани? — деди Ўзбек ойим ва истех-золаниб кулди. — Зайнаб ўша марғилонликча бўлмапти, дегин?

- Мен қаёғдан билай... Эҳтимол ўғлингизча шундайдир...

— Ўзинг уларнинг иккисини ҳам кўргансан, индалло сўзла: улардан қайси бирисининг ҳусни ортиқ?

Ҳасанали бу савол қаршисида нима деб айтишка билмай қолди...

- Муҳаббат деган нарса ҳуснга қарамайдир.

— Қарайдирми, йўқми, сандан уни сўраётқаним йўқ. Қайси бириси кўхликрак деб сўрайман?

Ҳасанали қийналди ва гапни бошқага чалғитиш учун:

- Энди маслаҳат нима бўлди? — деб сўради.

— Олдин сўзимга жавоб бер-чи, ер юткур!

— Саволингиз қизиқ, нима деб жавоб беришга ҳайронман... Тўғрисини айтайми?

— Тўғрисини!

— Тўғрисини индалло сўзласам, — деди ва қийналиб тўхтади, — ҳар бир гулнинг иси ўз йўлига.

- Тўғрисини дейман!

— Анув келинингизнинг ўлса ўлиги ортиқ...

— Гапирма-гапирма, — деди Ўзбек ойим, — бошда шу марғилонлик балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан! Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!

Ҳасаналининг чалғитиши ва ҳайрон бўлиши Ўзбек ойимнинг табиъатини яхши билгани учун эди. Ул ўз хоҳишига тесқари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиъатка молик эди.

— Ўзингиз тўғрисини сўзлатиб, тагин нега мендан хафа бўласиз, ойи, — деб муқобала қила бошлаған эди, Ўзбек ойим яна гуруллаб кетди:

- Бўлди-бўлди... тузингни ичиб, тузлиғингга тупурганни худой кўтарсин, — деди.

Ҳасанали хўжабекасининг қарғиш ва койиши остида кула-кула уйдан чиқди.

Бу мусохаба кўринишда Ўзбек ойимға унча ўзгариш бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан уни анча бўшашдирған эди.

* * *

Шу гапдан бир ҳафта чамаси кейин ва чарлар кутишнинг ўн бешинчи кунлари эди. Отабек меҳ-монхонада тоқчадағи китоблар орасидан қандайдир бир китобни ахтарар экан, Ҳасанали унинг ёниға кирди.

— Панжшанба кун чарлар эмиш, хабарини бериб кетди.

Отабек китоблардан бирини суғуриб олди ва варақлар экан, «чарлари ҳам қурсин», деб қўйди. Кўнглидан кечирди: — «Бу кун душанба бўлса, тағин орада тўрт кун бор».

— Мана бу хат ҳам сизга эмиш, — деди-да, Ҳасанали унга бир мактуб узатди, — боя бирав бериб кеткан эди, — деди ва шошиб-пишиб қазо бўлаёзған аср намозини ўқуш учун жойнамоз ёзди. Отабек мактубнинг унвонига кўз ташлади: «Тошкандда... маҳалласида турғучи Отабек Юсуфбек хожи ўғлиға тегсин». Ким томондан ёзилғанлиги унга маълум бўлиб, қўлидағи китобни тоқчаға қўйди ва шоша-пиша хатни очди.

Катта қоғозда туссизроқ сиёҳ билан ёзилған узун бир хат. Унинг кўзи ёзув устида сузди. Сузган сайин негадир унинг тусида улуғ бир ўзгариш, вужудида бир титроқ воқия эди. Бу хат унга сўйинч берар эдими, даҳшатми ўзидан бошқаға мажҳул эди. Шу мажҳул ўзгаришларнинг сўнг чекига бориб еткандан кейин хатдан кўзини олди ва ихтиёрликми, ихтиёрсизми, ҳайтовур бор товшича «қўрқутмоқчи!» деб юборди. Бу сўз билан Ҳасанали ҳам нари-бери намозини битирдида, жойнамоздан бурилиб қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап йўқ, — деди Отабек ва эсанкираш вазиятида унга қаради:

— Қўртқутмоқчи, дедингиз-ку, хат кимдан?

— Хатми? — деди ва шунинг ила бир оз эсини ўзига йиғиб олғандек бўлди, — хат келинингиздан... Қўр-қутмоқчи бўлиб баъзи бир кинояларни ёзибдир...

Бу гапни айткандан сўнг хатни буклай берди. Ҳа-санали фотиҳа ўқуб Отабек ёниға келди.

— Киноялар ёзиши кечикканингиз учундир, — деди. Отабек тасдиқ ишорасини бергандек бош силкиб қўйди.

— Айниқса шу гал кечикишингиз бечора келинга оғир тушиб киноялар ёзишға мажбур бўлған, — деди Ҳасанали: — Аниғи ҳам бечораға жуда оғир, «кундаш— хотин зотининг ўлуми» деганлар. Энди, нима бўлғанда ҳам орангизда оз қолди, чарларни ўтказа жўнайсиз-да. Отабек жавоб бермади, чунки Ҳасаналининг кейинги сўзидан ризо бўлмаған эди.

Ҳасанали уни тинчитиш учун: — Агар кўнглингиз тинчимаса, — деди кулиб, — сиз ҳам киноялик бир хат ёзиб берингиз. Хат келтиргучи эртага хабар олиб ўтишини билдирган эди.

Отабек бу сўздан бир оз жонланғандек бўлди. Чунки унинг кўнглига бу киноялик мактубни жўрттага ёзилған бўлғанлиғи келиб тушган эди.

— Бу гап тўғрими? — деб сўради.

— Тўғри. Эртага эрта билан келиб, хат бўлса олиб кетмакчи эди.

— Яхши, — деб кулимсиради Отабек, — эрталаб келса хат бераман.

Ҳасанали меҳмонхонадан чиқғач, ўзини тўхта-тиб олғани ҳолда иккинчи қайта хатни кўздан кечирди:

«Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки ҳозирда маним ёлғиз кўз ёшларимгина эмас, бутун борлиғим сиёҳдир. Мен энди оғизлардағи «вафо» сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йигитдан улуғ вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки еру кўклар, тоғу тошлар ва дунёдаги барча нарсалар маним алданганим учун кулиб масхара қилғандек қарайдирлар... Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутилиш учун ўзимга ажал чақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бегим, гарчи аччиғлансангиз ҳам айтишка мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, содда отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми, шамъ ёнида мени алдаб айткан сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, «маним орзум» деб қилган хитоб-ларингиз, тўккан кўз ёшларингиз?.. Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимда топилсин?

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ. Сиз ўзингизнинг заҳарлик тишларингиз билан мазлумлар кўксини, баёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгариги ваҳшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлиғингизни яна бир қат ортдирасиз!

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошкандда экан чоғда бу гапни айтишка уялган эмишсиз... Гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!

Онам баъзи вақтларда:

*Янги ёр топқанда дўстлар, эскидан кечмоқ керак,
Ескини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак*

байтини ўқуб кўяр, мен бўлсам ул вақтларда бунинг маъносига тушунмас эдим. Аммо... энди бу байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига ҳўб тушунмақдаман. Ташландиқлиқнинг сўнг ўтинчи қилиб сиздан шуни сўрайман: учунчи ёр топқанда иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди. Бу тилагим учун ажабланмангиз, чунки, «пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага сол», дейдирлар.

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим. 17-жавзо, 1265-инчи йил Марғилон».

5. ХИЁНАТ

Қутидорнинг Тошканддан ёлғиз қайтиб келиши Кумушни анча энтиқдирган эди. Аммо Отабекка воқия бўлган узр масаласи бир қадар уни тинчитди. Ишонар-ишонмас шубҳа ва васвасалардан бир оз ариди: «Ул мени унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри... Ул ҳам мени суяр экан...» деб бурунги одати билан гоҳи эри-нинг йўлига чиқиб кутмакка ҳам бошлади.

Отасининг келишининг саккизинчи куни эди. Ул бу кечаси кўрган баъзи бир тушларини унинг бу кун ке-лишига йўйди-да, эрталабдан туриб сочларини ешди. Сочлари орасидаги чигилларини диққат билан тараб, жом ёнига ўлтурди. Унинг нафис қора сочлари орқа-ўнгига тўзғиб ажиб бир манзара бердилар. Сочини қатиқлаб ва совунлаб ювгач, онасидан иккита қилиб ўрдирди. Офтоб ойимнинг: «Нега қирқ кокил қилмайсан?» деб сўрашига: «Қизингиз энди қизлик давридан ўтиб, келинлик даврига кирди. Қизингизнинг мундан сўнг куявингиздан бошқа совчилари ҳам йўқ», деб кулди. Аммо бу икки ўрим соч қирқ кокилига қарағанда жуда ҳам ўзига келишиб тушиб, унга яна бир қайта улуғворлиқ ва олийлиқ бағишладилар. Сочини ўрдирғандан кейин уйига кирди-да, ки-йимлар тахланган тоқча ёнига тўхтади. Равоқлиқ тоқчада унинг ўн беш чамалиқ асл кўйнаклари уюлган эди. Сарик рупоҳ атласини кийишка чоғлаб кўрган бўлсада, бироқ кўйнакни олган ерида бу фикридан қайтди. Қизилни... кўкни... олма гуллини... қисқаси қайси бирисини кийишка тараддудланди. Кўйнаклар ичида ўзига ярашмайдирғани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир... Унинг ўзига сарик атлас хуш келсада, бироқ ҳозир ўз хоҳишини бир ёққа қўятуриб Отабек кўнглича кийинишка қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйнак кийишка қистар эди. Совсар гули қора атлас кўйнагини кийиб, бошига зангор шоҳи рўймолини солди ва марварид кўзлик кичкина олтун

ҳалқани қутидан олиб қулоғиға тақди. Шу соддагина ясанишдан сўнг, иккинчи тоқчада тироғлиқ турған кўзги ёниға борди. Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толала-рини тўғрилаб ўзини кузатди. Кўзги ичидан кўринган малак ўз эгасини ҳам кайфландириб секингина илжайиб қўйган эди, нариги ёқдағи фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсаткандек бўлди. Бу ҳуснга оталиқ вазифасини ўтағандек кўринган латиф бурни ёнидағи қора холини табиийлиғиға ишонмағандек қашиб кўрди ва кўзги ёнидан жўнади. Жўнар экан, «...чиройлик бўлса ҳам меникидек холи йўқдир», деб кўнглидан кечирди.

Кечки олов вақтида ташқари ҳовлисида у-буга овора бўлиб юрар эди. Бу кунги кўрган туши уни ортиқ ишонтирган, шунинг учун Тўйбеканинг ташқари ҳавли-да қиладирған юмишини ҳам ўзи бажармоқда, Тўйбекадан сув сепдириб ўзи ер супурар экан, қулоқ-лари йўлак томондан эшитиладирған оёқ товушларида эди.

Ҳавлидаги икир-чикир ишларни тамомлағач, айвоннинг олдиға ўлтуриб тузатинди, тузатинар экан йўлакдан юриб келмақда бўлған бир оёқ товшини эшитиб юраги нима учундир ошиқиниб-шопириниб кетди. Оёқ товши ичкарига яқинлаған сайин ул ўзида титроқ аралаш бир ҳол сезар эди. Ниҳоят, йўлакдаги оёқ товши тугалиб, Кумуш кутмаган жойда паранжилик бир хотин келиб чиқди. Кумуш узоқ бир энтикиб қўйди.

Хотин Кумушка қараб келар эди. Ул ердан бичиб олғандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-текис, кўзи қоққан қоziқ ўрнидек чуп-чүқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди. Кумушбиби ўзига томон келгучи бу даҳшатлик хотинни умрида биринчи мартаба кўрар эди. «Нима қилиб юрибти бу оч арвоҳ!» деб ўйлади. Хотин ўн адимлаб узоқдан юзига совуқ ва тушда қўрқарлиқ бир кулги туси берди. Димоғи билан «қих» этиб қўйди.

— Хи-хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз! Мирзакаримбойнинг ҳавлилари шуми? — деб сўради. Кумуш «шу» жавобини бергандан сўнг ўзи билан кўришмакчи бўлған бу хотин олдиға икки адим юриб тилар-тиламас елкасини тутди. Унинг тўғри мавзун қоматига ердан бичиб олинған мудҳиш хотиннинг қўллари зўрға етди-да, «есонмисиз, пошша қиз» деб сўрашди. Хотин паранжаси билан айвоннинг олдиға ўлтуриб олғач, «уфф» деб чайқалди ва «анча йўл экан, тинкаларим қуриб кетди-я?» деб шикоятланди.

— Мирзакаримбойнинг ҳавлилари аниқ шуми?

— Шу.

— Сиз кимлари бўласиз бойнинг?

— Мен, қизлари.

— Қих... сизга берсам ҳам бўлар экан, — деди хотин ва ёнчиғидан бир хат чиқарди. — Ўғлим Тошканд билан Марғилон орасида қатнаб олиқ-сотик қиладир. Бу гал Тошканддан қайтишида бирав унга шу хатни бериб, Мирзакаримбойнинг ҳавлиларига тез еткузиб берасиз, деб илтимос қилибдир. Қих, хи-хи, айланай сиздан пошша қиз, қих... Махтанғулиқ бўлмасин, ўғлим ҳам ўзимга ўхшаш биравнинг хизмати йўлида ўлиб қутиладир: бу кун туш вақтида Тошканддан келди-да, онаси билан сўрашишни ҳам билмай шу хатни қўлимға тутқизди. «Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим, санга адабсизлик бўлса ҳам даррав Мирзакаримбойникини сўроғлаб шуни элтиб бер, бергувчи тез берасиз деб ўтинган эди», деди. Мен ҳам кўнгилчангман, айланай пошша қиз, касалдан яқинда турганим учун бир қадам босишға тоқатим бўлмаса ҳам савобдан қуруқ қолмайин, деб сургала-сургала ҳавлингизни сўроғлай-сўроғлай топқунимча ўлиб бўлдим... қих... — деди. Кумуш хатни хотиннинг қўлидан олиб раҳмат айтди ва хатнинг унвонига кўз ташлади: «Марғилон шаҳрида сокин Мирзакарим қутидор ҳавлисиға».

— Янглишмабсиз, ойи.

— Нега янглишай айланай сиздан, пошша қиз. Улуғ даргоҳларингизни кўчадаги ҳар ким билар экан, — деди хотин ва ялтоқланиб ўрнидан турди. — Энди мен кетақолай, болағинам йўлдан оч келиб, бир қошиқ иссиққа зориқиб ўлтургандир.

— Ичкарига киринг, чой қайнатайлиқ.

— Раҳмат, пошша қиз. Анчон ичармиз чой бўлса... қих. Бир кўрган билиш, икки кўрган таниш, дейдирлар...

Кумушбиби хотинни ортиқча қистаб ўлтурмадида, йўлаккача кузатиб борди. Хотин йўлакка бурилар экан қайрилиб тўхтади:

— Бу дунёда шунақа ҳожат чиқаришлардан топқанмиз, агар Тошкандгами, Қўқонғами отангизнинг хат-патлари бўлса ўғлим бажонудил олиб кетади. Шу ўрталарға келиб қолсам хабар олиб ўтайми? — деб сўради. Кумушнинг «йўқ» дейишга оғзи бормай «майлингиз, оғир келмаса» деб жавоб берди. Хотин йўлакка бурилди. Кумуш айвон томонға қайтар экан ошиқиб хатни очти. Хат кичикроқ қоғозда ўлчавлик сўзлардан иборат эди.

«Кумушбиби бинти Мирзакаримбойға — завжи тошкандлик Отабек Юсуфбек хожи ўғлидан. Отангиз Тошкандда экан вақтида мен бу ишни очмоққа оғирсинған, тўғриси уялған эдим. Маълумингиз Тошканддан уйланганимдан сўнг ёлғиз бошимға ҳам Тошканддан, ҳам Марғилондан икки хотин ушлаб туриш оғирлиқ қила бошлади. Шунинг учун бу икки хотиннинг бирисидан кечишка тўғри келиб, ниҳоят турмишим учун енгил ва орзумға мувофиқ бўлған бир нарсаға қарор бердим. Ул ҳам тошкандлик хотиним билангина қолиб, сизни талоқ қилиш эди. Мактубни олған кунингиздан бошлаб ўзингизни мендан бегона ва никоҳимдан ташқари ҳисобласангиз бўладир. Маним бу талоқ хатимни албатта шариат пешволари шаръий ҳисоблаб иддангиз битиш билан сизга бошқа эр қилмоққа ихтиёр берсалар керак. Отабек Юсуфбек хожи ўғли.

13-инчи жавзо, 1265-инчи йил, Тошканд».

...Ул бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқуб тамом қилди-да, жонсўз бир товуш ила «уятсиз!» деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда қўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб боши ёниға тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара чиқиб бир-икки қайта унга кулиб қарағач, йўқолди...

Бозордан қайтқан қутидор ерда ҳушсиз ётқан қизи устига даҳшат ичида югуриб келди. Чаккасини зах ерга бериб йиқилған ва кесак каби ҳиссиз қизини жон ҳолатда қучоғиға олди. «Қизим... Кумуш... кўзингни оч!» Аммо Кумушдан жавоб йўқ эди. Даҳшати юз даража ортқан ҳолда Кумушни кўтариб олиб ичкарига юрди. Уйда Офтоб ойим билан Тўйбека қийчув кўпордилар. Айвонға ётқизған бўлсалар ҳам Кумушни ўзига келтириш чорасини билмай, тўғриси нима чора кўришни эслари топмас эди. Баракат берсинки, эси ярим бўлса ҳам Тўйбека умрида биринчи иш қилди: совуқ сув келтириб Кумушнинг манглай ва кўксига сепкан эди, сесканиб ўзига келди. Ҳушдан ажралаёзған бечоралар бу ҳолдан сўнг бир оз жонланғандек бўлдилар. Кумушни совуқ тер босиб бир неча вақт жим ётди, шундан кейин оҳиस्ताғина ўнгланиб ётиб олғач, кўзини очди.

— Нима бўлди қизим, кўзингга бир нарса кўрин-дими?

Кумуш кўзини юмди-да, энтиқиб қўйди. Жавоб бермади. Бу савол отаси томонидан ҳам берилгандан сўнг:

— Мени ташқаридан ким олиб келди? — деб сўради.

— Мен, қизим!

— Ёнимда ҳеч нарса кўрмадингизми?

Қутидор бу саволдан бошқа гап тушунди:

— Йўқ, қизим, сен ўзинг ёлғиз ётар эдинг.

— Шундоқ ё... — деди. Сўзининг сўнгғини айталмади.

— Гапур, гапур, қизим.

— Ёнимда бир хат бор эди... мени бу ҳолға қўйғучи шу хатдир, — деди, бу сўзни ниҳоятда кучланиб айтди.

Вақт хуфтанга яқинлашган эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка тушкан қутидор қўлиға шамъ олиб ташқариға чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатка солган хатни олган еридан қўзғалмаёқ ўқуб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсўз эди. Қутидорнинг ҳам оз қолдиким, ҳуши бошидан учсин... Сўнг чекда хўрланган ва фавқулодда чайқалган юраги билан ихтиёрсиз «маккор, инсофсиз!» деди. Кўз ўнглари қоронғуланиб бир неча вақт серрайганча қолди. Яна «яхшилиқни билмаган ҳаромзода» деб қўйди. Боя бу хатдан хабарсиз эди. Энди қизининг олдиға кириб, унинг бетига қараш унга жуда ҳам оғирлашқан, чунки бу фожиъанинг бош омили деб ўзини таниган эди. Бориб айвоннинг олдиға ўлтурди ва бошини қўллари орасиға олди. Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бечора қутидорни жуда эзган; нима қилмоқға, хўрланган, таҳқир этилган қизини не йўсунда юпатишка, бу қора кунларни қандоғ қилиб ўтказишка билмас эди. Шу ҳолда не вақтғачадир қолди. Эрининг кечикишидан хавфка тушиб, Офтоб ойим унинг ёниға чиққанда ҳам ул бояғи ҳолда эди.

Еру хотин қизларининг ёниға кирдилар-да, унинг оёқ томониға ўтиб секин-секин ўлтуришдилар. Анчагина бир-биларига қарашиб қолғач, Офтоб ойим олган таассуротини ичига ютаберишка чидалмади-да, ёғмурдек кўз ёшини тўка берди. Қутидор ҳам хотинини кутиб тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам уларнинг ҳозирги ҳолларини сезиб ётган Кумушнингда қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстиқға оқиб туша бошлади. Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шамъ ҳам лип-лип қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди.

* * *

Бу воқиъанинг учунчи куни Кумушбиби йиллаб ётғучи оғриқлардек сарғайиб озган, эндигина гунчадан чиқаёзган бу ёсиман гулни хоин қўлларнинг захри сўлиткан, фасод ўчоғининг уятсиз муфсидлари ҳусн боғининг бу янги эркасини ишонган ва кўз тиккан жиҳати исмидан таҳқир қилдириб умидсиз бир вужуд ёки жонсиз бир ҳайкал ҳолиға қўйган эдилар. Унинг кўзларида доимий бир маъюсият, аримас бир ҳузун, ҳар онда бир энтикиб чайқалиш эди. Офтоб ойим ҳам сўнг чекда хўрланган эса-да, лекин унга бу хўрликдан бурун у-бу билан қизини овитиш, унинг кўнглини очиб бу совуқ, уят гапни унутдириш, ҳар ҳолда кўзининг оқу қораси бўлган Кумушни бирар касалга чалинмаслиғи йўлида тиришиш муҳимроқ эди. Ва икки гапнинг бирида «Ортиқ ўйлама, қизим... Эсингдан чиқар, энди хафа бўлғанинг билан сира фойдаси йўқ», дер эди. Кумуш бўлса ҳушсизларча онасининг оғзиға ағраяр ва ҳар қачон маъюс эди. Кумушнинг бу ҳоли бечора онанинг юрагини узар, юз хил васвасаларга солар эди.

— Кумуш, — деди Офтоб ойим тушлик чойдан ке-йин, — қайтаға тоғангникига бориб келмаймизми?

— Нима қиламиз тоғамникида?

— Нима қилар эдик. Ўйнаб куламыз, қайғуларингни кўчага ташлаймиз.

Кумуш онасининг сўзига нима учундир кулди ва «майли» деди.

— Тур бўлмаса, юз-қўлингни ювиб отлан, худо ўлим берсин уятсиз эрингга.

Кумуш мулойимғина қилиб онасиға қараб олди. Ўрнидан туриб Тўйбека ҳозирлаб берган обдаста ёниға ювиниш учун ўлтурди.

Улар тамоман йўлға ҳозирланган эдилар, йўлак томондан ўткан кун хат келтирган хотин кўринди. Кумушнинг кўзига бу хотин офат каби кўринса ҳам, аммо иккинчи тарафдан ул сўйинди. Онасини келгучи хотин билан танишдириб, ким бўлганлиғини сўзлади.

— Хи-хи, айланай бойвуччалардан... Шундоғ қи-зимникига ўткан эдим, қих... алваъддайн, деб йўл устидан бурилиб кирдим... деб пучуқ хотин сўзланиб келар эди. Она-бола қўлға олган паранжини ерга қўйишға мажбур бўлдилар. Хотин Кумуш билан кўришкач, ачингансумон сўради: — Ҳа, айланай, пошша қиз, сизга нима бўлди, жуда ўзингизни олдириб қўйибсиз?

Пучуққа жой кўрсатиб, Офтоб ойим жавоб берди:

— Бир-икки кундан бери тоби йўқ.

— Худой сақласин, худой сақласин, — деди хотин, — қих... бевақт келиб сизларни йўлдан тўхтатдимми... хайр, худо синглимни ёмон кўздан асрасин, — деб фотиҳа ўқуди.

— Хуш келибсиз, — деди Офтоб ойим...

— Хушвақт бўлинглар, айланай, қих... — деди хотин ва Кумушка қараб давом этди, — анув кунги сўзингиз билан йўлдан қайрилиб кирган эдим. Эртага ўғлим Тошканд жўнамоқчи, отангизнинг хат-патлари бўлса... қих.

Кумуш жавоб бериш ўрнига онасиға қаради. Қизининг қарашидағи маънога тушунган Офтоб ойим «юборатурған хатимиз йўқдир», деб жавоб бедди. Бу сўз билан пучуқ хотин филт этиб Кумушка қараб қўйди. Кумуш онасини унга хабарсиз кўрсатиб жавоб берди:

— Отамнинг хатлари йўқ, меники бор, озғина кутишка вақтингиз бўлса, ёзиб берар эдим.

Пучуқнинг келишидан мақсади фақат шу ёзиб бериладирган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга мой каби ёқиб тушди:

— Ёзиб беринг айланай, пошша қиз, боратурған жойимдан кечиксам-да, савоби бор-ку, қих... — деди. Кумуш хотиндан миннатдор бўлиб уйига хат ёзиш учун кирди.

* * *

Юқорида Отабек томонидан олинған мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсун хиёнатнинг натижаси эдиким, биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқуғучини та-нишдирамиз.

6. ИСИТМА ОРАСИДА

Саратоннинг иккинчи куни... Марғилоннинг шимолида бўлған Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурулған тор кўчанинг юқориғи бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит кийимига ўлтурган чанг-тўзонларини қоқар эди. Йигитнинг узоққина йўлдан келганлиги, унинг кипрак ва қошлариға, ҳам эндигина чиқа бошлаған соқол-муртларига ўлтурған тўзонлардан билгулик эди. Йигирма икки ёшлар чамасида бўлған бу йигит сариқ танлик, уккининг кўзидек чақчайиб, ўйнаб ва ёниб турған қизил кўзлик, юзига парчинлангандек юза (пучуқ) бурунлик, манглайи қанча ташқариға ўсиб чиқған бўлса, юзи ўшанча ичкарига кеткан, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолған бир махлуқ эди. Бурчақда ердан икки ярим газлар юксаликда кунботишға қаратиб қурилған иккита кўримсиз бир бетлик эшиклар юзларига ёпиқ ҳолда эдилар.

Маълум йигит бошидағи қалпоғини қўлиға олдида, ҳалиги эшикларнинг ўнг томонидағисини очиб, оти билан ичкарига юрди. Эшик ортиқча тор бўлғани учун от сиқилибкина ўтди-да, энди узунғина усти очиқ йўлак бошланди. Йўлақдан сўнг ҳавли эди. Ҳавлининг шарқ ва жануб томонлари бузилиб-ёрилиб ётқан эски хароба иморатлар бўлиб, ҳавли юзи турлик ахлатлар билан булғанч, гўё йиллардан бери тозаланмаған, супурги кўрмагандек эди. Ҳавлининг ўрта ерида паканагина балиқ тут ўсиб, остиға кул ва бошқа ахлатлар тўпланған эди. Ҳавлининг кунботар томонида харобалиқдан озғина берида бўлған, бояғи йўлакка тиралтириб солинған икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шу-нинг ила бу ҳавлининг тиккайған биносининг ҳисоби тамом эди. Бу хонадоннинг ошхонаси бўлмағани учун бўлса керак ҳалиги айвоннинг бир бурчагига ўчоқ қурулған. Тутунлар билан айвон деганимиз қоб-қора ис, гўё айвон бўлғаниға онд ичмақда. Бунинг устиға ўчоқ бошидағи товоқ-қошиқлар, тоғора ва қозонлар тартибсиз равишда ифлос ётарлар, қозон теварагида ўймалашмақда бўлған уч-тўртта товуқлар мундаги ифлосликни яна бир қат оширмақда эдилар. Айвоннинг нариги ёнидағи дарича орқалиқ уйга кирилур эди. Уйнинг ярмиси қуруқ ер — қора шибдан иборат бўлсада, аммо тўрида чақич боғлаб йилтирамақда бўлған — кир, юлдуз каби илма-тешук жафокаш оқ кийиз, ҳам тахмондағи эски сандиқ устиға йиғиб қўюлған бир тўда пахтаси чиққан увадалар кўрпа-ёстиқ отини ўз устила-рига олур эдилар. Битта тоқчадағи чети учкан, қони қочқан уч

тўртта пиёла ва бир қора қумғонни, иккинчи тоқчадағи умрида ювиниб кўрмаган қора мис баркашни, бўш қозиклар кўнгли учун осилган биттагина кир дастурхонни тилга олиш билан бу ҳавлининг бутун жиҳоз-амлоки рўзғорини ёзиб чиқилган бўлинур, бурчакдаги тоқчада қаттиғ нон мужиб ўлтурғучи сич-қонни кўрсатиб ўтилмаса, бу уйда бошқа жонлиқ зот ҳам кўринмас эди. Қаршидағи бўғоти тушиб ўртаси емирилган, деворларидан бақа салласи униб чиққан хароба биноларнинг ўнда-сўнда кўрилмада бўлган эски нақшларидан ва сирларидан бу оиланинг илгарида давлатлик бир хонадон бўлганлиғи, аммо бу кунда ортиқча фақирликда яшаганлиғи онглашилур эди.

Йигит отини тут ёғочиға боғлаб, уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб ўқуғучининг қутидор ҳавлисида кўргани пакана хотин гўё оналарнинг «зиёндош албасти»ларидек хунук қи-ёфада йигитка қараб югириб кела бошлади. Хотин йигит билан эсон-соғлиқ сўрашқач, иккиси уйга кирдилар. Йигит тўнини ешиб уйнинг тўрига ирғитди, бошидан қалпоғини олиб қозикқа илди. Шундан сўнг, иккиси ҳам ўлтуришдилар.

— Қалай, — деб сўради хотин, — ишинг ўнгиданми?

— Чакки эмас.

— Ўзи ҳозир шу ерда эди. Эблаб келса шу эди, деб ташвишланиб ўлтурди. Сан келур олдиндағина чиқуб кеткан эди.

— Уйга кетдимми?

— Билмадим, келиб қолса керак. Ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибдир, кеча қайта келиб-кетди, қих...

— Нимадан ташвишланадир?

— Ишни айтканимдек қилолмаса, ҳамма меҳнат тўрт пул, дейдир.

Йигит кулимсираб олғач, сўради:

— Ўзимизнинг ишлар қалай?

Бу саволдан хотиннинг юзига умидсизлик туси кирди:

— Билмадим, дўстанми, душманданми ҳайтовур олдинг очилмай турадир, совчиликқа чиқмаган куним йўқ, қих... Ёмон қўшнини ер ютсин; Марайим ку-дингчи бўшашқандек бўлган эди, уни ҳам қўшнилар ўлгур айнатибдилар... Ҳомидбой бўлса бу кун унашсаларинг эртага тўйни бошлаймиз дейдир, қих... — Бу сўздан йигитнинг кўзлари олайиб алланечук туска кирди.

— Қайси қўшни экан, у?

— Қуриб кетсин, ёмон қўшнилар, қих... Ман санга қайси бир қўшнини тутиб берай, ҳаммаси ҳам айнатар эмиш.

— Сан манга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онангни...

Иккиси шу можарода эдилар. Йўлакдан киришдаёқ тутка боғланган ўзининг отидан одамнинг келганини билган Ҳомид айвондан айланиб киришка сабри чидамай, даричадан ошиб уйга кирдида, йигит билан қучоқлашиб кўриша кетди. Ўлтурар-ўлтурмас Ҳомид ундан сўрай бошлади:

— Хў-ў-ўш, Содиқ полвон, ишлар қанақа, Тошкандда нима гаплар бор?

— Нима гаплар бўлсин. Тошкандда тинчлик. Баҳона билан Тошкандни ҳам кўриб олдиқ.

— Эшигини топа олдингизми?

— Топдим. Айтканингиздек, унинг эшигини Тошкандда ҳар ким билур экан.

— Булмаса, хатни ҳам топширғандирсиз?

— Топширдим.

— Бали шер, хатни қўлингиздан ким олди?

— Бир чол.

— Юзи чўзиқроқ, чаккаси сиқиқроқ чолдир.

— Худди ўзи.

— Хатини ҳам ололдингизми? — деди ва сабрсизланиб Содиқнинг оғзиға тикилди. Содиқ юзига мағрур бир тус ва овозиға музаффарият оҳанги бериб «хатини ҳам олдим», жавобини

айтди. Бу жавобдан сўнг Ҳомиднинг оғзининг таноби жуда ҳам қочқан ва Содиқнинг елкасига қоқа бошлаған эди. Содиқ қўйнидағи хатни олур экан, ишлаткан ҳийласини ҳикоя қилди:

— Хатни чолға бердим-да, эртага Марғилон кетаман, хат берсаларингиз бемалол, дедим. Чол бир оз ўйлаб олғандан кейин, ҳозирға хатимиз йўқ, сизга малол келмаса эрта билан бир хабар олиб кетмайсизми, ўзингиз ҳозирда қаерда турибсиз, деб сўради. Ман оғир-синғансумон ўйланиб олдим ва хўб, дедим, қўшхонам узоқ бўлса ҳам бир хабар олиб ўтарман, дедим. Ишнинг ўнгланишига қувониб, бир кечани чойхонада кечириб, эртасига ваъда вақтига яна бордим, имон топкур отам хатни муздек қилиб тайёрлатиб қўйған экан, Марғилон қаердасан, деб бир от, бир қамчи жўнай солдим.

Ҳомид хатни олур экан, Содиқнинг елкасига қоқиб «раҳмат, раҳмат», деб қўйди ва: «Биз ҳам сизнинг ҳаракатингизда», деган сўзни ҳам қўшиб қўйди. Хатни очар экан, Ҳомиднинг юзида қувонч аралаш бир жиддият мушоҳада этилар эди.

«Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!

Киноя ва аччиғлар билан тўлиқ бўлған мактубингизни олдим. Хатни ёзған чоғингизда тамом бир ўт ичида, ғазаб денгизда сузғанлиғингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, ҳатто менга шунчалиқ таъсир этдиларким, гўё маликасининг ғазабига учраған қул қай даражада эс-ҳушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса, манинг-да ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисиға етди. Тўғриси заҳар олуд мактубингизга одамларча тушуна олмадим ва тушунишка ҳам лузум кўрмадим, чунки ғазаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларча лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлолмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас. Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман ожиз қолдим: «Илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай, қизармай виждонсизлар амрини бериб қўясиз-да, уятсизлиғингизни яна бир қат оширасиз...» ва «Отам Тошкандан экан кезде бу гапни айтишка уялған эмишсиз», «гўё бунинг билан номуслик, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!»

Бу сўзларингиз билан нима демакчи бўласиз, танингиз соғми? Дуруст, ман отангизга бирга кеталмаслигимни, чарларни уч-тўрт кун кутиб қолишимни бир неча вақт айталмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишка руҳсат сўрай бошлағач, отам орқалиқ узримни айтирдим, бас, бунда қандай уятсизлик бўлсин, гумонимча иситмангиз қаттиғ ушлаған кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзғон ўхшайсиз...»

Ҳомид мактубнинг бу ўрнига етканда ихтиёрсиз хахолаб юборди-да, «вой аҳмоқ» деб қўйди. Пучуқ хотин билан Содиқ кулиб унга қарасалар ҳам ул илтифотсиз ўқушида давом этди:

«Мактубни иситма орасида ёзғанингизға тамоман қаноат қилдим. Шунинг учун сизни айблашка ҳаққим йўқ, ҳам сиз маъзурсиз. Бу киноя ва заҳарлик мактубни ёзишға сизни мажбур эткан, мени ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри, уятсиз йигит... ва тағин алла қанча мартабаларга миндирилишларимнинг бош омили албатта отангиздан ҳам эшиткан бўлсангиз керак, шу кунгача чарлар балоси билан тутқун бўлишим орзу-ҳавас қайин отасининг оғриб ётиш шумлигидир. Ниҳоят сизнинг аччиғ хатингиз баракасида бу кун чарлар хабари ҳам келиб қолди. Сиз манинг бу хатимни ўқуб, гуноҳларимни ярлақаб турған кезларингизда, албатта ман Марғилон йўлида бўлсам керак. Онангизнинг ўқуйтурған байти манинг шаънимга тамоман тесқари, чунки ота-она орзуси ҳеч бир вақт янги ёрлик вазифасини ўтай олмас ва ҳамиша бошқалар-нинг орзу-ҳаваси бўлиб қола берар. Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглашдирмакчи бўлғансиз, лекин ман ҳозир Кумушка ҳам қаноатланмай Олтинбиби деб атамоқ фикр-рига тушдим...»

Борлиғим муҳаббатингиз алангаси билан туташқани ҳолда завжингиз Отабек. 26 жавзо, 1265-нчи йил. Тошканд».

Мактубнинг бош томонини ўқуғанда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари хатнинг охири билан негадир ювилғандек ва шодлиқ ўрнини чуқур бир мулоҳаза олғандек бўлди. Бир-икки дақиқалиқ фикрдан сўнг Отабекнинг «Сиз манинг бу хатимни ўқуб

гуноҳларимни ярлақаб турган кезларингизда, албатта ман Марғилон йўлида бўлсам керак...» жумласини кўздан ўтказди-да, Содикдан сўради:

— Тошканддан чиқганингизга неча кун бўлди?

— Олти кун.

Содикнинг жавоби унинг устидаги юкни тагин ҳам оғирлаштирғандек сезилиб ул бошини куйига энгаштирди ва чувоқ соқолини тузатиб фикрда қолди. Ҳомиддаги кейинги ўзгаришдан хабарсиз тахмондаги увадаларни тузатиш билан овора бўлиб юрган пучуқ хотин Ҳомиднинг ёнига ўлтуриб, хунук бир илжайиш орасида сўради:

— Қалай, Ҳомидбой, ишлар ўнгданми? Пошшанисага энди совчиликқа бораверамизми?

Ҳомид умидсизча бошини чайқади ва салмоққина қилиб жавоб берди:

— Ишимиз ҳали у даражага еткан эмас, биз ҳозир фақат совчининг йўлидаги биринчи ғовнигина буздик.

Ҳомид пучуқ хотин орқалиқ Кумушнинг хатини олдириш билан ўзининг биринчи мартаба юборган хиё-натномасини фавқулодда бир муваффақият билан натижаланганлигини сезиб, Отабек кўкрагига ҳам қўл солиб кўрмак ва унинг Кумушбибига бўлган муносабатини билиб, ҳам шунга қараб иш юритмак учун Кумушнинг мактубини Содик орқалиқ Тошкандга юборган, Содик эса ўқуғучига маълум мактубни Отабекка топшириб, Отабекнинг Кумушка ёзган мактубини ҳам олиб келган эдики, юқорида бу хат Ҳомид томонидан ўқулиб ўтди.

Отабекнинг бу мактуби ортиғи билан ўзининг Кумушка бўлган муносабатининг ҳамон эски ҳолида боқийлигини эълон қилар ва ўзининг осонлиқ билан рақибка берилмаслигини сўзлар эди. Бу йўлда биринчи қадамини муваффақият билан босқан Ҳомид кейингиларини биринчидек кетиши учун қайғуланар эди. Бу кун-ерта Отабек келар-да, Кумуш билан топишар. Хиёнат-номанинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаган ишини яна кейинга силтар ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар — мана бу очиқ, кўриниб турган эҳтимол эмас, ҳақиқат олдида ул ҳайрон ва бунга қарши тадбир ўйлаш билан гаранг эди. Ул бу тўғрида узоқ ўйлаб турмади, бир нарсага қарор қўйган каби фикрдан кўзини очди ва пучуқ хотинга деди:

— Жаннат опа, бир чилим берингиз-чи, — Жаннат опа чилим солиш учун кўзғалғач, Содикқа деди: — Иним Содикбой, ишимиз жуда хом ҳали.

Содикнинг қизил укки кўзлари ўйнаб жавоб берди:

— Ғам еманг, ака, хом бўлса ўбдан пишитармиз, ўлмасак.

Содикнинг бу жавоби Ҳомиднинг ишончини мойла-ғандек бўлди, тўпписини бошидан олиб наматка ташлағач, миннатдорлик оҳанги билан:

— Сан билан Жаннат опам тирик бўлсаларингиз пишитармиз, албатта! — деди ва Жаннат опа кўлидаги чилимни олиб такир-тукир қилиб пишитди ва ши-ф-ф-ф этдириб сар-хонани синдириб юборар даражада ичига тортғач, оғзидан чиққан паға-паға тутунлар орасида чилимни Содикқа узатиб, Жаннат опага деди: — Опа, сиз тагин бир мартаба қутидорнинг уйига хат олиб боратурган бўлдингиз...

— Қих, жоним билан айланай. Содик олиб келган хатними?

Ҳомид кулди.

— Йўқ, опа, агар бу хатни олиб борсангиз, шунчалик қилган ишларимиз бирпул деган гап бўладир. Илгариги гал ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек тилидан яна бирини ўмартириб бераман.

— Хи-хи-хи, айланай, қих... Ман бу ишларни қаёқдан билай, Ҳомиджон.

— Албатта билмайсиз. Лекин мундан сўнг яхши билмоғингиз керак, озгина янглишиб кетсангиз ҳам ҳамма қилганларимиз шамолға учадир, ундан сўнг...— тўсатдан бу ўринда Ҳомиднинг эсига ўзи-нинг бир хатоси келиб тушди: биринчи гал Отабек тилидан ёзган сохта хатини унинг қўл ёзувини мулоҳаза қилмасдан юборган ва бу кунгача бу сирни қутидор, Кумушбибилар томонидан сезилиб қолишидан қўрқиб келмакда эди. Энди бу иккинчи сохта хатни ёздиришда гарчи ҳозир Отабекнинг қўлёмаси ўз қўлида бўлса ҳам яна кўркунчи йўқ

эмас эди. Эндиги хатни ниҳо-ятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди-да, яна қайси тўғридадир узоқ ўйлаб олғач, Содиққа деди:

— Иним Содиқбой, сизга ҳам яна катта бир хизмат бор, башарти...

— Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман!

Ҳомид Содиқ билан Жаннат опаға қараб олди ва: — Шундоқми? — деб ишонмағансумон такрор сўради, ундан ижобий жавоб олғач, ёнини кавлашдира бериб: — Жаннат опа, — деди Содиқ ҳориб қорни очиб келган кўринадир, ман ҳам эртадан бери томоқ еган эмасман, биз Содиқ билан сўзлашиб ўлтурсак-да, сиз мана шу пулга гузардан чиқиб бир чорак эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз. — Жаннат опа паранжисини ёпиниб этка кетди, сўнгра Ҳомид Содиқдан такрор сўради:

— Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман, денг-чи? — негадир Ҳомид Содиқнинг такрор-такрор: «қочқон одам эмасман, синамасдан хизматини айтаберинг», дейишига ишонмас эди. Ниҳоят:

— Башарти сизга буюрадирған хизматим бу кунгача қилған ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи», — деди. Содиқ Ҳомиднинг мақсадиға тушунгандек бўлди ва ўйлаб турмай:

— Одам ўлдиришми? — деб сўради. Ҳомид Содиққа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теварагига аланғлаб олғач, ҳазил тариқасида:

— Башарти одам ўлдириш бўлса-чи? — деб сўради.

— Бу кунгача иккитасини жойлашдирдим, учунчига ўтса нима қилади? — деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек сўлиш олиб қўйған эди.

— Ман кишининг хизматини унутатурған йигит эмасман, — деди Ҳомид ва давом қилди, — ўғул бола учун ўғул болалиғим, ёмон учун ёмонлиғим бор, башарти шу хизматни бажариб беришни бўйнингга олсанг, онд билан айтаманки, давлатимнинг ярмиси саники бўлсин!

Содиқ ўлтурган жойдан қўлини Ҳомидга узатиб «қайтмайсизми?» деб сўради. Ҳомид қўлини олиб «сўз ҳам бир, худо ҳам бир» жавобини берди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб, Содиқ қутидорнинг эшик олди теварагида Отабекни кутмакчи, ул келиб йўлакка кирди дегунча орқадан бориб унинг ишини саранжомламоқчи эди. Содиқнинг фикрича, бу ишни дарбозадан ташқарида бажариш мувофиқ бўлса ҳам, нима учундир Ҳомид бунга кўнмай қутидорнинг узун қоронғи йўлагини қулай билмиш эди. Содиқнинг «қай вақтда келар экан?» саволига:

— Албатта, шаҳарнинг дарбозаси эрталаб очилиб, шом билан ёпиладир, гумонимча эрталаб Қўқондан чиқса, аср вақтларида Марғилонға кирадир, — деди ва сўз охирида орада сўзланиб ўтилган шартни яна таъкидлади.

— Яхши ўйла, Содиқ. Олам ҳодис қўлға тушиб қолсанг, сўроқ кезида айбни фақат ўз бўйнингга олиб, ораға мени қотиштирмайсан.

— Хотиржамъ бўлинг, Содиқ деганингиз бундай хумсаликни жаллоднинг қўлида ҳам қилмас, азбаройи худо.

— Ундан сўнг иккинчи шарт: бу сир фақат иккимиз-нинг орамиздағина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакким, Жаннат опани этка овора қилишим уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.

— Кўнглингизни мендан жуда тўқ тутаберинг, ака! Авғони ханжарингизни бераман деган эдингиз-а?

— Шўрба пишгунча келтураман, — деди Ҳомид ва кетди.

7. ҚУВЛАНИШ

Учинчи кундан буёққа қутидорнинг эшиги теварагидан Содиқ айрилмас эди... ҳозир кечки соат еттилар бўлиб қолғани учун бу кун ҳам унинг келмаслигига қарор берган ва кетишни чоғлар эди, лекин узоқдан келгучи бирар отлиқни кўрса балки шу бўлмасин, деб яна кутиб

қолар эди. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отига қийшиқ миниб ўтиб кетди. Савол назари билан қараган эди, Содиқ бошини чайқаб жавоб берди. Ниҳоят қутидор ҳам кундаги вақтда бозордан қайтиб уйига кирди. Вақт шомга яқинлашиб қолганлиқдан битта-яримта дўконлар ҳам ёпилиб, ўткунчилар ҳам сийраксиб қолдилар. Шунча кутканнинг ўн дақиқаси деб бўлса керак, ул ҳамон шу ўртада айланиб юрар эди.

Пояфзал растасининг шарққа қараб тортилган кўчаси бошидан бир тўда йигитлар мунга қараб келар эдилар. Бошда ул келгучиларни танимаган эди, йигитлар яқинлашиб келгач, ўзининг ўртоқлари эканини билиб ўнгғайсизлана бошлади. Ўзини улардан яшириш учун қутидорнинг йўлагини жўблаған ҳам эди, йигитлардан биттаси: «Бу ерда Содиқ нима қилиб юрибдир» деб юборди, иккинчи йигит «Содиқбой, Содиқбой!» билан чақирришга тутиниб, шунинг ила Содиқ бурилган жойида тўхтаб қо-лишга мажбур бўлди.

— Нега бу ерда тегирмончининг ишсиз қолган эшагидек жунжайиб ўлтурибсан, Содиқ? — деди бир йигит. Бошқалар бунинг сўзига кулишдилар. Содиқ ҳам кулгига иштирок қилиб, йигитларнинг яқиниға келди.

— Биравда ишим бор эди, шуни кутиб ўлтурибман.

— Содиқ деди ҳалиги йигит ва Содиқдан «ҳа» жавобини олғач, — бурнингми Рисолат холамнинг рапидаси? — деди. Йигитлар тағин кўчани кўтариб кулишиб юбордилар.

— Жур, базмга!

— Қанақа базмга?

— Шамшодбекнинг базмига, ҳали Шамшодбек-нинг тўйидан хабаринг йўқми? Жур, Содиқ жияним, башарангми, дўлда қолган таппими?

Содиқ иккиланиб жавоб берди:

— Ман кейинроқ бораман.

— Эҳ хумса, — деди йигит ва ариқдан сакраб Со-диқнинг ёниға ўтди. Андижондаги Қаймоқхон ҳам келибти, базми жамшид десанг-чи, жур! — Йигит Содиқни судрай бошлади. Бошқалар ҳам унинг орқасидан итара кетдилар. Содиқ ўртоқларининг жабри остида иложсизгина борса ҳам, лекин иккинчи томондан кутканини бу кун ҳам келмаслигига қарори ҳам йўқ эмас эди. Ўн-ўн беш отламдан сўнг ўртоқлариға итартириб ўлтурмасдан ўз ихтиёрича юрий бошлади. Кўчанинг жанубига қараб борар эдилар. Орадағи ғарбға қараб тортилган кўчани ҳам босиб тўғриға ўта бошлаған эдилар, узоқ-дан от елдириб тўғриға келгучи отликни кўрган Содиқ кўчанинг ўртасида тўхтади. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: — «Юр, юр, итбачча, жинни-минни бўлдингми?» деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан чуғурчикдек ёпишдилар. Шундай қилиб «бечора» Содиқни ўз холиға қўймай кўчадан анчагина нарига сургаб кетдилар. Улар бу кўчадан ўттуз-қирқ адимлаб узоқлашган ҳам эдилар, ҳалиги узоқда кўрилган отлик тўриқ йўрғасини қарсиллатиб катта кўчага чиқди ва йигитлар келган томонға — шимолга бурилди. Содиқ кетар экан, отликқа бурилиб қаради. Ҳасаналидан хат олғани борғанида отхонада кўрган қора тўриқ отни таниғани он қўлтуғиға кириб олған рўдаподан қутилишға тиришиб боқди, лекин уҳдасидан чиқолмағач, кўзини йиртқичларча чаччайтириб «ит эмган даъюс!» деди қўлтуғидағи жонлик кишанга...

* * *

Уёқ-буёқдан шом азони эшитила бошлаған эди. Маълум отлик қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатдида, ўнг оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас учун шошилишиб қутидор ҳам йўлақдан чиқиб келди. Отини кўчанинг ўртасида қолдириб, қайин отаси билан кўришмак учун югирган куяви олдида намозини ҳам унуткан қутидор дағ-дағ титраб тўхтаған эди. Кўришмак учун ўзига узатилган қўлни бўш ҳавода қолдириб, дарбозаси

ёниға борди. Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай ҳолда қо-лиши изоҳка унча муҳтож бўлмаса керак. Ул турган жойида қозикдек қоқилиб қолған эди. Қутидорнинг олдиға юришнида билмас, сўзлашка ҳам тили келмас эди.

— Бу қандай ҳаракат, ота?

Қутидор титроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан:

— Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишка ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, ма-нинг эшигим ёнида тўхтамангиз! — деди-да, ўзини ичкарига олди ва дарбозани ёпиб шилдир-шилдир занжирини боғлай бошлади...

Отабек эсини бошиға йиғиб, миҳланған еридан қўзғалғанда шом намози ўқулиб биткан, кишилар уйларига қайта бошлағанлар эди. Ул мошинавори келиб отиға минди ва «чух» деди, лекин от қўзғалмади. Икки-уч қамчидан сўнг толға боғланған тизгин шарт этиб узилиб кеткач, боя юриб кеткан отини ўткунчилардан биттасининг боғлаб турғанини эслади. «Чух» деди. От кўчанинг шарқиға қараб кетди.

Бу кетишда унинг ҳуши ўзида деб айтиш қийин, шунинг учун отнинг бошини қаёққа қараб солғани ҳам белгулик эмас, эҳтимолки унга ҳозир от юрса бас бўлғай. От кўчанинг айрилишиға етиб «енди қаёққа юрамиз» дегандек тўхтаған эди, эгаси яна «чух» деб жавоб берди. От шимолга қараб бурилди. Бу кўча билан узоқ юргач, олтинчи фаслда ўқуғучи билан та-нишдирилған Б... маҳалласига чиқиб, от яна қай томонга юришни сўраб тўхтади.

— Чух.

От кўчанинг шарқиға юриб ўқуғучиға маълум бурчакдаги иккита эшиқдан ҳам яна шимолга буриб, тор кўча бўйлаб узоқ кетди. Вақт хуфтанга яқинлашиб қолғанлиқдан қоронғи ўбдан тушкан эди. От ўзининг бу галги тўхташида эгасининг чух-чухига ҳам сирт бериб туриб олди ва Отабек кўзини очиб йўл қарашға мажбур бўлди. Отнинг тор кўчанинг ниҳоятига етиб йўлсизлиқдан тўхталғанини онглағач, ўткан ишлардан ўзига ҳисоб бера бошлади. Қайин отаси эшигида отини йўлга солғанини бир оз эсласа ҳам бошқасини билмас эди. Ҳар ҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк кўчада ва катта бир дарбоза ёнида турғанлиғини тушунди. Отнинг бошини буришни-да, бурмасни-да билмай бир оз ўйлаб тўхтади. Ул ўйлаб турғанда дарбоза ичкарисидан икки кишининг хайрлашиб ажралишқанлари сезилар эди. Ичкаридаги оёқ товуши дарбозага яқинлаша бергач, ул чиқғучиға халақит бермас учун отининг бошини четка бурди. Отабек тўхтаған ўрин тўрт томондағи иморатлар билан ўбдан қоронғи, шунинг учун дарбозадан чиқғучининг фақат бошидағи оқ салласидан ўзгаси кўзга илинмас эди. Чиқғучи дарбоза ёнида турған отлиқдан чўчибми ва ё ўзичами сўради:

— Ким отда турған?

— Ман, — деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнғайсизланиб тузик жавоб беришка оғзини жўблаған ҳам эди, чиқғучи «сиз кимсиз?» деган савол билан уни тўхтатиб қўйди.

— Ман... бир мусофир ғариб, — деб жавоб берди-да, негадир томишка интилган кўз ёшисини куч билан тўхтатиб қолди. — Марғилонға шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

— Қани бўлмаса, журигиз бизникига, меҳмон, — айткучининг сўз оҳангидан ўртоқлиқ бўйи келиб Отабекнинг димоғига урса ҳам:

— Раҳмат сизга, ака, — деди, лекин унинг бу сўзи ҳам ўринсиз кеткан эди.

— Ўзингиз адашдим, дедингиз-ку, тагин қаёққа бормоқчи бўласиз?

— Сизга оғир келмаса...

— Оғирлиғи йўқ, юрингиз, — деди ва олдинға тушиб Отабекка йўл бошлади: — Ман ҳам сизга ўхшаган бир ғариб.

Отабек киши орқасидан кетди, олдинма-кейин сўзлашмасдангина кўчанинг оёғиға қараб борар эдилар. Анчагина юргач, бошловчи «отингизга ҳам жой бор», деб қўйди. Отабек жавоб бермади. Шу кўйи сўзсизгина кўчанинг бурилишига етдилар-да, киши Отабекни тўхташға

буюрди, ўзи шошилиб ўқуғучиға маълум Жаннат опа эшигининг чап томонидағи иккинчи эшикни очиш учун қулфни тимискилади. Эшикни очиши билан:

— Отдан қўнингиз, меҳмон, — деди отни Отабек қўлидан олғач, — сиз хуржинингизни олиб йўлақдан тўғриға кираберингиз, — деди. Отабек хуржинни кўтариб эшикка кирди, усти ёпиқ қоп-қоронғи йўлақдан ўтиб каттагина бир ҳавлига чиқди ва хуржунни ҳавлининг ўртасиға элтиб қўйди. Киши отни бурчақдаги усти ёпиқ охирғами, суфагами боғлағач, келиб хуржинини олди.

— Қани айвонға, — деб йўл бошлади. Киши Отабекни ўтқузғач, токчадан сопол лаган билан қовуқни олиб чақмоқ суртди. Шамъ ёқилди. Бу киши қирқ ёшлар чамалиқ, қонсиз юзлик, сийраккина соқоллик, қўй кўз, кўб вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик бир одам эди. Айвоннинг полос ва асбобларида унча бойлиқ кўрилмаса ҳам пухта, озода, чирк юқтурулмаған йўсунда йиғиштирил-ғанлиғидан эгасининг ринд табиъатлик эканига шаҳодат бермақда эди. Айвоннинг сўл томонида кўрилган бир эшик ила уйми, хужрами, борлиғи билинар эди.

Уй эгаси Отабекни яхшилаб кўз остидан ўтқузғач, сўради:

— Қорнингиз албатта очдир, меҳмон? — Отабекдан жавоб кутиб турмай ўзи ҳукум ҳам бериб қўйди. — Йўл билан албатта очиққансиз, савзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчоққа олов ёқсам, холос, ўзим ҳам ҳали хўрак қилғаним йўқ, кўб эмас озғина, бир чимдимгина қиламан. — Отабекнинг узрига қулоқ бермай ошға урнашка олди. Отабек энди ўткан ишларни кўз ўнгидан ўтқуза бошлаған эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўткан воқиъани ҳеч бир йўсун билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлған иш деб ўйлашға ақли бовар қилмас эди. Лекин қулоқлари остида ҳозирғина айтилган «Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» сўзининг садоси қандай бўлса ҳам унга бир ҳақиқатни очиқ сўзлар ва нафсида сезилган хўрланиш ва ҳаяжон буни тасдиқлар, бугина эмас юзига ёпилған дарбозанинг, шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирнинг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Кумушнинг заҳарлик муаммо мактуби бир сидира кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушуниши қийин бўлған нукта ва ишоратлар яна бир қайта заҳар сочиб ўтқандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасини йиғиб очиқ-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўлатурған тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ишни бир-бирисига боғлай билмас эди. Аммо ҳозирги дақиқада унга энг очиқ таъсир эткан нарса: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» жумласи бўлиб, тўлқинланған иззати нафси ҳамиша «қора оҳу кўзларни» кўришка ўрганмиш юрак кўзини хўрлик пардаси билан яширишға тиришар эди. Воқиъан туғилиб эркаликдагина ўскан, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг чучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмишдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Кумушка бағишланған юрак тугунини ешилған ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўймол ўғирлиқдан сўнг оёқ остларида бўм-бўш ётқандек ва эгаси шу ўғирланған жавоҳиротининг аламини чекиб турғандек эди.

Уй эгаси ошға савзи босиб, Отабек ёниға келди, ул бошқа ҳиссиёт ва фикрларини вақтинчаға унутиб, ўзини тетикликка олди. Уй эгаси Отабек ёниға ўлтурар экан, сўради:

— Сизники қаерда, меҳмон?

— Тошканддан, мулла ака.

— Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олғач, жавоб берди:

— Шокирбек...

— Марғилонға биринчи келишингизми?

— Биринчи келишим...

— Савдо важҳи билан келгандирсиз? — уй эгаси Отабекнинг қиёфат ва уст-бошидан савдогарга ўхшат-қан эди.

— Йўқ... Ман асли Қўқонға келган эдим, аммо Марғилонда отам танишларидан биттасида озроқ оласимиз бўлиб, шу кишига учрашиб кетайин, деб Марғилонга ўткан эдим, — Отабек ўзининг ёлғон-лашидан ўнғайсизланиб бир оз тўхтаб олди: — бу кишининг қаер-да туриши манга очиқ маълум эмас эди ва Марғилонда бошқа танишим бўлмаганликдан ва вақтнинг кечлигидан адашиб қолдим...

Уй эгаси кулди:

— Насибдан қочиб бўлмайди, Шокирбек; бу кун кечаси менга меҳмон бўлишингиз бор экан. Учра-шатурған кишингизнинг оти нима?

— Комилбой...

Уй эгаси ўйлаб турди-да:

— Бизнинг бу яқинларда бундай киши йўқ, эҳтимол нарига даҳададир, — деди ва туриб ошиға қараб кетди. Отабек ўзининг қип-қизил ёлғонлашидан виждони олдида қизаринди. Аммо ул бир томондан бунга мажбур ҳам эди, чунки унинг қутидор билан қамалиш ва ўлумга ҳукм этилиш тарихи бутун Марғилонға машҳур бўлиб, ҳақиқий исмини яширмай айтканда, эҳтимолки бошқа сирларни ҳам очмоққа тўғри келар эди. Уй эгаси қозон ёниға кеткач, ул ҳам ўрнидан туриб ҳавлиға тушди. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кирилатурган бир йўлак орқалиқ бир боқчағами, майдонғами чиқи-лишини билиб шу ёққа юрди ва кичикрак бир мевазорга чиқди. Кечанинг қоронғилиғи устига меваларнинг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса Ота-бекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кунги қора воқиъа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бунда ўскан дарахтлар қандай мева берадир — ажратиш қийин эди. Ул шу қоронғизор билан қўшилишиб кеткандек ва қоронғилиқнинг қучоғига кира борғандек мевазорнинг ичкарасига юрий борди. Ва ниҳоят бутоқлари бағриға солиниб туш-кан бир дарахтнинг остиға ўлтурди ва бу ўлтуришда узоқ фурсат қотиб қолғандек ҳаракатсиз эди. Ўн беш дақиқалардан сўнг ичига ел қамалған пуввақдек уффф этиб юборгач, ўрнидан турди. Боқчанинг кунботари билан харобазор иморатларни ёнлаб юрди.

Отабек айвонға қайтиб келганда, уй эгаси ошни дамлаб бўлиб айвонда кутиб ўлтирмакда эди.

— Отингизга озроқ жоҳори бериб қўйдим.

— Раҳмат, мулла ака, — деди Отабек, уй эгаси нимадир сўзламакчи бўлса ҳам ўнғайсизланған сумол Отабекка тикилиб-тикилиб қўймоқда эди.

— Касбим тўқуғучилиқ, Шокирбек, — деди уй эгаси. Отабек сўзни тугалмаганлигини билиб, унинг оғзиға қараб турар эди:

— Доим захда ўлтуриб ишлаганимданми ёки ўзимнинг табиъатимда заифлик борми, иш қилиб нима бўлса ҳам кўп вақтдан бери бедармон тортиб юрибман,— деди ва давом этди, — гоҳо кўкрак ҳам оғриб қўядир. Яқинларда табибларга кўрсаткан эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан мавиз истиъмол қилинг, деб кенгаш бердилар. Уларнинг кенгаши бўюнча уч-тўрт кун қимиз ва мавиз истеъмол қилиб боққан эдим, воқиъан бир мунча фойдаси ҳам маълум бўлди. Сизга буни сўзлаб шуни айтмакчиманки, ош олдидан бир-икки пиёла мавиз ичиб юборсам, албатта бунга сиз-нинг қаршилиғингиз бўлмас-а? — деди ва кулди.

— Қандай қаршилиғим бўлсин, сиз маъзурсиз.

Уй эгаси илжайган ҳолда ҳужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас, бир кўвача мавизни олиб чиқди, тоқчадан пиёла олғач, келиб Отабекнинг ёниға ўлтурди. Мавизни пиёлага чулдурашиб қуяр экан, меҳмонга ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди.

— Сизнинг ҳам ичканингиз борми?

— Йўқ.

Тўғриси ҳам Отабек ичкулукдан қаттиғ ҳазар қилар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси қуйган пиёласини симириб юборғач, сездирмаслик қилиб сесканиб қўйди ва:

— Аниқ ичмаганмисиз? — деб яна сўраган эди, Отабек бошни чайқаш билан кифояланди.

— Қаттиғ узр бўлмағанда ичмаган ҳам маъ-қул,— деди ва иккинчи пиёлани тўлдирар экан, давом қилди,— лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан. Бошимга ўлгунча унута олмаслик қайғу-ҳасратлар тушди, Шокирбек. Айниқса кейинги йилларда ўзимга ҳеч бир қаердан овинчоқ тополмай, ниҳоят шу аччиғ сув билан овинатурган холға келиб қолдим, — деди ва узоқ тин олиб тўлғизган пиёласини олдиға қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт сукутда қолдилар. Ул иккинчи пиёлани ичкач, Отабекни диққат билан кузатиб чиқди.

— Агар янглишмасам, сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўринасиз меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

— Раҳмат, мулла ака, — деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзланиб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаган ва ўзини ҳам маъзурлар қаториға қўяёзган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими, ҳайтовур, учунчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

— Қўлимни қайтарманг, меҳмон. Иккимиз ҳам маъзур кўринамиз.

Отабек узрини айтиб, пиёлани олмай турган эди, ул ҳам пиёлани узатқанча кулиб тураберди.

— Ман мавизни тамом шаръий қилиб тайёрлайман, тунов кун маҳалламизнинг охунлари ҳам ҳалоллигига фатво бериб кетдилар.

Отабек пиёлани олишға мажбур бўлди. Уй эгасининг айтканидек мавиз жуда ҳам тиниқ, яхши чиққан кўкчой каби мусаффо эди. Пиёлага узоқ қараб турмай ичиб ҳам юборди. Оч қоринға тушкан ўткир май вижж этдириб меъдани қайнатди-да, томоқ остини ловуллашмоқ-қа олди. Отабекка биринчи пиёлани ичирғандан сўнг, уй эгаси ошни сузишка кетди.

8. БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК

Ошни сузиб келтиргач, меҳмонни ошға таклиф қи-лишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб бир пиёлани тўлдирди ва Отабекка узатди.

— Ичинг буни ҳам, сўнгра ошни еймиз, — деди. Бу гал унча қистатишқа тўғри келмади, биринчи пиёла билан унинг кўз ўнглари жимирлашмакка ва ўзида бир енгиллик ҳис этмакка бошлаган ва бу иккинчи пиёла гўё «мени ичсанг тагин ҳам енгил тортасан», дер эди. Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошға ўлтурдилар. Битта «дон» ҳазмини ҳам тасаввур қилмаган унинг меъдаси кетма-кет тушиб турган лўқмаларни эътирозсиз қабул қилмоқда эди. Бундай иштиҳони, эҳтимолки, ул ўз умрида биринчи мартаба кўргандир. Томоқ орасида уй эгасининг берган саволларига яхши жавоб берганидек, ўзи ҳам баъзи сўзларни тўқиб юбормоқда, бояғи оз сўзлиликлар ўрнини эзмалик бўлмаса ҳам мўътадил бир ҳол олган эди.

Ошдан сўнг лаган ва дастурхонни йиғиштириб олғучи уй эгасига сархуш ва қизарган кўзлари билан узоқ қараб қўйди. Бу қараш унга миннатдорлик ва ташаккур қараши эди. Уй эгаси Отабекнинг ёниға иккита ёстиқ олиб қўйди ва биттани ўз ёнбошиға ҳам олди.

— Ёнбошлангиз бек, — деди, бошлаб ўзи ёнбошлади. Отабек ҳам унга эргашди. Иккисининг орасидағи шамъ ел билан ўйнашибғина нур сепар, иккиси ҳам сўз қўйишқандек шамъга кўз тикиб қандай ўйғадир берилгандек кўринар эдилар. Бир неча вақтдан сўнг уй эгаси кўзини шамъдан олди ва ер остидан Отабекни кузатқач, сўради:

— Уйланганмисиз, бек?

Отабекнинг кайфи кучликми эди ёки сўзни онгламай қолдими, ҳайтовур шу онда жавоб беролмади.

— Уйланганман.

Сўрағучи бир оз тўхтаб олғач, яна сўради:

— Хотинингизга муҳаббатингиз борми?

Отабек бу савол қаршисида гарангсиб қолғандек бўлди, воқиян ораға оғир савол тушкан эди, билинтирмаслик қилиб уфлаб олди.

— Муҳаббатим йўқ.

— Яхши экан, — деди уй эгаси. Отабек унинг бу сўзига тушуна олмай, «нега?» дегандек қараб турар эди.

— Сўзимга ажабланингиз шекиллик?

— Йўқ, — деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очиқ кўриниб турар эди.

— Балки муҳаббат бахтлиқ кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтлиқдир. Масалан, сиз агар чиндан ҳам хотинингизга муҳаббатсиз бўлсангиз, ўзингиз ҳам иқрор қила оласиз: уйга кирсангиз хотинингиз бордек, кўчага чиқсангиз йўқдек, бас, сизга хотиннинг оғирлик ва енгиллиги бирдак. Шундоқ эмасми?

— Шундоқ, — деди Отабек, аммо муҳаббат тўғрисида сўзланган бу сўзлар унинг кайфлик кўзини оча ёздилар.

Уй эгаси давом қилди:

— Мен бу сўзларни ўз ҳолимдан чоғлаб айтаман, эҳтимолки мен янглишарман, — деди ва узоқ тин олғач, сўради: — Сиз уйланганда ўзингиз ёқтириб уйланингизми ёки орадағиларнинг ёқтиришлари биланми?

Отабек сўрағучининг қандай муддаоси борлиғига тушунмай қолди.

— Онаминг ёқтириши билан.

— Баракалла, — деди уй эгаси ва, — манимча, ҳамма бало ўзинг кўриб, суйиб уйланишда, — деди ва эшиткучиси кутмаган жойда сукутка кетди. Отабек бир кўйнакни ўзидан бурун йирткан киши тўғрисида гўё ўз саргузаштининг эски тарихини мулоҳаза қила бош-лаған, қаршисида ўлтурғучини-да, қайин ота эшигидан қувланған киши деб билган эди. Қайин отанг сани ҳам қувладими, деб айтмаса ҳам шунга яқин бўлған «суйган хотинингиз сизни ташлаб кетдими?» деган саволни берди. Уй эгаси бошини чайқади:

— Ташлаб кетишка — кетди, лекин ўз ихтиёрича эмас, — деди. Отабек бу сўздан сўнг бунинг ҳам қайин отаси ёки қайин онаси томонидан зулм кўрганига ишонған эди.

— Ёмон одамнинг юзи қурсин, — деб қўйди, бу сўз уй эгасига тушунарлик бўлмади шекиллик, Отабекка савол назари билан қараб олди.

— Эзмалик бўлса ҳам бошимдан ўтканларни сўзлаб берайми, меҳмон? — деди.

Ўз саргузашти билан фарқсизга ўхшаб кўринган бу ҳикояни эшитишка унинг иштиёқи ортқан эди:

— Сиз сўзламасангиз-да, мен сўзлатмоқчи бўлиб турар эдим.

— Маним саргузаштимда сиз куткан қизиқлиқ йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам сўзлаб берайин, — деди ва ёстиқни кўкрагига қўйиб олғач, ҳикоясини бошлади:

— Мен ўзим асли қўқонлиқман. Ота-онамдан ёшлиқда ятим бўлиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ёшим 17—18 ларга борғандан сўнг ўз куним ўзимга қолиб, бир ўртоғимнинг кенгаши билан бундан йигирма йиллар бурун Марғилонга келиб, бу кунги устакоримнинг отасига тўқувчилик хунарига шогирд тушдим. Тўрт йил чамаси қилған хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим. Бошқа йигитлардек ортиқча ўринсиз сарфларим бўлмағани учун оз замон ичида уч-тўрт тилла пуллик ҳам бўлдим. Ишимга ихлос билан қараганим учун манинг тўқуған ишларим ўзгаларникидан қадрлик юрар ва халқ орасида ҳам отим «уста Алим кичкина» бўлиб шуҳратланган эди. Маълумки, бофандалар олдиға кўпинча хотин-қизлар келиб, янги нусха қидириб юрийдирлар. Манинг тўқуған ишларим ва чиқарған нусхаларим ҳаммага мақбул, айниқса хотин-қизлар учун машҳур бўлиб, ҳар доим тўқув дўконим ёнидан хотин-қизлар айрилмас эдилар.

Кунлардан бир кун ҳали кишидан қочар даражага етмаган ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамалиқ дўндиққина бир қиз келиб, мен чиқарган янги нусха шоҳидан сўради. Қизнинг сўраган нусхаси тўқилиб ва сотилиб кеткан эди. Шунинг учун «йўқ» деб жавоб бердим. Қиз кўзини жовдиратиб туриб, «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» деб сўради. Мен қизнинг юзига қараб, «мумкин эмас опа, бир кийимлик шоҳи деб нусха бўяш оғир», дедим. Қиз сўзни айлантриб мендан ваъда олишға тиришар эди. Мен сўз орасида яна унга қараб олдим. Ёнимдағи халфалардан биттаси қизға ўла, «тўқиб беринг, уста, опани хафа қилманг!» деб қўйди. Учунчи қарашда ўзимда қизға қарши бир яқинлиқ ҳис эткан, унга узоққина қараб қолишға мажбур бўлган эдим. Гарчи қиз айткан нусхани тайёрлаш оғир бўлса ҳам қандайдир бир куч таъсирида ҳалиги қизға ваъда бериб юборибман. Ул чиқиб кеткач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда куни келса тўқуй олмадим дерман, деган сўзни кўнглимдан ўтқуздим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзи қулоқ остимда такрор айтилгандек бўлар эдилар.

Бир неча кун шу йўсун иккиланиб юрғач, ниҳоят ўзимга тушунилмаган бир савқ остида ваъдамни ифога ҳам бошлабман, бир кийим шоҳи, деб ўттуз кийим бўлатурган ипакни бўяш, танда, арқоқ, гўла машақ-қатлари кўзимга ҳеч кўринибдир. Ваъдамдан икки кун илгарийёқ шоҳини тўқиб, унинг келар йўлини пойлар эдим, ул келмас эди. Ниҳоят ваъда куни ҳам келиб ўтди, кел-мади. Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишингизнинг тусини албатта узоқ фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу қиз тўғрисида ман тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг қошини, кўзини, тусини, кўғурчоқдек қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман. Унинг товуш оҳанглари қулоғим хотирасида у даража яхши сақланмаган бўлса-да, аммо «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзини ҳозиргина эшиткандек бўлар эдим.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам ҳануз ул келмас эди. Мен унинг кўчасини сўраб қолмаганимдан хафа бўлар эдим. Чунки, шоҳини ўзим элтиб беришқа ҳам энди ҳозирланиб қолган эдим. Бу кутиш кунларимда на учундир ёнимдағи халфа шогирдлар билан бўлатурган муомалаларим ҳам ўзгара бошлаган, яъни сўзларим дағал ва тундликка айланган, гўё бунинг ила Алининг кекини Валидан олар эдим.

Ниҳоят ваъданинг бешинчи куни қиз келди. Қизни кўриш билан мен борлиқ-йўқлиқ ҳолатда қолган, бир неча замон манинг учун сўз топиш ҳам қийинлашқан эди. Қиз шоҳини сўрамай менга термулиб турар эди. Унинг миннатдорчилигини фақат шоҳи билан олмоқ-чи бўлганим учун бу ҳол менга оғир келди. «Нега ваъдага келмадингиз?» дедим. Қиз ўнғайсизланиб, гуноҳкорларча кўзини ерга тиккани ҳолда сўради:

— Шоҳини сотиб юбордингизми?

Ёнимға қўйиб ўлтурган шоҳини қизға узатдим. Ул шоҳининг орқа-ўнгини ағдариб кўрди ва: «Яхши тўқибсиз», деб менга умидсизча қараб қўйди. Шоҳини менга бериб қўлидаги майда чақаларни олдимға тўқди.

— Шоҳингиз қанча пуллик?

Мен жавоб ўрнига чақаларни санаб чиқдим, битта олтмиш пуллик тангасидан бошқаси бир пуллик, беш пуллик занг босқан чақалар бўлиб, кўп вақтлардан бери йиғилиб келганлиги маълум эди. Берган пули шоҳининг ярим баҳосини қоплар-қопламас бўлганлигини айтдим.

— Тағин қанча керак? — деб сўради.

— Уч танга, — дедим. Қизнинг ўйчан юзини яна қайғу босди. Мен унинг юзидан катта ҳусндор қизларда кўриладиган бир улўғлиқ томоша қилар эдим ва унинг ўз ваъдасига кела олмаганлиғи сиррини онглар эдим. Бу ёш фариштани бу ҳолда қолдиришға кўнглим бўлмади ва дедим:

— Қолганини қачон олиб келасиз? — Бунга ҳам тез жавоб бермади ва жавобсизлик билан яна ўз ҳолини менга арз қилгандек бўлди.

— Пул топқанда келтирасизми? — дедим-да, унинг жавобини кутмай қўлига шоҳини тутқаздим. Қиз менга ишонмай бошлаған эди:

— Менга ишонасизми?

Мен ишонч билдириб ўлтурмадим:

— Уйингиз қаерда?

— Ч... маҳалласида.

— Кимнинг қизисиз?

— Шариф милтиқчининг қизиман.

— Отангиз қариб қолғанми?

— Ўлган. Онам бор.

— Акангиз йўқми?

— Йўқ. Битта кичкина ўғул укам бор.

— Исмингиз нима?

— Саодат.

Шундан сўнг Саодатни шоҳи билан жўнатиб юбордим. Саодат манинг бу ишимга ишонмайгина чиқиб кетди. Халва шогирдлар: «Тузиксиз-ку уста», деб менга пичинг отишдилар. Аммо мен Саодат учун ҳар бир оғирлиқни кўтаргундек кўринар эдим...

Уй эгаси бўлган уста Алим ҳикоясини тўхтатиб, Отабекдан сўради:

— Ҳикоям узайиб кетди шекиллиқ, зерикдингизми?

Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

— Сўзлай берингиз, — деди.

Уста Алим давом этди:

— Менга уч танганинг аҳамияти йўқ эди. Аммо Саодат билан боғланиб туришим учун бу уч танга минг танганинг ишини қилар эди. Орадан ўн кунни ўтқузиб, уч танга баҳонаси билан Саодатнинг уйига бордим. Саодат холасининг уйига кеткан экан, онасиға ўзимни танитиб, девор орқалиқ анчагина сўзлашдик: эри ўлиб эркаксиз қолғандан, ип йигириб овқат ўткарганидан ва қизининг кенгашмасдан шоҳи буюрғанидан ҳасрат қилиб кетди; сўзининг охирида яна бир ҳафта кутиб ту-ришимни илтимос қилди. Бир ҳафтадан сўнг алоқани узиб қўйиш манинг тинкамни қуритатурған бўлғани учун ишни бошқа режада юргизмакчи бўлиб айтдим: — Ўзингиз ип йигириб, кун кўриб турган бўлсангиз, сизга уч танга эмас, уч пул бериш ҳам оғир экан, агарда сизга маъқул бўлса кўнглимга бир гап келадир, шундоқ-ки, сиз эркаксиз бўлғанингиздақ, мен ота-онасиз ёлғиз йигитман.. Кўпинча кир ювдириш ва йиртиқ-ямоқ важҳларидан қийналаман. Ўша сиздаги пул эвазига бир неча вақт кир-пиримга қараб, йиртиқ-ямоғимни ямаб берсангиз, қандоқ бўлар экан... Кампир бу сўзимни мамнуният билан қабул қилди ва эртаси кунга кирларимни олиб келиш учун Саодатни юбормоқчи бўлди. Шундоқ қилиб бу кун боғланишни яхши асоска қуриб қайтдим. Эртасига Саодат келиб кирларимни олиб кетди. Уч кундан сўнг ювилган кирларни келтириб, тўқув дўко-нимнинг ёнида анчагина қараб ўлтурди. Мен унинг келиши учун ҳар ҳафта панжшанба кунини белгуладим. Кундан-кун Саодатка қаттиғроқ боғлана борғанимни онглар эдим, панжшанбани ҳайит сингари қаршилар эдим. Орадан уч-тўрт ҳафта ўткандан сўнг қўлиға «ойингга элтиб бер» деб йигирма-ўттиз чақа пул ҳам бердим. Саодат билан алоқа қилғанимнинг тўртинчи ойида рамазон ҳайити келди. Фитир рўза баҳонаси билан Саодат учун саккиз тепки хон атлас, онаси билан укасиға бўз кўйнак қилиб, Саодатларнинг уйига ўзим чақириб бордим. Саодат мени йўлақдан қаршилади ва гуноҳсизча қўлимдан тутиб ичкариға бошлади. Мен: — Саодат, эсингни е-дингми, онанг мендан қочмайдими?— дедим. Саодат тортишида давом этиб:

— Қочмайди, ўзи менга устаканг келса қочмайман, деган.

Мен Саодатнинг йўлбошчилиғи билан ичкариға кирдим. Айвоннинг олдида Саодатнинг онаси ип йигириб ўлтурар экан, қизининг қўлида бегона йигитни кўргач, ҳайрон бўлиб қолған эди. Саодат мени ҳавлининг ўртасида қўйиб онасининг олдиға югурди ва:

— Устакам-ку! — деди. Онаси нари-берида даканасини тузатиб ўрнидан турди. Саломалиқдан сўнг сўрашдиқ. Саодат тегимга кўрпача ёзди, мен қўйнимдағини олиб ўртага қўйдим. Фотиҳадан сўнг бир оз ётсирашиб, уялишиб очилишолмай қолдиқ. Сўнгра кампир Саодатнинг маним тўғримда айтатурган сўзларидан муқаддима қилиб деди:

— Саодат сизни худда ўз акасидек яхши кўрадир, тунов кун ироқи собун олғил, деб ўттуз пул берган экансиз. Собунни олиб келгач, ётиб уйқуси келмади, вой устакамдан айланай, вой устакамнинг умрини худо бахтимга узун қилсин, деб бутун тонгни тонг отдириб дуо қилиб чиқди.

Бу сўзни кампир сўзлар экан, мен ўнғайсизланиб кетиб ер остидан Саодатка қараб қўйдим. Саодат қизариб-бўзариб четка бурилиб олған эди. Кампир давом этди: — Мунчалик бизнинг ҳолимизга қайиш-ғанингиз учун беш вақт намознинг олдида мен ҳам ҳаққингизга дуо қилишни унутмайман ва ҳафта сайин қилиб турған марҳаматингизни кўриб ўйлайман: худо бандасига меҳрибон, ҳолимизнинг раҳмини еб саховатлик бу йигитни бизга учратди деб, кўнглингиздаги ҳар на тилагингиз ўзига айёндир. Сиз ятимларнинг раҳмини есангиз, сизнинг ғанингизни ўзи есин. Кампир бир уфлаб олғач, деди: — Манглайим шўрлик экан, болам, Саодатнинг Қаюмжон отлиқ бир акаси бор эди, ёши еттига чиқиб, отаси раҳматлик эндигина тўй қиламан деб турғанда, қизамиқ деган бир фалакат касал билан оғриб дунёдан ўтди, бунинг устига Саодатнинг отаси ҳам марҳум бўлиб бизларни ора йўлда қолдириб кетди. Лоақал шу бола бўлғанда ҳам эди, биз бу йўсун оғир кунларга қолмасми эдик, деб ўйлайман, — кўз ёшисини артиб сўзини битирди. — Бандасининг қўлидан келатургани оҳ-воҳдан нарига ўта олмас экан, болам!..

Мен кўнгил кўтарган бўлдим:

— Олдингизда ёш бўлсалар ҳам қизингиз ва ўғлингиз бор экан, бу кун бўлмаса эртага ахир сиз ҳам ёруғлиқ кунга чиқиб қоларсиз, она, — дедим ва келтурган нарсамни кампирнинг олдиға суриб: — Шу арзи-маған нарсани Саодат билан укасига ҳайитликка олиб келган эдим, бу айбим учун албатта мендан койимассиз, дедим.

— Одамгарчилиғингиздан ўргулай, — деди кампир ва оғзига келган сўзлар билан дуо миннатдорчилик қила бошлади. Бояғи сўздан кейин уялғанича биздан узоқ-роқда ўлтурган Саодат секингина бизнинг ёнға келди ва қоғозға ўралған кийимликни очиб атласни олди. «Бу менгами?» деб мендан сўради ва жавобимни кутиб ҳам турмай йўллик бўзни олди. «Бу Сайфига», деди. Унинг орасидағи одими бўзни кўруб: «Бу ойимга», деди. Саодат бу нарсаларни жуда оддий қилиб кўрди ва соддача ҳалиги сўзларни айтиб қўйди. Гўё бу нарсаларни илгаридан куткан эди. Атласни яхшилаб кўриб чиқғач, ёқтирғандек бўлди, бир менга ва бир атласка қараб туриб нимадир айтмакчи бўлса ҳам айталмади. Мен нима демакчи бўлғанлиғини сезган эдим. Бу орада биз кампир билан ҳасратлашиб турған эдик, ул келиб сўзни бўлди:

— Устака, — деди, мен қарадим. — Рўзамисиз?

— Рўзаман.

— Рўза бўлмасангиз чой қайнатар эдим, — деди. Онаси кулди.

— Чойни ҳайитда келганимда қайнатиб берарсан, — дедим.

— Ҳайитда келсангиз ош ҳам қилиб берар эдим, — деди ва онасиға қаради.

— Акангга ҳар нарса қилсанг ҳам арзийдир, қизим,— деди кампир ва на учундир кўзига ёш олди, мен ҳам аранг кўз ёшимни тўхтатиб қолдим.

— Бўлмаса бу кун ифтор қилақолинг. — Саодатнинг бу сўзига онаси ҳам қўшилишди. Мен узр айтдим. Лекин ҳақиқатда эса, Саодат билан бирга ўлтуриб ифтор қи-лишни кўнгил истай бошлаған эди. Узоқ сўзлашиб ўлтурдим, бу уйдан чиқиб кетким келмас, бир соат орасида тамоман очилиб-сочилиб кеткан Саодатнинг болаларча қилиғини кўриб тўймас эдим. Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояғи уялиб туришини бир ёққа йиғишдириб қўйған, онаси билан мени кулдириб, анча-гина кўтарилиб қолған латиф кўкраги устига «сенгинадан

айланий!» деб атласни босиб қучоқлар эди. Мен бўлса гўё атлас эмас, қучоқланғучи ўзим бўлгандек кайфланар эдим.

Мен кампир билан хайрлашиб чиқа бошлаган эдим, Саодат «Панжшанба кун борайми», деб сўради. Мен кампирнинг олдиға қайтиб бордим-да, айтдим:— Саодатингизнинг бўйи чўзилиб қолган кўринадир, мундан сўнг мактабдан бўшаган вақтида Сайфини юборсангиз қалай бўлар экан ва қўлим бўшаган кезларда ўзим ҳам келиб турарман, — дедим. Гўё кампир ҳам мендан шу сўзни кутиб турган экан, ҳамиятимга ва ақлимга таҳсин ўқуди ва қизиға қаради. «Ана, эшитдингми устакангнинг сўзини, энди вақт-бевақт кўчага ҳам чиқаберма!» деди. Мен чиқатуриб Саодатка қараган эдим, мендан ўпкалагансумон кўринди. Аммо манинг бу сўзим бекорга эмас, балки халфа шогирдлардан баъзиларининг унга ёмон кўз билан қараганларини пайқаганим учун эди.

Шу йўсунда Саодатнинг онаси ҳам мендан қочмай қўйиб, алоқамиз тағин ҳам қаттиғлашди. Кутмаган бу муваффақиятим бир неча кунгача кўзимдаги уйқуни ҳам қочириб қўйди. Уч-тўрт кун гўё бу кун-ерта Саодатка уйланатурган каби ҳовлиқиб ҳам юрдим.

Унча-мунча нарсани аямаганим учун бўлса керак, тез замонда гўё Саодатлар оиласининг бошлиғи ҳолини олиб қолдим. Жумъа кунлари масаллиғни кўтариб Саодатларникига борар, Саодатнинг қўлидан ош қилдириб еб қайтар эдим. Саодат кундан-кунга ўсиб борар, шу нусбатда ҳуснига ҳусн қўшилар ва мен баттар унинг мафтунни кесилар эдим. Шу ҳолда орадан икки йил чамаси фурсат ўтиб кетиб, Саодат ҳам ўн олти ёшларға етиб қолди. Энди манинг ошиқона термулишларим маъносини онглий бошлаган, негадир «ака» деб қилатурган хитобларнида тарк эткан эди. Икки йилдан бери кампирнинг олдиға совчи киргузишни ўйлаб келган бўлсам-да, аммо нима учундир Саодатдек қизға уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмас эдим. Бу тўғрида бўлган ҳамма умидим Саодатнинг онасидан эди, балки ўзи сўз очар ва ёким ораға киши қўяр, деб кутар эди. Ораға бошлаб ўзим совчи қўйишдан ўнгғай-сизланар, тўғриси ўзимга тушунилмаган бир хавф остида бу жасоратдан маҳрум эдим.

Бир кун одатимча Саодатлар уйига борган эдим. Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмишига юбориб, менга қараб кулди:

— Саодатка бир яхши жойдан куяв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашкундек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин, деб совчиларни қай-тардим, — демасинми, устимдан бир челак совуқ сув қуйғандек энтиқдим, қандай жавоб беришка тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолғач, куч орқасида тилимни базўр шу сўзга ҳаракатлантирдим:

— Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

Куявнинг кимнинг ўғли бўлганлиғини ва қандай касб қилишини шарҳ қила бошлаган эди, сабрим тамом битди:

— Ундоғ бўлса, кеча совчиларни бекор қайтарибсиз,— дедим. Кампир маним бу киноямга тушунмаган эди:

— Куявнинг теги-тахти менга маъқул бўлишка бўлди-я, фақат энди иш сизнинг кенгашингизга қараб қолди, сиз Саодатка ота бўлмасангиз ҳам лекин оталиқдан юқори ишларни қилиб келасиз. Эндиликда Саодатни узатишда ҳам оталиғингизни аямангиз, — деди. Бу сўз билан яна ўлганнинг устига чиқиб тепилгандек бўлдим. Чаён каби мени заҳарламакда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришка ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим.

Чиқғач, оёғи куйган товукдек тўрт томонға югура бошладим. Эпақалик бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят, ақлимни бошимға йиғиб, сирримдан воқиф бир ошнамға кенгаш солдим. Ул узоқ ўйлаб турмай, эртаси кунга томонимдан совчи бўлиб кампирнинг олдиға бормоқчи бўлди. Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга ағнаған каби азобланар эдим ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим...

Уста Алим ҳикоясини бу ерга еткузгач, шамъ-нинг сўхтасини микрозилади ва оғзини пойлаб турғучи Отабекдан «зерикмадингизми?» деб сўраб олиб, давом этди:

— Совчини юбориб тинчий олмадим, ишка қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтурар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим. Юборган кишим тезда қайта бермагач, бир-икки бора Саодатлар эшиги ёнига бориб келдим. Ниҳоят, миям шишиб Саодатнинг уйи яқинида бўлган бир ёнғоқнинг соясида ўлтурган эдим, совчим чиқиб қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди. Ва олдинга тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор мушукул келган эди.

— Шошма-шошма, ҳо, куяв! — деди совчим. Ҳазилманд бўлгани учун ишнинг чаппа кетканига ишонган, унинг бу «куяв» деган сўзини кинояга йўйган эдим, кетабердим. Ул орқамдан тез юриб етди:

— Қани, тўнни еш! — деди ва тўнимни ўзига торта бошлади.

— Юрагим ёрилишға етди, ҳазиллашма! — дедим.

Ҳақиқатан сўзи чин экан, оғзидан ўпдим. Жиқ тўлган кўз ёшимдан ҳам уялиб турмадим. Совчим йўл бўйлаб кампир билан бўлган ҳикоясини сўзлаб кетди: Саодатка бир йилдан бери ҳар кун деярлик совчилар қатнар, кампир ҳаммасига ҳам боши боғлиқ, деб жавоб бериб келар экан. Шунинг баробарида манинг оғзимни пойлар ёки киши қўйишимни кутар экан. Ниҳоят, бир тарафини чин ва бир тарафини сўз олиш муддаоси билан кечаги сўзни менга айтган ва шунга қараб иш қилмоқчи бўлган. Узун сўзнинг қисқаси кампир-нинг жавоби: бир қизим эмас, юз қизим бўлганда ҳам уста Алимга назир тортдим — бўлибдир.

Теримга сиғмас эдим; икки йиллик юрак дардим ниҳоят ҳозикини топқан эди. Бир неча кун уялиб кампирнинг олдиға бормай юрган эдим, ўғли орқалиқ йўқлатди. Бордим. Лекин боришимдағи сезгуларимни сизга бу тил билан тушунтиролмаيمان. Мен борлиқ йўқлиқ эшиқдан кирганимда, Саодат кир ёяр эди. Мени кўргач, қизариниб кетди ва ёйилган кир ортиға яширинар экан, шахло кўзларидаги сезилар-сезилмас табассумнинг фарқиға бордим.

Кампир билан уялишибкина тўй тўғриларини сўз-лашдик. Кампир ортиқча такаллуфлар қилишға йўл қўймаса ҳам, аммо ўзим Саодатнинг кўнгли ўксимасин учун тўйни катта қилишға тарафдор эдим. Кампир билан тўй ва никоҳ кунларини муқим қилғач, мен кетишка турдим. Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг, қайтиб кўринмаган эди. А, мен бўлсам яна уни бир кўрмакчи ва ўзига бир-икки оғиз сўз айтмакчи эдим. Ўчоқбошида қозон ювар экан, тўғри олдиға юриб бордим. Ул мени сезмадимми ёки сезса ҳам билмаганга солиндими, ҳайтовур орқаси ўгуруғлиқ энгашкан ҳолда ишка машғул эди. Бир ўрим бўлиб тушкан узун қўнғур сочи унинг ҳаракати билан қўлтуғи остида ўйноқлар эди. Анчагина орқасидан тамошо қилиб турғач:

— Саодат, — дедим. Қаради. Ўчоқда ёнган олов иссиғиданми ёки уятиданми унинг юзи қипқизил олма эди. Қўлидаги сочиғи билан олдимға яқин келиб тўхтади. — Эшитдингми, — дедим. Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да: — Майлими? — деб сўрадим. Жавоб ўрнига:

— Ош емай кетасизми? — деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган «майли» жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик қадрдон хотин томонидан эрига қилинатурган меҳрибончиликнинг энг лаззатлиси эди. Чиқар эканман, «Ош емай кетасизми?» сўзининг кайфига тамом мас бўлган эдим.

Уста Алим шу сўнгги сўзларини айтиб битирар экан, Отабекнинг қошлари чимирилиб, гўё ўзининг ҳам шу йўсун хотираларининг абадий қайтиб келмаслик — йўқлиқға чиққанлиғини яна бир қарра онлар эди. Уста Алим давом этди:

— Ўн кун орасида ҳозирликни битириб тўй қилдиқ. Ниҳоят, Саодат меники бўлиб, саодатлик кунларим бошланди. Саодатка бўлган муҳаббатим бир даража сизга маълум бўлганлиқдан у кунлардаги масъудиятимни ҳам шу ўлчавға солиб биладим оласиз.

Рафиқам Саодат чин саъида эди. Бу йил ўзимга кутмаган даражада бир куч ва истиқомат ордириб, тўй билан тугалган бойлиғимни қайтарган эдим. Туришка Саодатлар уйи ортиқ торлиқ қила бошлаганлиқдан шу ҳавлини (Жаннат опа ҳавлисиға ишора қилиб) ҳозирғи қўшнимиздан сотиб олишға муваффақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эру хотин шу

ҳавлиға кўчиб келиб тура бошладиқ. Кундан-кунга Саодатка бўлган муҳаббатим ошқандек қасбим ҳам унумлик бўла бошлаған, уйланишим-нинг иккинчи йили ҳалиги қўшнимиздан ўзингиз кўрган боқчани ҳам сотиб олған эдим. Уйланишимнинг учунчи йили Саодат юклик бўлди. Эру хотин биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйқумиз келмас эди. Ниҳоят, Саодатнинг ой-куни яқинлашди... — Уста Алим узоқ тин олишдан сўнг давом этди: — ... яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манҳус соатларим ҳам яқинлашди... — деди ва сўздан тўхтади.

— Давом қилингиз, — деди Отабек, уста Алим бир уфлаб олғач:

— Саодат боладан қийналиб уч кунгача азобландида, тўртинчи куни ўлди, — деди.

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, кўзларини зўрайтириб очди ва ўзини ёстиқдан олиб ўлтурғач, сўради:

— Ўлди?!

Уста Алим кўз ёшисини артиб:

— Ўлди, — деди ва давом этди: — дунёға келиб кўрган бирдан-бир қувончимдан айрилған эдим. Ҳаётнинг ҳамма умримга кифоя қиларлиқ мудҳиш зарбасини шодлиқ ичида қаршилаған эдим. Ойлар бўйинча кўз ёшимни ёмғур каби тўқдим. Чунки менга бундан бошқа бир овинчоқ қолмаған эди. Кўз ёшларимнинг тийилмағанини кўрган қайин онам Саодатнинг вафотининг иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотин менга Саодат бўлолмади. Ҳақиқатан саодатим кўмилған эди. Кейинги йилларда футурдан кета бошлаған қайин онам қизидан йигирма ой сўнг, ўн бир ёшлиқ ўғлини менга ташлаб дунёдан ўтди. Қайин онамнинг вафотидан сўнг, бийлик ўз қўлиға қолған кейинги хотиним фаҳш суратда рўзғоримни тўзита бош-лади. Ўғрилиқча ва тўғрилиқча қиморбоз акасиға инъом қилишға киришди. Кундан-кунга ишим кейин кетиб, ишлаганим рўзғорға учурвоқ ҳам бўлмай бошлади. Ёмон хотиннинг шум қадами билан уйимдан барака кўтарилғанлигини ва барча баракаларимни рафиқам Саодат билан бирга кўмилғанлигини онглаб, кейинги хоти-нимни талоқ қилдим. Энди учунчи йилдирки, хотинсиз яшайман ва уйланишни ҳам ўйлаб кўрмайман. Чунки марҳума Саодат билан кечирған кунларимнинг тотли хотиралари менга абадий лаззат бағишлағанларидек, ҳам аччиғ-аччиғ йиғлатадирлар. Уйланишимға кенгаш бергучи ўртоқларимға: — Мен энди дунёдан ўткан киши, бу кун бўлмаса эртаға ёр қабри устида ёнған шамъда ўзини ҳалок қилғучи бир парвона, — дейман.

Ендиги ўйлағаним фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғиға кириш... — деди ва дармонсизланған каби ёстиққа ёнбошлади. Устанинг бу сўнғги сўзи Отабекни ортиқ асарлантирган, кўз чуқури бир-икки қайта ёш суви билан тўлиб чиққан эди.

Иккиси ҳам узоқ жим қолдилар. Отабек ўз қайғусини бутунлай деярлик унутиб қўйған, қаршисидағи ерга сингибкина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди. Ўз истиқболини ҳам шу устаники қабилдан кўрмакчи бўлса-да, бунинг учун бир нарса камдек, етишмағандек келар, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир «ўлди» сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу «ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлиғини онглай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилған ва ташланған эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаған ва ташламаған, балки эри-нинг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилған ва уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаған... ва қайин ота томонидан куяв йўлиға тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикриға тушилмаған, яъни ораға шайтанат ораламаған... Бу сўнғги фикрни ул ўйламаған жойдан илҳом қабилдан тўқиб олған эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишиға қутидор томонидан ризолиқ берилишини, ҳатто унинг тўйни ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинған тузоқ, деб тушунған эди. Муҳокамаси шу ергача келиб етқач, уста Алим даражасиға етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берған ўринға кириб

ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: «Қувланишға, таҳқир этилишка лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишға ҳам сазовор эмас!» Ул уйқуға кетар экан, юраги болаларини учуриб кеткан каррукнинг уясидек бўм-бўш эди.

* * *

Отабек эртаги намозга турғанда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётқан Сайфига тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткур хусни билан Саодатдан хабар берар эди.

Бир-икки пиёла чой ичкан бўлди-да, уста Алим билан хайрлашди.

9. УНУТОЛМАСА НИМА ҚИЛСИН?

Бу гал Отабекнинг кутилмаган равишда Марғилон-дан тез қайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жухуд домладан қилдирган жодусининг ҳинд сихрини енгганлиги, деб сўйинган эди. Бироқ Отабекнинг кўписинча меҳмонхонада ётиб қолиши уни бу тўғрида шубҳага тушуриб қўйган ва бунда қандай ҳикмат борлигини бевосита билиб олиш учун бирарта ромчи домлаға бо-риш фикрига тушкан эди. Юсуфбек ҳожининг бўлса бундай майда ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўқ, унинг Нормухаммад қушбеги ёнидан бўшаган вақти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди. Унинг диққатини жалб эткан нарса бўлса, ул ҳам Отабекнинг тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ бошлиқлар мавзуидан олиб қилатурган шикоят ва ҳасратини кейинги кунларда жим-жит бўлиб кетканлиги эди. Бу кунларда Отабекка энг яқин турган киши Ҳасанали ота эди. Чунки Отабек бу кейинги кунларини меҳмонхонада ўтказганликдан Ҳасаналига ҳам унинг ёниға киришка ва бир мунча сўзлашиб ўлтуришка тўғри кела бошлаган эди. Шунинг учун Отабекнинг қайғулик ҳоллари, уйқусиз мутолаада ўткан тунлари ва умуман ундаги ўзгаришлар бу тўғрида Ҳасаналини ўйлатса-да, сабабини сўрашға ботирлиғи етмас ва сўрашни ҳам фойдасиз деб билар эди. Чунки ул Отабекдаги бу ҳолларнинг сиррини билгандек, муҳаббати орасиға чўб бўлиб тушкан кейинги уйланиши алаmidан деб қарор қўйган эди.

Отабекнинг орзулиқ келин олдиға кирмаслиги важҳидан Ўзбек ойим аччиғланди, ниҳоят аччиғиға чидай олмаган бир куни меҳмонхонада Отабек ётар ўрнини ёзиб турган чоқда кириб келди ва ёзилган ўринни бузиб йиғиб ташлади ва:

— Меҳмонхонада ётабериб нима қиласан, ичкарига кириб ёт! — деб жекирди. Лекин ўғли энди илгариги Отабек эмас эди, онасининг жекируғиға қулоқ солмади-да, қайтадан ўринни ёзиб бошлади. Ўзбек ойимнинг ғазаби тағин ҳам аланга олди:

— Сўзимни эшитасанми, кар?!

Отабек совуққина қилиб жавоб берди:

— Кар эмасман, лекин сизнинг бу таклифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортиқча бош оғритманг!

— Инсофсиз, адолатсиз!

Отабек заҳарханда билан сўради:

— Мен бошда сизга нима деган эдим?

— Нима деган эдинг?

— Келингиз мендан яхшилиқ кўрмас, демаганми эдим? Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз бунинкор қиласизми?

— Ота-онамдан ваъда олғанман, деб шундай хо-тинға жабр қилиб юра берасанми?

— Келингизга жабрни хоҳламасангиз ва ўзингиз айткан инсофка қайтсангиз, энг осон бир йўл бор, — деди ва онасидан маълум «нима?» деб билатурган саволни кутиб тўхтади. Аммо Ўзбек ойим сўроқ ўрниға лабини тишлаб бошини икки елкасига тебратди. — Сиз сўрашни тиламасан-гиз-да, мен айтай: келингизга жабрни хоҳламасангиз мендан талоқ қилдирингиз

ва бир бечорага бу йўсун азоб бериб юрмангиз! — деди ва бир оз тўхтаб давом этди. — Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлиғини ўйлаб ҳар куни бир қат этдан тушаман... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз, яхши билингизким, бир эмас икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон! — деди.

Ўзбек ойим ўғлининг бунчалик қатъий кетишини кутмаган эди ва бу йўсун қаттиғ муомалани-да Отабекдан биринчи мартаба кўрар эди. Сўз қайтаришга ўрин тополмадимми ва ё жанжалнинг улғайишидан қўрқдимми, ҳайтовур узоққина истехзоланиб қараб турғач, «есингни ебсан, болам», деди-да, меҳмон-хонадан чиқди.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириб билангина қолмади. Кечалари аллақаяқларга кетиб, йўқолатурган одатлар ҳам чиқарди ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди. Ул Отабекка насиҳат қилишни ҳам билмас ва бу сирни биравага айтиш учун ҳам ҳайрон эди.

Бир кун кечаси ул янги одати бўйича аллақаяққа кеткан эди. Ҳасаналининг кўнгли бу кун ҳам бир ишка гувоҳлик бергандек бўлиб, ичкарида ётқуси келмади, ўринни меҳмонхонага ёзиб, дарбозани занжирлаб келди. Агар бу кун ҳам ул ўша ҳолда қайтса, бир нарса демакчи, яъни қўлидан келган насиҳатни қилмоқчи эди. Ухламай кутиб ўлтурди. Аммо ул тунги соат ўн бир бўлса ҳам келмас, ўн иккида ҳам дараксиз эди. Ниҳоят, кута-кута уйқуси танг қилғач, ўрнига чўзилиб кипрагини кипрагига улаб ётди ва ухлаб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Орадан номаълум бир муддат ўтиб дарбозанинг сўнақасиз тақиллашидан чўчиб уйғонди ва йўлакка югурди. Қоронғуда занжирни тимискилар экан, «ким?» деб сўради ва жавобиға «мммман» деган сархуш товушни эшитди. Бу товуш унинг юрагини уюштириб юборган ва «бу кун ҳам шунақа» деган сўзни кўнглидан ўтқузган эди. Занжирни тушуриб, дарбозанинг бир табақасини очиши ҳамано шу табақага сўялиб турган Отабек Ҳасаналининг оёғи остиға йиқилиб тушди. Ҳасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетканлигини пайқаган, йўлакни тутиб кетган ичкулик исидан ўқчиёзган эди. Отабекни сўяб меҳмон-хонага келтурар экан, икки кўзи ичкари ҳавлининг эшигида, чунки Юсуфбек ҳожининг тунлари ташқариға чиқатурган одатининг шу вақтға тўғри келиб қолишидан юраги така-пука эди. Отабекни ешинтирар экан, ризосиз бир оҳангда деди:

— Ўғлим, сизга шу шайтони ишнинг нима зарурати бор?

Отабек мастларча кулди:

— Ммменга зарурати бўлмаса ккимга бор?!

— Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман, — деди Ҳасанали ва қандай жавоб эшитишини кутиб турди. Отабек ўрнига ётиб олғач, кучлик қилиб бир уфлаб олди. Ҳасанали ундан жавоб кутар экан, бир оздан сўнг жавоб ўрнига хуррак товшини эшитди... Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига ҳеч бир турлик маъно бералмай боши қотса ҳам, аммо унинг кўз ўнгидан игнага зўрлаб тақилган ип нарига кетмас эди. Ундан сўнг, икки ойлардан бери Марғилонни тилга олмаслиқда уни бир оз шубҳага тушириб, «ораларидан бирар совуқчилик ўтдимми экан», деб ҳам кўнглидан кечирди. Отабек билан бирга чой ичиш мақсадида эрталаб Ойбодоқнинг дамлаған чойиға бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди. Отабек тушка яқин уйғонғач, Ҳасанали чой ҳозирлади. Дастурхон ёзиб ўзини кутиб ўлтурган Ҳасанали ёниға қисиниб-қимтиниб Отабек келди. Тундаги ҳоли эсига тушиб бўлса керак, бошини ердан кўтариб Ҳасаналига қарамас ва бир оғиз бўлсин сўз айтмас эди. Отабекнинг бу ҳоли Ҳасаналининг ничка юрагига қаттиғ таъсир эткан ва ўйлаб қўйған насиҳатларни унутиб, бекзодани бу оғир ҳолдан қутқазиб фикригагина тушкан эди.

— Ёшлик — бебошлик, деган экан машойихлар, — деб кулиб қўйди Ҳасанали ва: — уй ичидан битта-яримтаси сезиб қолмағай деб жуда хавотирда бўлдим... Ҳайтовур ҳеч ким пайқампти, — деди. Отабек ташаккур эткансумон Ҳасаналига кулиб қаради ва ўзи-нинг бу кетишидан ризосизлик билдирган каби энтиқиб тин олди. Ҳасанали сўзни уринтириб Отабекни

Ўз ҳолига қўймас эди. Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят, бу унар-унмаснинг охирига шу саволни ҳам улаб юборди:

— Бу гал Марғилонга кечикдингизми?

Биз юқорида ҳам туртиб ўткан эдикким, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган, Марғилон билан узил-кесил алоқаси узилганлигини чурқ этиб сўзламаган, сўралмаган сўзга жавоб берилмас қабилдан жим-жит аламини ичкулукдан олибгина юрган эди. Икки ойдан бери биринчи мартаба Марғилон тўғрисида сўралган савол ҳам фақат шу Ҳасаналининг кейинги сўзи бўлиб, сирни очиш ўнқовида келгандек эди. Лекин жавоб тамом ҳақиқатка муғойир ва кишини ҳайратка соларлиқ бўлди:

— Бу кун жўнамоқчи бўлиб турибман, — деди.

Ҳасаналининг шубҳаси бўшқа чиқди. Чойдан сўнг ул ўзининг сўзини амалда кўрсатиб, отасидан ҳам рухсат олиб кўйди ва пешиндан кейин йўлга чиқиш учун ҳозирлик ҳам кўра бошлади. Унинг сиррини билгучи ва «Энди Марғилонда нима қиласан?» деб сўрагучи орада бўлмаганидек, ул бу сўроқни ўз-ўзига ҳам бериб қарамаган эди. Гўё бурунғидек Марғилон йўлига ошиқиб ҳозирланар эди...

Йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келди. Бу боришдан бирар иш чиқара олдимийўқми, бу тўғрини биз келаси фаслларнинг биридан ўрганармиз.

Келиб Тошкандда бир ҳафта чамаси турди, сўнгра ёнига Ҳасаналини олиб Оқмасжид шаҳрига жўнади. Ул икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди...

10. БИЗДА КИМ КЎП ЙИҒЛАЙДИР?

Файри маршрут талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кеткан эди. Кумушнинг гўзаллик таърифини ғойибона эшитиб, оғзининг суви келгучи хотинлик ва хотинсиз орзумандлар «ётиб қолғунча, отиб қол!» сўзига амал қилиб, қутидорниқига совчиларни турнақатор юбора бошлаган эдилар.

Албатта, бунда шубҳа йўқдирким, Кумушнинг эрдан чиққан хабарини Кумушнинг ўзидан ҳам илгари тушунган ва Отабекдан ҳам илгари сезган Ҳомиднинг совчиси бошқа совчиларнинг муқаддимаси, ёз бошида келатурган қалдирғочларнинг йўлбошчиси эди. Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина қаноатланмади, уч-тўрт қайталаб келиб қутидорга Ҳомиднинг куяв ўғул бўлиш ниятида эканлигини арзу-ниёз қила бошлади. Натижада Ҳомидбойнинг совчисига берилган жавоб шу бўлди: «Биз Ҳомидбойни ўзимизга куяв ўғул қилишдан ҳеч бир моненьлик кўрмаймиз. Аммо қизимиз мундан сўнг эр қилмасга қаттиғ исрор этадир. Шунга кўра Ҳомидбой бизни кечирсин». Бошқа совчиларга ҳам жавоб шу эди. Қутидор билан Офтоб ойимнинг бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди.

Бироқ Кумушбибининг «Ман энди эр қилиб бўлдим, мундан сўнг эрга эҳтиёжим йўқ», деган қатъий жавобига улар узоқ қулоқ солиб туролмадилар, чунки унинг бу исрорини «чидамаснинг сўзи» деб онлар ва тузукрак жойи чиқганда, эрга беришка ҳам ҳисоблари йўқ эмас эди. Шунга кўра, келган совчиларнинг ўзларига ёқмаганига гуноҳнинг барини Кумушнинг бўйнига ағдариб жавоб берар, аммо иккинчи ёқдан тузукрак жойини кўзлар эдилар.

Қутилмаган ерга шаҳарнинг энг олдинги аъён ва сарватдорларидан бўлган Салим шарбатдор деганнинг Комилбек исмлиқ ўғлидан совчилар келиб қолди.

Ота-отанинг кутканлари шундай тегу тахтлиқ куяв бўлгани учун биринчи мартаба совчиларни яхши сўзлар ва қуюқ-суюқ ошлар билан жўнатиб, иккинчи келишка ўйлашиб жавоб бературган бўлдилар. Эру хотин узоқ ўйлашиб турмай (чунки ўйлаштурган жой эмас эди) совчининг иккинчи келишида жавоб беришка қарор қўйдилар. Кумушнинг қарши тушмаги

тўғрисида, албатта, уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб ҳам ўйламас эдилар.

* * *

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томони-нинг ўралганлиғи соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидалмай, елнинг озғина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ўзи ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди.

Ўрта эшиқдан Кумушбиби кўринди. Бурунғи тўла-лиғи кетиб озғинланган ва лекин бу озғинлиқ унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатқанлар. Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсаткан, бир оз бота тушкан шаҳло кўзлар тағин ҳам тим қоралиқ, тағин ҳам нурлилик касб эткан эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиғи кишининг ҳасадини ортдириб, нафис бағбақаларни ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шаҳло кўзлар бурунғидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлиқ билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қарағанда бу оғирлиқ-да унга бир олийлик, улўғворлиқ бағишлағандек. Келиб айвон мўйишига ўлтурди-да, кўзларини оғирғина ҳаракатландириб, кетма-кет чип-чип этиб тўкилмақда бўлган ҳазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. Ул ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржумаи ҳолини ўқур, ўзини-да мавқийидан айрилиб, ҳечка чиқиб турган шу ҳазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жиқ ёшга тўлди. Енг ичидан бир-бирисига ўтқузилган икки қўлини баробар кўтариб кўз ёшини артар экан, ичкари ҳавлидан Офтоб ойим чиқиб келар эди. Ул ер остидан қизиға кўз қирини ташлаб меҳмонхона эшигини очишга тутинди. Офтоб ойимнинг орқасидан Ойшабиби ҳам кўринди, келиб Кумуш ёнида тўхтаб сўради:

— Нима қилиб ташқарида ўлтурибсан?

— Ўзим, — деди Кумуш қошларини чимириб, четка юзини ўгирди.

— Меҳмонхонага кирсанг, сен билан икки оғиз маслаҳатимиз бор эди.

— Нима маслаҳатингиз бор?

— Олдин кир, болам, — деди кампир ва Кумушнинг елкасига қоқиб турғизди. Улар ичкаридаги совчи хотинларни ёлғиз қолдириб, Кумушнинг сўзини олиш учун ташқариға чиққан эдилар. Аммо Кумуш бўлса совчиларнинг олдидан ризосизлиғини онглатқандек бир намойиш билан кеткан эди. Ул меҳмонхонаға киргандан сўнг ҳам терсайиб токчалардан недир ахтарғандек юрина бошлади.

— Токчада сан қидирган нарса йўқ, келиб ёнимизға ўлтур, — деди Офтоб ойим.

— Ўлтурганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, сов-чингизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!

Ойшабиби қизиға маънолик қилиб бир қараб олди:

— Болам, ахир икки оғиз гап эшит-чи олдин! — деди.

Кумуш ўлтура бермагач, Офтоб ойим қизишди.

— Қизим, санинг бу қаршилиғингдан муддаонг нима?!

— Сиз билан отамға муддаомни неча қайталаб айтдим-ку: мундан сўнг бу ишни хохламайман.

— Дунёдан тоқ ўтасанми?

— Тоқ ўтаманми, йўқми, буни тангри биладир.

— Ман санинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмағанингни биламан. Санинг бу хомтамаълиғинг кони болалиғингдир. Сан яхши билки, мундан сўнг отанг ул уятсизга ўз уйдан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сани ташлағандир. Агар сўзимга ишонмасанг мана буни ўқуб қара, деди-да, Кумушка бир қоғоз узатди ва давом этди. — Биз буни сан унга

хат ёзганидан сўнг жавоб ўрнида олган эдик. Бироқ ўша вақтда бу уятсизнинг биринчи талок хатиси ҳам санга етиб ортқанликдан бунисини сандан яширган эдик. Ҳамон-да санинг умидинг кесилмагани учун бу хатни ҳам кўрсатмакчи бўлдим! — деди. Кумуш қоғозни онасидан олди:

«Матлуқам Кумушбибига. Маним биринчи хатим билан сизнинг менга қилатурган эркаликларингизга бир чек қўйилган каби эди. Лекин бунга тушунмабсизми ва ё тушунишка тиламабсизми, ҳайтовур яна ҳам эски эркаликларингизни тарк этмабсиз. Хатингизни ўқур ва ўзимни кулгидан тўхтата олмас эдим. Орзуга айб йўқ, дейдирлар. Чекдан ошиб қилган ҳужумларингиз эски қадрдонлигингиз отиға кечириладир. Эндиликда сизга мендек вафосиз ва ҳийлагар бўлмаган янги эр топилғай эди, деб аддои Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, 26 жавзо, 1265-нчи йил, Тошканд».

Мактуб унинг юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаған эди. Кўз ёшини дув-дув тўкиб, хатни ўз таҳиға солди ва ўзидан жавоб кутиб турған ачаси билан онасиға деди:

— Мен бу уятсиз йиртқич билан ярашмоқ учун умид тутмайман, шунинг билан бирга эр ҳам қилмайман!

— Нега? — деб сўради онаси.

— Негами? — деди Кумуш ва йиғлаған кўйи жавоб бериб бошлади: — Негаки мен ўзимнинг суйган ва муҳаббат қўйган эримдан бунча уятсизлик, бу янглиғ вафосизлик кўрдим. Энди эр деган шу бўлибдими? Мундан кўра дунёдан тоқ ўткан яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир. Шунинг учун қизингизға эр отидан сўзламанг-да, яфроқ каби титрайтурған юрагига даҳшат ҳам солманг!

Бу сўздан сўнг Офтоб ойимнинг оналик кўнгли эриб кеткан, ичкарида жавоб кутиб ўлтурғучи совчиларға қандай баҳона топиб киришни-да ўйлаб улгурмаған эди:

— Йиғлама, — деди. Кумушни меҳмонхонада қолдириб онаси билан чиқди.

* * *

Салим шарбатдорники қутидорға ниҳоятда маъқул тушиб қолған эди. Шунинг учун хотини ва қизидан сўраб ўлтурмай бир кун дўконидан эркак совчилар билан битишиб ҳам келди ва хотиниға «мен бу кун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлғанда ҳам энди қизингни кўндирмасанг бўлмайдир», деди. Аммо Офтоб ойим-нинг эр отини эшитканда титрай бошлайтурған қизи билан учрашмоққа асло тоқати йўқ, эрининг бу сўзини эшитканда тамом ўзини йўқотқан эди. Ул қизини кўндириш учун қутидорға ваъда берганда ўз ҳолини икки ёқдан ўқтанилған ханжар орасида қолғучиға ўхшатар, қайси томонға қимирласа ҳам муҳлик яра олишини аниқ билар эди. Шу кундан сўнг бечора она-нинг оғир кунлари бошланди. Эрига берган ваъдасини асло бажара билмас, бул ҳақда қизиға оғиз очиб сўзлай олмас эди. Ҳар кун бозордан қайтиб келиб биринчи сўзи «кўндирдингми?» бўлиб қолған эридан туни билан койиш эшитар ва кундузлари Кумушка оғиз очишға юраксина олмай азобланар эди.

Бир неча кундан сўнг қутидор ҳам энди ўз хатосини онглаған, чунки ҳар кун деярлик Салим шарбатдорникидан келиб тўй кунини сўрағучи кишига турлик-турлик баҳоналар айта бериб зериккан ва уятидан дўконга тушишни-да тарк қилиш фикрига келаёзган эди. Бир кун дўкондан ниҳоятда аччиғланиб қайтди ва Офтоб ойимни умрида эшитмаған сўкишлар билан сўқди: «Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юролмайтурған бўлдим. Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мандан уми-дингни уз, мен энди санларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайдирған даражага етдим!» деди. Эртаси кун бечора она қизиға машъум мавзуъдан сўз очишға мажбур бўлди. Қизининг ёниға ўлтуриб сўзлаш ўрнига юм-юм йиғлай бошлади. Кумуш эса онасини бу ҳолға солған сирдан воқиф, шунинг учун йиғи сабабини сўраб ўлтурмай, ул ҳам кўз ёшиси билан юзини ювмакка тутинди. Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари биткунча бўзлашдилар.

— Бу кунлардан кўра дунёға келмаған бўлсам эди. Бу тириклигимдан кўра, ўлиб кеткан бўлсам эди! — деди охирда Офтоб ойим.

— Янглиш сўзлайсиз, онажон! — деди Кумуш ва: — Сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунё-дан тўйишингизга ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёх бахт дунёга келмаган бўлсам эди, сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик ан-духлар ҳам йўқ эди. Шунинг учун сиз тангридан сўрангим, тезроқ мен машъумани маҳв этиб, сизга уч-тўрт кун тинчлик берсин, онажон! Сизни бу ҳолда кўришка ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишка ортиқ тоқатим битди. Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрғучи бу ўйинчиқ қизингиз киму, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз, она. Сизнинг тўкиб келган кўз ёшларингизнинг бир том-чисига ҳам бу ташландиқ қизингиз арзимас, сиз отамга манинг ризолигимни ташвишланмай билдираверингиз. Ул ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасига қолмасин. Сиз маним юзимга эзилиб қарамангиз, ўйламай-нетмай ризолигимни билдираверингиз! — деди ва юзига тўзғиб тушкан сочини тўғрилаб олғач, давом этди:— Агар сиз менга ортиқ ачинсангиз, ризолигимнинг бир шarti қилиб тўйни келаси кузга бўлишини айтиб ўтингиз, агарда отам бахтсиз қизининг бу тилагини қабул этса-етсун, бўлмаса маним бу тилагим ҳам сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимас, онажон, сизнинг шодлигингиз йўлида ҳар бир оғирлиқларга бу бахти қаро қизингиз розидир, онажон!

Офтоб ойим Кумушнинг бу сўзларига тўзиб туролмай, қизини бағрига босиб кучоқлади, она-бола тағин шиддатлик равишда кўз ёшига кўмилдилар...

* * *

Офтоб ойимнинг қатъий исрорига биноан қутидор ҳам қизининг шартини қабул эткан. Қудалар ҳам келаси кузгача кутишка рози бўлган эдилар. Демак, келаси кузга қутидор Салим шарбатдор каби бир кишига қудалашиб олғанидек, Кумушбиби ҳам Отабек ўрнига Комилбекни алмашдирар эди.

11. «НАВО» КУЙИ

Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўя-турган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятча эди. Ўғирлиқ қилган учун қўл кесиладир ва ё дорға осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намоз-сизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдирлар. Эш ака билан Тош ака-нинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айнинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрий олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тириклик қилғучилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошканднинг Чуқур қишлоқ деган ерида қозоқлар томонидан очилган ва ҳаммиша рустамнамо кишилар билан айқириб ётқан бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди.

Беш ойлаб Оқ масжид сафарида юриб кеткач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушкандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекнинг ким боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, ул келди дегунча оддий бўзахўрлар ёнига ўтқузмай ўзининг махсус ҳужрасига олиб кирар, бошқаларга берилатурган лойқа бўзадан бермай, бўза-нинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам ул шу бўзахонада эди. Энди учунчи кувачани тугатиб, тўртинчини чақирган эди. Бўзагар кирди:

— Бўза берайми, бек? — деб сўради.

— Беринг, — деди ва: — машшоғингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оғқан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақришиб-чақришиб тарқалишқан эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлма-қўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёла бўзани ичкач, дуторини чертиб сўради:

— Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

— Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

— Дунёда бундай куйлар борлигини умримда би-ринчи мартаба эшитаман, бек ака!

— Дунёда бундай куй йўқ деб ўйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз манинг эшитканим бор... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

— Бу куйлар янги чиққанми?

— Янги чиққан.

— Қаерда эшитдингиз?

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, машшоққа қаради:

— Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим...— деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда «Наво»дан бошлаб юборган эди. Куйнинг бошланиши биланоқ унинг вужуди зирр этиб кеткандек бўлиб кейинги пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунглик товшига берилди. Дутор товши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлағандек, ҳикоя қилғандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни ул ўз тилидан сўзламас эди — Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўткан кунлари бирма-бир ўтиб бошладилар-да, ниҳоят «анув» хотиралари, «анув» ҳангомалари ҳам кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгида келиб тўхтадиларда, шу кўйи турабердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгига келтириб тўхтатқач, бу фожиёга ўзи ҳам чидаб туролмағандек йиғлий бошлади... Дутор қуруққина йиғламас эди, балки бутун коинотни зирр этдириб ва хаста юракларни дирр силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туролмади-да, рўймоли билан кўзини яшириб йиғламоққа киришди... Ул кўз ёшларини тўхтатмоқчи бўлар эди. Бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди — ҳамма ихтиёр дуторнинг ҳазин «Наво»сида, тоқатсиз йиғисиди эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиққан «Наво» куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитка борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Ниҳоят «Наво» куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқалиқ тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасраткина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг «савт» куйини ер юзига шодлиқ ва сўйинч ёғдириб арз эта бошлади. «Наво»нинг сиҳирлик «савт»и Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. «Наво» билан ювилиб кеткан унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...

* * *

Бу ўлтуришдан сўнг ул бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...

* * *

Отабекнинг ўша воқиядан сўнгги Марғилон қатнашлари фақат натижасиз қуруққина бир қатнаш эди. Бу қатнашнинг ҳар бирисида уста Алимникига тушар, аммо ҳануз ундан ўзининг сиррини яшириб, Андижондан қайтиб келишини ва ё боришини ва йўл устидан кўриб кетиш учун кирганини айтиб уста Алимни миннатдор қилар эди. Ул Марғилонда кўб тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса икки-уч кун туриб қайтар, баъзи вақтларда йўл устидан «Хўжа Маъоз» мазорини ҳам тунаб кетар эди. Унинг ўн кунлаб йўл машаққатини ўз устига олиб, Марғилонда қилатурған иши шу машаққатлар эвазига арзуғулиқ эдими, йўқми, ўқуғучи буни қуйидан онглар:

Марғилондан натижасиз, тамоман бўшқа қайтиб Тошканд келгач, Кумушни унуткандек бўлиб уч-тўрт кун у-бу билан овиниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлаб бошлар, ўйлаб ўйининг тегига ета олмағач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чуқур қишлоққа ҳавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичканидан сўнг ичкулукдан ҳам лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсанинг бўйини олғандек сезинар, гўё Марғилон борса бир гап бўлатурғандек, бормай қолса кейинчаликда ўзи ўқинатурғандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушиб қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб турғандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Ле-кин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгариб бошлар, юраги қинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айниқса пояфзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтиробни шиддатланур, пояфзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапка буриб юборар ва орқасидан кимнингдир «...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!» товши эшитилгандек бўлар эди... Ўз-ўзига «ҳақиқатан мен уятсиз», деб қўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-кузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавога кетар, ҳатто хаёлда эмас, ҳақиқатда ўйлаб қўйган қайин отаси билан хотинини шариъатка чақириш фикри ҳам унутилар ва йўқолур, «ҳийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми, ўзи ҳам қурсин, юзи ҳам!» дер эди-да, отини тўғри уста Алимникига қараб солар эди.

Отабек уста Алимни жуда юқори даражага қўйға-нидек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардин бери уста Алим юрагида сақланган ва қабрға ҳам бирга кетиши кутилган ишқ тарихини қайта-қайта эшиткуси келаберар, уста Алим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидаги ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини такрор-такрор ҳикоя қилиб, ҳикояси охирида: «Пешонамга сиғмади-да, ўлди», деб қўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепкан таъсирини бериб, ул ҳам кўнглидан: «Маним ҳам пешонамга сиғмади-да, тириклайин ўлди» деган сўзни ўтқузар эди. Шу ҳолда икки-уч кун уста Алимникида турғач, энг сўнгги мартаба Марғилон билан хайрлашкан каби шаҳарнинг ҳар бир нарсасига алвидо назари билан боқар ва боши оғқан томонга кеткандек Марғилоннинг ўнғай келган дарбозасиға қараб йўл олур эди. Қўқонда бир-икки кун, Кировчида уч-тўрт кун, Қурама, Телов ва шунингдек, қишлоқларда ҳам бир неча кунлаб қўна-қўна ниҳоят, Тошкандга келиб етар яна... яна...

Отабекнинг Марғилонга бориб келиши шу йўсунда эди. Унинг сирри ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмағанлиқдан, орада унинг ҳолиға кулгучи ва ундан ҳисоб олғучи бирав ҳам йўқ, фақат ул ҳамма ҳисобни ўз юрагидан олиб, ўз юрагига берар эди. Шу йўсун оромсизлик ва бесаранжомлик ичида унинг ой-кунлари ўтиб турар эди.

12. ЖОНСЎЗ БИР ХАБАР ВА ҚЎРҚУНЧ БИР КЕЧ

Агар олған ҳисобимиз тўғри чиқса, бу гал унинг Марғилонға қуруқ қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди. 1267-инчи йилнинг кузи — бу воқияға ўн саккиз, ўн тўққуз ойлар ўтиб кеткан эди.

Ерталабки чойдан сўнг, уста Алим ўзининг қайниси билан ошхонаси ёниға янгигина қурған тўқув дўконлари ёнида ипакка оҳор бериш ила овора эди. Аммо ул бўлса, дўконхонанинг устунига суялган кўйи қандайдир бир ўй билан машғулдек кўринар, устанинг Тошканд тўғриларида берган саволларига «шундоқ, ҳа, йўқ, албатта» каби қисқа жавоблар билан қарши турар эди. Ул шу кўйи ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнггида, сўзсизгина кўча эшик томонға чиқиб кета бошлади, уста Алим кўзини ишидан узиб сўради:

— Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

— Шаҳарни бир айланиб келмакчиман.

— Жуда яхши, — деди уста ва: — аммо пешиндан кечка қолманг, мен ошни дамлаб сизни кутиб ўлтураман, тузикми?

— Тузик, — деди Отабек ва йўлақдан ўтиб эшик олдиға — кўчага чиқди. Чиқиши билан нариги эшиқдан Содиқ ҳам кўриниб қолди-да, Отабек билан тўқнаш келди. Содиқ илтифотсизгина унга қараб олғач, шоша-шоша ўнгдаги тор кўчага юриб кетди. А Отабек тўғриға, катта кўчага қараб юрди. Ҳаво булут эди. Оқ булутлар бўлганлиқдан қуёшнинг нури унча кесилмаган, қуёш тўр рўймол ичида ўлтурган келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди. Булутларнинг оҳистагина сай-ридан сезилар-сезилмас ҳафиф бир шамол юриб, енгилгина бир изғириқ ҳам юзга келиб тўқунар, бу изғириқ кишига унча роҳатсизлик бермаса-да, лекин қаердадир доғ қи-лин--моқда бўлган зиғир мойининг аччиғ исини димоғқа келтуриб уришидан кишига бир беҳузурлик ҳосил бўлар эди. Отабек йўлнинг айрилишиға бориб тўхтаган эди. Юзидан иккиланиш ҳолати сезилар эди. Бу ҳолат икки йўл устида воқия бўлганлиқдан онгланмоғи енгил, чунки бир томонда пояфзал растасининг йўли, иккинчи ёқда тўғри кўча эди. Узоқ тўхтаб турмай собит ва кучлик адимлар билан пояфзал растасига юрди. Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сар-ғайиш туслари берар эди, яна ҳар ҳолда ул собитқадам эди, ўша воқиядан сўнг, оналар таъбирича, «илон чиққан» бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бир оз унинг адимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверди. Узоқдан қутидорнинг тилсимлик дарбозаси кўриниб турар эди... Дарбоза ёнидағи машъум тол дарахти ҳам номуборак бир ишка гувоҳлик берган каби бўлар эди. Борлиқ кучини асабият марказига йиғиб, тағин бир қайта дарбозага қараб олди. Бу қарашида бутун ўткан кунла-рини яна бир қайта хотирлағандек бўлди ва ихтизозот орасида уфлаб юборди. Кўринган гилос ёғочларининг остида бир вақтларда кимдир бирав уни кутиб олар эди, энди-чи... Энди кимни кутар экан?— деган савол миясини шипириб кетди... Ул Кумушни тамоман ўз муҳаббатига боқий деб билар ва отасининг зулмига маҳкум, деб тушунар эди. Шунинг учун кўринган гилос ёғочи-нинг куз билан сарғайган баргидек Кумушнинг заъфарон юзини кўрди, ўзи учун эмас, унинг қалби парчаланғандек бўлди. Ҳозир ул кутилмаган бир жасоратка молик бўлган каби эди. Кирайми, деб ўйлади, бевосита ўзи билан онглашайми, деб жасоратланди... Лекин... лекин дарбозанинг қаршисидағи машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз, орсиз...»

Ул дарбозага яқинлашаёзган эди, нимадандир чўчиб четка бурилди. Чунки дарбозадан чиқиб қолган икки кишини кўриб, буларнинг бирини қайин отаси бўлиб чиқмоғидан ҳурккан эди. Ҳайтовур чиқғучилар бегона одамлар бўлиб, олдинга тоба юрий бошладилар. Бояғи «...орсиз» жумласи билан унинг кириш фикри тамоман сўнган эди. Аммо «биравлар» тўғрисида нима бўлганда ҳам бир гап эшитмак ҳаваси туғилган эди. Бу чиқғучилар гарчи қутидорнинг ити ҳақида бўлса-да, бир маълумот бералар-ку, деб ўйлади ва уларга етиб олиш учун адимларини кенгайтирди. Улардан уч-тўрт адим берида борар эди. Бахтка қарши улар чурқ этмайгина кетар

эдилар. Ниҳоят, юз адимча боргандан сўнг, улардан сўз эшитишка тўғри келди; бириси иккинчисига деди:

— Тўй билан никоҳни бу кунга қилганимиз яхши бўлди.

— Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди? Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунга тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман.

— Ахир қутидор ҳам бообрў одам-да, — деди би-ринчи киши.

Жонсўз бу хабарни эшиткан Отабекнинг хуши бошидан учкан каби бўлди-да, адим узган жойида михлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир челак қайнаған сувни ағдарған эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, хушсизланган кўйи қотиб турғач, мошинавори бирдан юриб кетди... «Кешининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер», деди ва телбаларча нима учундир кулиб қўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тентакларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрғанидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...

* * *

Ойнинг ўн бешлари бўлса-да, ҳавонинг булутлиғи билан ой кўринмас, чин маъноси билан қоронғи кузнинг қоронғи бир туни эди. Бир неча юз йиллардан бери яшаб фавқулудда зўрайиб кеткан «Хўжа Маъоз» мазорининг чакалагини бу қоронғилиққа бир манбаъ каби эди. Кучлик бир ел турған, қандайдир бир ишка ҳозирланған каби тўрт томонга югуриб юрар эди. Мазор чакалагининг бир бурчагида тутаб ётған тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кеткан бир девона бу мудҳиш қоронғилиққа қарши курашкан каби гулхани ёндиришга тиришар, гулхан таварагидан айланиб қўлидаги касави билан тўрт томонидан ковлар эди. Ел борған сайин кучлана борди, чакалак тартибсиз ҳолга кириб кетди, битта-яримта тўкилмай қолған япроқлар шитир-шитир тўкилишка олдилар, қарға ва зоғчалар айни уйқу замонида тинчсизлагани учун елга қарши на-мойиш қилгандек ғо-ғу билан чакалак устидан айлана бошладилар. Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мазор ичи ҳам яна бир қат кўркунч ҳолга кирар эди, ел кетма-кет бўкурар, бунга чидай олмаған шох-шаббалар қарс-қурс синар, кекса ёғочлар ғийқ-ғийқ этиб ёлбориш товши чиқарар эдилар. Ел ортиқча бир ғазаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарсани букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандек пишқирар эди. Чинорлардан бирисини ерни титратиб йиқитди, девонанинг гулханини ҳам тўнка-пўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отди. Бутун мазор ичини ўт учқуни ила тўлдириб, яна кўринишка бошқача бир тус берди. Мазорни бу ҳолга солғандан сўнг гўё шунинг учун ғайратлангандек бир оз пасая тушди, оч қолған шер каби пишқириб бўқиришлари босилгандек бўлди. Ярим соат чамаси жонсаракка учраб учиб юришка мажбур бўлған қарғалар елнинг ғазаби босилганини бир-бирларига хабар бергандек ғо-ғу билан эски ўринларига қўна бошладилар. Кўкни ўраб олған қора булутлар ҳам тўс-тўска бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўралаб қўйди. Гумбазнинг қаршисидаги икки туп кекса чинорнинг искелет каби қуруқ шохлариға ел билан аллақаяқларға учуб кеткан бойқушлар тўпи ҳам келиб қўна бошладилар. Ой парчаланған қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаған каби ҳали кўриниб, ҳали яширинар эди. Ул ер юзига кулиб қарағанда мазорнинг чакалак қисмига айтарлик ўзгариш бера олмаса-да гўристон қисмидаги дўмбоқ қабрларни ва уларнинг устидаги мрамар қабр тошларини чуқур бир сукут ичида экан, тақдим қилар эди. Бойқушлар уяси бўлған икки туп чинорнинг қаршисида гунбазга рўбарў қилиб со-линған айвон-зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғи эди. Чинор шохлари тасбеҳ каби чизилған бойқушлар билан тўлған. Улар ой нуридан унча хурсанд эмаслар, чунки ой ер юзига кулиб қарай бошласа, улар бошларини кафтлари ичига оладирларда, дум-думалоқ бўлиб сиқилиб кетадирлар. Ой булутлар остиға кирса, улар роҳатланған каби чиф-чиф-чиф, ки-ки-ки қилиб сайраб ҳам юборадирлар. Бу вақт шу бойқушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товиш ҳам эшитилгандек бўладир.

Масжид манорасидан руҳонийят ёғдириб мунглик азон товши эшитилди-да, уйқу қучоғида ётқан табиъат уйғониб жавоб берган каби жонғираб кетди. «Оллоҳу акбар»нинг сўнги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишка ўлтурди...

13. КУЛИБ ҚАРАМАҒАН БАХТ

Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эса-да, юрагининг ёниши босилурлиқ эмас эди. Илон чаққан кишидек довдир ва бесаранжом кўзлари билан теваракка бежо-бежо назар ташлар эди. «Ниҳоят, отаси ўз муддаосига етди, қизини янги куявга топшириб тинчланди, кеча кечаси у...» дер эди-да, мундан кейинги оғулик ҳақиқатини бир турлик ҳам ўзига сингдира олмас ва буни ўйламасликка тиришиб ва ўзини алахситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди.

Энди Марғилон қатнаб юришларға хотима берилгандек ва Марғилон ҳам ундан «тағин мендан нима илинжинг бор?» деб сўрағандек бўлар эди. Ул «Хўжа Маъоз»дан чиқиб тўғри уста Алимниқига қараб борар эди ва у ердан отини миниб умрликка Марғилон билан видолашмоқчи эди эса-да, ошна бир кимса унинг кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг қучоғидан қутилиш учун ундан имдод сўрағандек бўлар эди.

Уста Алим эшигига етаёзди. Том бир маъюсият ичида бошини қуйи солган эди, ўтиб турғучларни пайқамас, лахжа чўғ каби ёниб турган юрак ўти билан сархушдек эди. Қаршидағи Содиқнинг эшигидан чиқғучини ҳам пайқамай қолди ва бир қараб олса ҳам танимаган эди. Отабек уста Алимниқига келиб киргач, Содиқниқидан чиқғучи Ҳомид унинг орқасидан қараб йўл устида қотиб қолди...

* * *

Шокирбекнинг кеча эрталаб чиқганидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўлтурган уста Алим уни йўлакда кўриши биланоқ сўради:

— Эйй, баракалла сизга, Шокирбек, қаёғларда қолиб кетдингиз? Жуда ҳам ташвишландим-да ўзим... Нега бир кунда бунчалик ўзингизни олдириб қўйдингиз?

Чиндан ҳам ул ўзини танилмаслик даражада олдир-ған, ўлат теккан кишилардек кўзлари ичига чўкиб кеткан эди. Киртайган кўзига куч билан кулги туси берди.

— «Хўжа Маъоз»га борган эдим...

— Нима учун?

— Тунашка.

Уста Алим таажжуб ичида яна бир қат уни кузатиб чиқди:

— Тунадингиз?..

Отабек айвон пешонасига ўлтурар экан, устани шубҳада қолдирмас учун деди:

— Кўбдан бери бир тунасам, деган хаёлим бор эди.

— Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор эканда,— деди уста Алим ва кулди. Бу вақт иккиси ҳам йўлакда юриб келган оёқ товишиға қарадилар. Қўпол қилиб бошиға салла ўраган, устаға ўхшаш рангсизгина бир йигит кириб келар эди. Уста Алим келғучининг истиқболи учун ўрнидан турди: «Ейй, уста Фарфи, келинг-келинг, бормисиз!» деди. Уста Фарфи салом бериб, уста Алим билан кўришди. Отабек кўришишга ҳозирланмаган ҳам эди, аммо келгучининг ўзи қўл узатдида, «саломатмисиз, меҳмон» деб кўришиб олди. Айвонға ўлтургач, фотиҳа ўқулди. Уста Алим келгучини хуш омади қилар экан:

— Сиз ҳам келар экансиз-а, уста Фарфи, — деб пи-чинг отиб қўйди. Соғу саломатлик сўралиб бўлинғандан сўнг уста Фарфи қаршидағи янги қурилган тўқув дўконларига ишорат қилиб деди:

— Ишлар катта-ку, уста. Дўконларни ҳам қуриб юборибсиз.

— Дўконни қурғанимизга энди ўн беш кунча бўлиб қолди. Фотиҳа ўқишга келармисиз, деб кутдим, шу чоқғача дарагингиз бўлмади.

— Ўзингизнинг бошингиздан ўткан, уста, — деди биравнинг кафилини олғандан сўнг ишни ташлаб чиқиш қийин, жумъанинг шарофатлари билан ошна-оғайниларникига борилмаса бошқа иложи йўқ, ахир ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўткан-ку.

— Йўқ-йўқ, — деб кулди уста Алим, — мен сизга ўхшаб дўконнинг устида сира тухум босқан эмасман, симкорни кўзим қиймайдир десангиз, мен ишонар эдим.

— Бу гапингиз тўғри, — деди кулиб уста Фарфи, — жўжалари тушкир йилдан-йилга кўпайиб борадирлар, қозонни сувга ташлаған кунимиз жанжал.

Уста Алим дастурхон ёзиш учун ҳужрасига кирганда уста Фарфи Отабекка қаради.

— Сизники қаердан, меҳмон?

— Тошканддан.

— Жуда яхши, қани юқорига чиқинг, меҳмон, — деди. Отабек раҳмат айтиб жойидан кўзгалмади. Уста Фарфи уни яна бир қат кўздан кечириб олғач, чўк-калашини бузиб чордана қуриб олди. Дастурхон ёзилиб, эртанги ноништа учун дамлаб қўйилған чой олиниб келинди. Уста Алим Шокирбекни юқориға чиқишга қистаса ҳам ул кавшини ешмай эскича ўлтура берди. Ун-дан-бундан сўзлашиб чой ичишка бошладилар. Уста Алим билан уста Фарфининг сўзларидан илгаридан бир устакор-никида ишлаганликлари, мундан йигирма кунлар бурун уста Алимнинг устакор билан нима учундир уришканлиги ва шундан сўнг ўз уйига дўкон қуриб ўзича ишлай бошлаганлиги онглашилар эди. Уста Фарфи ундан аччиғланиш сабабини сўраса ҳам ул қаноатландирарлик жавоб бермас, фақат «ёмон одам экан, тўнғиз» билан кифояланар эди. Шу вақт Отабек қўлидағи пиёласини бўшатди-да, уста Алимга деди:

— Энди менга рухсат берасиз, уста. Мен жўнайман.

Уста Алим ажабсиниб унга қаради ва:

— Нега тағин кетмакчи бўлиб қолдингиз? Уч-тўрт кун турмоқчи эмасми эдингиз? — деб сўради.

— Марғилондағи ишларим битиб қолди, ўзим ҳам зерикиб бошладим...

— Бўлмаса чой тугалсин, шундан сўнг сизга рухсат,— деди уста Алим ва бир пиёла чой тўлдириб берди. Отабекнинг изн сўраши билан бўлиниб қолған саволини уста Фарфи давом этдирди:

— Тўғрисини айтингиз-чи, уста, нима учун устакор билан ачиғлашдингиз?

— У сизга аниқ айтмадимми?

— Айтмади. Сўрасам, гапни бошқа тарафка чалғи-тади.

— Имонсиз, айтишка уялған, — деди уста Алим ва кимгадир нафратланиб қарағандек бужмайиб қўйди.

— Ҳайтовур сиз билан аччиғлашқан сабабини сўра-сам, гапни четка буради.

Уста Алим қўлидағи пиёласини қулт этиб бўшатди-да, устакори билан аччиғлашиш сабабини сўзлаб берди:

— Мен Ҳомиднинг қайним Сайфига ёмон кўз билан қараб юрганини сал-пал сезиб юрар эдим... Уриша-турғон кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарироқ ишка жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечроқ қолиб бордим. Дарбозадан киришим билан ишхона ичидан кимнингдир йиғлаб-ёлборған товшини эшитиб ажабсиндим ва ишхона эшигини очиб кирсам, имонсиз Ҳомид қай-нимға зўрлик қилиб турған экан. Эшик очилиш билан чўчиб Сайфини бўшатди-да, менга қаради. Мен аччиғимдан нима дейишни билмай қолған эдим. Тўнғуз ишхонадан чиқиб бошлаган эди: «Сен билан отанга йигирма йиллаб хизмат қилиб, ниҳоят сендан кўрган яхшилиғим шу бўлдими?» дедим. Чурқ этмай чиқиб кетди. Нимагадир, сиз, Карим ва Ортиқбойлар ҳам ишхонага келмаган экансизлар. Тўнғуз вақтдан фойдаланиб Сайфига ёпишқан экан. Мана, орамиздан ўткани шул. Унинг орқасидан мен ҳам Сайфини олиб

чиқиб келдим-да, иккинчи учрашмай уйга дўкон қуриш ҳаракатига тушдим, — деди. Уста Фарфи ҳам устакорнинг бу қилиғидан нафратланган эди:

— Ўбба падарлаънати, ҳали шунақа иш қилди денг-чи? Ўзи одам эмас, ҳали бу унинг ҳунарларининг энг пачоғи, — деди ва товшини секинлатиб давом этди: — бадбахт, ақллар ишонмаслиқ даражада бўлган ҳар бир ёмонлиқларни қилар эканки, биз билмас эканмиз.

Отабек уста Алимнинг ҳикоясини илтифот билан эшиткан эди. Шунинг учун ундан сўради:

— Бу қандай Ҳомид, қора чўтир киши эмасми? Мен ҳали уни қўшнингиз уйдан чиққан ҳолда кўрган эдим.

Уста Алим ажабсиниб Отабекка қаради:

— Ўша-ўша, сиз уни қаёқдан танийсиз?

— Унинг билан аллақерда сўзлашканим бор эди.

Уста Фарфи Отабекка кулги аралаш қараб олиб деди:

— Бўлмаса, унинг қўланса сўзларига хўб завқлан-ғандирсиз.

Отабек маънолик қилиб илжайди. Уларнинг сўзи шу ерга етканда рўймолда тугиглик бир нарса кўтаргани ҳолда Сайфи кириб келди, саломдан сўнг уста Фарфи билан кўришди ва Отабекка қараб деди:

— Кеча сизни кута-кута ошларимиз совиб қолди, бек ака.

— Мен бу кунгами, деб ўйлабман, — деди кулиб Отабек.

Сайфи ҳовлиқиб бир нарса дейишқа ҳозирланар эди:

— Бу кун кечаси ҳаммомнинг оғилида биравни ўлдириб кетибдирлар, — деди.

— Кимни? — деб сўради уста Алим.

— Ким эканини билмадим.

Уста Фарфи жавоб берди:

— Келишимда қўрбошилар бошлиқ ўлукни аравага ортар эканлар, ўлдирилган Салим шарбатдорнинг ўғли бечора Комилбек.

— Тавба, — деб қўйди уста Алим ва сўради: — ўлдурғучи ушланганми?

— Ушланиш қаёғда, ўлукнинг ўзини қидира-қидира зўрға ярим кечада топқанлар, — деди уста Фарфи. Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўлтурар эди ва фотиҳа ўқуб туришқа ҳозирланар эди.

— Гумондор борми? — деди уста.

— Гумондор-ку йўқ, аммо бечоранинг ўлуми жуда қизиқ кунга тўғри келиши ажиб, — деди уста Фарфи ва давом этди: — Кеча Комилбекнинг Мирзакарим ака-нинг қизи билан никоҳлари бўлмоқчи экан. Бечора никоҳдан икки соат чамаси илгарироқ ёниға бир ўртоғини олиб ҳаммомга борган ва бир онда ҳаммом ичидан йўқолган, ҳатто унинг ёнидағи киши ҳам қаёққа кетканини сезмай қолган. Қизникида ҳамма тажаммулни тайёрлаб, Комилбекнинг отасидан тортиб никоҳ қила-турган қозию қуззотларғача куявни кутиб ўлтурар эканлар. Бир вақтда ҳалиги биргалашиб ҳаммомга тушкан йигит ҳовлиқиб қизникига келган, куяв кутиб ўлтирганлар куявдан дарак сўрасалар, ул улардан куявни сўраган ва воқиъани айтиб, ҳаммомда кийимларини ҳам қолдириб бир онда йўқолганини хабар берган. Шундан сўнг никоҳ-никоҳда, ош-ошда қолиб куявни қидириб кетканлар. Ниҳоят, ярим кечада ҳаммомнинг таҳоратхонаси ёнидағи бир оғилнинг охиридан қониға беллашиб ётқани ҳолда топқанлар. Бечора таҳорат учун оғилға кирганда товуш чиқармаслиқ ерига ханжар уриб, охирға тиқиб кеткан эканлар. Жуда қизиқ гап... Ким ўлдирган ва нима учун ўлдирилган ҳеч ким билмайдир,— деди.

Отабек тамом онглашилмаган бир ҳолатда қолган эди. Бу хабардан қувонишға-да билмас ва хафаланишға ҳам йўл топмас эди. Рақибнинг ўлдирилиши унинг тамом сўниб биткан умидини яна қайтарғандек бўлса ҳам, нима учундир ул бу ишдан ўзига тинчлик ортдира олмаган, аксинча тинчсизлана бошлаган эди. Бу фожиъадан ортиқча асарланган уста Алим «вой бечора-бечора», дер эди.

— Бирарта душмани борлиғи маълумдир, ахир? — деб сўраб қўйди.

— Албатта бордир, — деди уста Фарфи ва Отабекка қараб қўйди. Бу қарашдан Отабек борлиқ-йўқлиқ ҳолга кирган эди. Уста Фарфи давом этди: — Дунёда қандай одам йўқ, деб ўйлайсиз, кишининг ризқиға тупурганлар, охиратини ўйламаганлар ҳамма ёқда ҳам тўлиб ётибдир, — деди, яна Отабекка қараб олди... Отабек ёрилиш даражасига бориб қайтди... Уста Фарфининг бу кейинги қарашини уста Алим пайқаган эди ва уста Фарфининг бу тўғрида бир нарса билиб-да, сўзлашқа Отабекдан мулоҳаза қилиб тўхтадим, деб ўйлаган эди:

— Сўзлай берингиз Фарфибой, бу киши ўзимизники-дир,— деди.

— Нимани сўзлай берайин?

— Комилбекнинг душмани тўғрисида билганингизни.

— Мен сизга бир нарсани биламан, дедимми? — деди ва кулиб Отабекка қаради: — бу одамнинг ўсмоқчилашини қаранг-а?

Бу сўз билан Отабек бир оз енгиллашди.

— Менга бир-икки қайта қараб олганингиз учун билсангиз ҳам сўзлашқа мендан ётсиндингизми, деб уста ўйладилар шекилли, — деди Отабек.

— Тўғриси айтсам, сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашқа Шокирбекдан чўчиб турасиз, — деди уста.

— Қуруқ тухматни қўйинг-чи, — деди уста Фарфи.

— Қуруқ тухмат эмас, билиб тухмат, — деди уста ва:— Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, асло тап тортмай сўзлай беринг, — деди.

— Астаффируллоҳ, — деб кулиб қўйди уста Фарфи ва бир оз ўйлаб олғач деди: — Сиз билан менга шу нарса-нинг нима зарурати бор, уста!

— Аввало сўзламайтурган бўлгандан сўнг пук бериш керак эмас, тилдан илингандан кейин бизга зарурати бўлмаса ҳам билганни айтиш керак, — деди уста Алим.

Айниқса устадан кўра ҳам Отабек сабрсизлана бошлаган эди. Ҳозиргина ўйлаб турган жўнаш масаласи ҳам унинг эсидан чиққан, чунки рақибининг қотили ким эканлигини билиб олиш ҳаммадан ҳам унга қизиқ ва аҳамиятли эди.

Уста Фарфи энди айтмаса бўлмаслиғини онглади, шу-нинг учун Сайфиға ишонмагансумон қаради:

— Жиян, сен ёшсан ҳали, сенинг оғзингга ишонч йўқ, — деди ва: — бир оз дўконингга бориб тур, аччиғинг чиқса ҳам.

Уста Алим ҳам қайнисини туришқа ишорат қилди ва ўрадан савзи олиб тўғрашга буюрди. Бола кетгач, уста Фарфи оҳистагина деди:

— Агар гумоним тўғри бўлса, Комилбекнинг қотили Ҳомиддир.

Бу сўз Отабекни ажабсинтирғандек, уста Алимга ҳам ғариб эшитилган эди.

— Ҳомид дейсизми?! — деб сўради уста Алим.

— Ҳомид, — деди, яна секингина уста Алимдан сўради: — сиз Умарбекни Ҳомидға яқин дўст эканлигини биларсиз, албатта?

— Биламан, ҳамма вақт юриш-туриши ўшанинг билан эди.

— Бали, — деди уста Фарфи, — Ўша Умарбек билан оралариға яқинда бир совуқлиқ тушди-да, мундан ўн кунча илгари Ҳомиднинг бир мудҳиш ваҳшати тўғрисида Умарбекдан бир сир эшитдим. Ҳомид Комилбекни ўлдирганда устида бўлмаган бўлсам ҳам, аммо ҳалиги эшиткан сиримнинг далолатига қараб албатта Комилбекнинг қотили Ҳомид деган фикрга тушдим... Сиз мундан уч йилча илгари Марғилон келиб Мирзакарим аканинг қизиға уйланган Отабек исмлиқ тошкандлик бир йигитни ҳалиги қайин ота бўлмиш Мирзакарим ака билан қамалиб, осилишға ҳукм қилинганларида дор остидан қутқарилиш воқияларини хотирлайсизми?.. Албатта ёдингизда бўлса керак, ҳов, биз Сарибойнинг дўконида чой ичишиб ўлтурган эдик-ку, ёдингизга тушдимми?

— Эсимда бор, эсимда бор, — деди уста Алим ва Отабекдан сўради, — балки сиз танирсиз, Тошкандда машҳур бўлган Юсуфбек хожи деганнинг ўғли.

— Танийман, — деди Отабек ва ҳикояни бунча узоқдан солгани ва ўз устида гап юргизгани учун тонг ажаб ичида уста Фарфининг оғзиға қараб қотқан эди.

Уста Фарфи ярим-ярим товишда давом этди:

— Ана шу йигитнинг олған хотини жуда ҳам нозанин бир қиз бўлиб, бу қизға бизнинг Ҳомид ҳам харидор экан. Ҳалиғи Отабек қизға уйланиб қўйғач, бизнинг Ҳомид тиканга ағнаб, орадан Отабек билан Мирзакарим акани кўтариш фикрига тушкан ва бўлмаган чақимчиликлар билан уларни дор остиғача тортишға муваффақ бўлган... (Сўз бу ерга етканда, Отабек билинтирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди). Уста Фарфи давом этиб деди: — Аммо худонинг ҳақини ноҳақ қилмаслиғи со-ясида бир мактуб сабаби билан кутмаган жойда дор остидан нажотка чиққанлар. Булар оқланғач, Ҳомиднинг ўзи қамалатурғон бўлиб аммо қўрбошининг ёрдами орқасида Қўқонға қочиб қутилган ва ул ерда ҳам тинч ётмай Ўтаббой қушбегини порахўрликда айблаб, Мусулмон чўлоққа ариза берган, — деди ва сўзини бу ерда тўхтатиб устадан сўради: — Ўзингиз ҳам билсан-гиз керак, Ҳомид бир кеча йўқолиб, уч ойлаб бедарак кеткан ва уни қўрбоши йигитлари қидириб юрган эдилар.

Уста Алим тасдиқ ишорасини бериб:

— Сўзлай берингиз, — деди. Аммо Отабек бу даҳшатлик ҳақиқатни эшитмакда бўлган қулоқлариға ишонмас ва ўзини куч орқасида тутиб турар эди.

Уста Фарфи товшини секинлатиб давом этди:

— Ҳомиднинг Мусулмон чўлоққа берган аризасидан сўнг Отабек билан Ўтаббой қушбеги Қўқонға чақириладирлар-да, сўроқдан сўнг яна оқликка чиқадирлар.

Аммо Ҳомид уч ойлаб Марғилон келалмай юргач, ниҳоят яна қўрбошининг ёрдами билан келишка ҳам муваффақ бўладир. Бироқ Ҳомид ҳануз тинч ётолмайди. Фурсати келиши билан яна бир ёмонлик қилмоққа, қутидорнинг қизини ўзиники этишка ўйлаб юрадир. Тўнғизнинг бахтига бу фурсат ҳам тўғри келиб, яна ёмонликка юз қўядир. Шундоқки, Отабекнинг Тошканддан ҳам уйланганини билиб, унинг тилидан бир талоқ хати ёздиради-да, Мирзакарим аканикига киргузадир.

Отабек ўзини нечоғлиқ босиб ушлаб келган бўлса ҳам, лекин энди ичидан қайнаб тошиб кеткан ҳиссиё-тини босолмади — «виждонсиз, тўнғуз!» деди-да, ихти-ёрсиз ўрнидан туриб кетди. Уста Алим ҳам ўзини тинч тутолмади, «Бадбахт, кофир!» деб қўйди. Отабекнинг ўзгаришидан уста Фарфи шубҳага тушаёзган бўлса-да, лекин уста Алимнинг ҳам унга қўшилиши уни ўйла-тиб турмади, Отабек қайтиб ўрнига ўлтурғач, ул давом этди:

— Бу сохта талоқ хати тўғрисида Отабекнинг нима қилганлиғи Ҳомидга ҳам маълум бўлмайди. Лекин иш Ҳомиднинг ўйлағанича натижаланиб, бир неча вақтдан сўнг Мирзакарим аканинг қизини талоқ қилиниши хабари чиқиб қоладир. Орадан уч-тўрт ойни ўтказиб, бизнинг Ҳомид Мирзакарим аканикига совчи киргузадир. Аммо Мирзакарим ака унинг совчиларини қуруқ қайтарадир. Бир неча вақтдан сўнг, Ҳомиднинг сохта талоқ хатиси билан эридан чиққан қиз Комилбекка бериладир ва нима учундир тўйлари бир неча вақтка кечикиб қоладир-да, орадан бирар йилни ўтказиб, ниҳоят, кеча уларнинг тўй ва никоҳ кунлари эканки, Комилбекнинг ҳаммомда ўлдирилган хабарини эшитиб турибмиз. Мана мен юқоридағи сабабларга биноан Комилбекни ўлдиргучи аниқ Ҳомид, деб ўйлайман, — деди.

Уста Алим бошини чайқаб:

— Бундан шубҳа йўқ, нах Ҳомиднинг ўзи, — деди ва ўзича: — Эҳ, эссиз мусулмончилик, шунчалик ҳам инсофсизлик бўладими, ўзининг бир эмас иккита хотининг бўлатуриб, тағин бир йигитнинг ҳалолига кўз олайтириш... Яна ўзининг бўйинг етмаслигини билатуриб ҳам, икки орада бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш — эҳ, шайтон боласи! — деб қўйди.

— Бу бир ит! — деди уста Фарфи, томдаги луқмани ўзи ҳам еёлмайди, бошқаға ҳам едирмайди, нах итнинг ўзи!

Отабек ўз ҳаётидаги фожиаларнинг манбаъи бўлган бир ҳабисни ниҳоят биринчи мартаба таниб турар эди. Бу палид душманга қарши ўзида қўзғалган битмас-туганмас нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сирининг фош бўлишидан кўрқиб ичига ютишка мажбур эди. Шундоқ бўлса ҳам ичда қайнаган ҳиссиёт ўз шарпасини унинг юзига очиқ ташлаб турмоқда, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил туска кирар эди.

Анчагина орадан сўз кесилиб қолгандан сўнг уста Фарфи деди:

— Сиз билан мен шу чоқғача Ҳомиднинг бундай ишлари бор эканидан хабарсиз юрганимизга ҳайрон қоламан.

— Ҳайрон қолишга ўрин йўқ, — деди уста Алим, — сиз-ку яқинда кириб ишлай бошладингиз. Аммо мен йигирма йиллаб шунинг уйида қолиб сира ҳам Ҳомиднинг ичидагига тушуна олмас эдим ва ҳамиша кўзимга димланган қоронғу ўрадек кўркунч кўринар эди, — деди ва бир оз тўхтаб олғач, бир нарса топқандек ҳаракат ясади.— Бу гапларнинг бош омили албатта Ҳомид бўлса ҳам, лекин бунда унинг бошқа ёрдамчилари ҳам бор кўринадир, ёдингизда борми, кўпинча чахчайган кўзлик бир йигит ишхонамизга уни сўраб борар эди?

— Биламан, бу кунда ҳам Ҳомид билан сермуомала, оти Содиқ бўлиб, сизнинг қўшнингиз эмасми?

— Отанга раҳмат! Ана шу йигит билан унинг онаси бу ишда Ҳомиднинг энг ишончлик ёрдамчилари бўлса керакки, ул икки йилдан бери шу қўшнимникига ҳамиша қатнаб қолгон эди. Содиқлар ўз овқатларини ҳам ўтқузолмаган ҳолда фақирликда яшаб йил сайин менга оз-оз ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар. Бир йилча бўлди, бирдан сув олиб қолдилар ва Содиқ уйланиб ҳам қўйди. Мен ҳайтовур бечора йўлини топиб олдиёв деб юрар эдим. Энди билсам, Содиқни уйлантиргучи ҳам шу Ҳомид экан, — деди ва Отабекдан сўради: — Сиз ҳали Ҳомиднинг қўшнимникидан чиқиб кетканлигини сўзлаб эдингизми? — Отабек тасдиқ ишорасини бергач, негадир бир энтикиб қўйди. Ҳақиқатан уста Алимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиктирарлик эди. Ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсун билан жавоб қайтариш йўллари излаб турган чоқда бу савол берилиб, Ҳомид билан бояғи учрашишини унга хотирлатқан ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўқутқан эди. Ул ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўткандагиларга қарағанда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини онглар эди.

Уста Алим ошхонага бориб ош қилиш ҳаракатига тушкан эди. Отабекнинг тўсатдан кетиш ҳаракатига тушиб қолганини кўриб:

— Бек, шунча ўлтурганнинг қаторида яна ярим соатка таҳаммул қилсангиз, ошни еб йўлга тушасиз. Мана мен, савзини ҳам босдим, — деди.

Отабек қайтиб ўлтурмади ва ҳавлининг ўртасидан туриб узр айтди:

— Раҳмат, уста, мен бу кун ошиғич юриб, эрта-лаб жўнаб кетган юкларнинг кетидан етиб олмасам бўл-майдир.

— Ошни ташлаб кетсангиз хафа бўламан, қирққа чидаган қирқ бирига ҳам чидай оладир.

— Ўлтуринг-ўлтуринг, меҳмон, — деди уста Фарфи.— Ошға савзи босилди — пишди!

— Мен устанинг ошини биринчи мартаба еб ёт-қаним йўқ, агар савдогарчилик омон бўлса, ҳар ўн беш кунда бир келиб устанинг жониға ҳам тегаман, — деди Отабек ва боқчаға қараб юрий берди.

Уста Алим ошға савзи босиш билан овора эди:

— Мен сизни зўрламайман, лекин йўл устида қорнингиз очиб қолса, ўзингиздан ўпқаланг, — деди.

Отабек майдонда отини супириб эгарлар экан, майдоннинг ғарбидаги хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб мунга қараб турар эди. Мундан унинг хабари бормиди, йўқми, лекин ул бу томонға қарамасдан отини эгарлаш билан машғул эди. Ул эгарланиб бўлинган отини ҳавлиға қараб етаклай бошлағанда, ҳавлига қараб турган бош ҳам девордан қуйиға тушиб йўқолди. Ул отини ҳавлининг ўртасиға қантариб қўйиб айвондағи хуржун ва пўстунини

олар экан, уста Фарфи билан хайрлашди. Отни Сайфи етаклагани ҳолда уста Алим Отабекни кўчага узатиб чиқди ва унинг қўлтуғидан олиб отка миндиран экан, ўпкалаш оҳангида деди:

— Ошни ташлаб кетканингизни унутманг, бек.

Отабек эгарга ўлтуриб олғач сўради:

— Хафа бўлдингизми?

— Нега хафа бўлайин, аммо йўлда очикиб қо-лишингиз учун сизга ачинаётибман.

— Тайёр ошни ташлаб кетиб, йўлда очлиқдан қийналишимни ўзим ҳам тушуниб турибман, уста, — деди Отабек ва, — бироқ туякашлар билан Андижонда бу кунга учрашиш учун ваъдалашкан эдим, уларга етиб олиб йўл харажатлар учун бир оз ақча бермасам, яъни ўз роҳатимни кўзлаб сизни ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб оч қўйган бўламан.

Уста Алим отнинг жиловидан қўлини олиб сўради:

— Андижон ўткан кезларингизда йўл устидан кириб туришка ваъда берасизми?

— Бўлмаса-чи, — деди Отабек, — шу ўн беш куннинг ичида саккиз тепки атласдан лоқал икки кўра йиғиб қўйингиз, ёдингиздан чиқармангиз!

— Ёдимда бор, хотиржамъ бўлингиз!

— Хайр, хўш!

— Яхши қол, Сайфи!

Саман йўрға йўлга тушди, човиға одатдан ташқари бир-икки қайта келиб тушкан аччиғ қамчи зарби билан бир онда кўздан ғойиб бўлиб кетди. Отабекни узоқлатиб уста Алим уйга кирган ҳам эди, Жаннат опанинг эшиги очилди-да, Содиқ от етаклаган ҳолда чиқиб келди. Ул отқа минар экан, эшик ичида кўринган Ҳомид — «тезроқ!» — деган амрни берди. Содиқ ҳам Отабек изича отини ҳайдаб юборди...

Уста Алим Отабекни кузатиб келиб, айвон пешонасига ўлтурар экан:

— Табиъати жуда қизиқ йигит-да, — деб қўйди.

Уста Фарфи сўради:

— Бу йигит билан қандай ошналингиз бор?

— Мен сизга ўзоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида адашиб юрганлигини ва мен билан бирга ҳавлиға келиб бир кун ётиб кетканлигини сўзлаб эдим шекиллик?

— Ҳа, ҳа, ҳали ўша йигит шуми?

— Шу. Шундан бери ҳар бир Марғилон келганида ва Андижон ўтканида манинг олдимға кирмасдан кетмайдир. Ўзи жуда оғир ва ақллик йигит, бунинг устига қизиқ табиъати ҳам бор, — деди.

— Қизиғи қанақа, — деб сўради уста Фарфи.

— Жуда қизиқ, — деди уста ва кечаги воқиъани сўзлаб чиқди. — Кеча эрталаб шаҳарни бир айланиб келайин деб чиқиб кеткан ва тушлик ошқа етиб келиш учун ваъда ҳам берган эди. Мен ваъда вақтиға ошни дамлаб ўлтурибман-ўлтурибман, сира келса-чи! Ниҳоят, сиздан сал илгарироқ келиб турган эди. Сўрасам: «Хўжа Маъоз»ни тунаб қолдим, дейдир. Кўзи уйқусизлиқдан бир қарич ичига тушиб кетибдир. Жуда ҳам табиъати қизиқ йигит.

— Яхши йигит экан, — деб қўйди уста Фарфи.

Ошни еб бўлганларида у ёқ-бу ёқдан жумъа товши кела бошлаган эди. Шунинг учун чой ичиб ўлтуришка тўғри келмай уста Фарфи уста Алимдан илгарироқ намози жумъага қўзғалди ва эшикдан чиқиши билан ўз уйидан келаётқандек кўринган Ҳомидга учрашди.

— Ҳа, уста Фарфи, бахай? — деди Ҳомид.

— Уста Алимникига келган эдим.

— Бўлмаса зиёфат қуюқ экан-да!

— Қуюқ! — деди кулиб уста Фарфи, — уста Алим ўз уйига дўкон қурган экан, гилалаб юрмасин деб фотиҳага келган эдим.

— Шундоқми! — деб қўйди Ҳомид. Биргалашиб кета бошладилар.

- Бўлмаса уста Алим ўз уйига дўкон қурибдир, денг-чи!
— Дўкон қурибдир.
— Арвоҳ пири бермасдан-а?
— Қишда арвоҳ пири қилиб бермоқчи! — деди уста Фарфи. Яна бир неча дақиқага орадан сўз кесилиб қолди.
— Ош қилиб бергандир?
— Албатта.
— Бошқа меҳмон ҳам бор эканми? — деб сўраб қўйди Ҳомид. Уста Фарфи Отабекнинг Ҳомид билан учрашганини хотирлаган эди.
— Тошкандлик бир савдогар меҳмони ҳам бор экан,— деди. Масжидга яқинлашиб қолган эдилар. Ҳомид яна ниманидир сўрамоқчи бўлса ҳам, уста Фарфи шошиб масжидга бурилди.

14. РАҚИБ ИЗИДАН

Ўн олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичидан қўтосланиб кўринар эди. Ҳамма хуфтан намозига кириб кеткан, кўчалар сув қуйғандек тинч эди. Кўчанинг бу тинч пайтидан фойдаланган каби уста Алимнинг эшиги ёнига келиб тўхтаган кимсанинг ким эканлигини би-лиш учун ой ёруқлиғига қарши тушкан бўғот халал берар эди. Бўғот панасида ва эшик ҳалқасида қадалиб бир мунча вақт ниманидир кутиб турган бу киши ниҳоят, авайлабгина эшикни очиб ўзини йўлакка олди. Тагин анчагина эшикнинг ичкариги қисмида турғач, очишидағи эҳтиёт билан эшикни ёпди.

Ой ёруқлиғи уч бурчак равишда йўлакка тушиб турар эди. Бу номаълум кимса оёқ учи билан юриб келди-да, мўралаб айвонга қаради. Айвоннинг тоқчасида шамъ ёниб, Сайфи ўрин ёзиш билан овора эди. Номаълум кимса йўлакнинг қоронғи қисмига ўзини олиб, кўзини Сайфидан узмай тура бошлади, Сайфи ўрнини тўшаб бўлгандан сўнг айвоннинг пешонасида ёзилиб ётқан дастурхон ва лаганни кўтариб ҳужрага кирди. Йўлакдаги мажҳул кимарса гўё шуни кутиб тургандек оёғ учини онда-сонда ташлаб ўзини майдон ичига олди...

Барги тўкилиб қуруқ шохлари билан қолган майдон ичи туманлик ойдин, мажҳул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада, зулмдийда юз энг сўнгги курашка ҳозирланган бир йигит эди...

Отабек хароба уй девори ёнида сўнг чекдаги бир эътибор билан ичкарига қулоқ солмоқда эди. Ичкаридан ўтин ёриб ўчоққа ўт қалаш ҳаракатлари эшитилар, гоҳи хотин кишининг товши ҳам келиб қўяр эди. Ул бир-икки қайта оҳиста адимлар билан хароба уйларнинг у боши билан бу бошига бориб келди, яъни ичкарига ошиб тушмак учун қулайроқ ўрин чоғлар эди. Хароба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун шунинг остига шумшайиб ўлтурди. Ўлтуриши ҳамона қаёқдандир оёқ товши эшиткандек бўлди-да, секингина ўлтурган жойига ерга синггандек қилиб ётиб олди. Оёқ товши тўхтаб нариги ёқдан уста Алимнинг товши келди. Уста Алимнинг хуфтандан қайтиб келганлигини онглади ва унинг майдонга кириш эҳтимоли бўлганликдан шу кўйи ётаберди.

Вақт жуда секин ҳаракат қилар эди. Ул ўзининг ҳар бир юрак тепишини санагандек ўтқузар эди. Кузнинг ёқимсиз шамоли ўпкани қичитиб, йўтални қистатар, ул чалқанча ётқан кўйи оғзини ўрамлаб кўмак куткан каби кўкка кўзини тиккан эди.

Орадан бир-бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб кетди. Теварақдан «жаннат қушлари»нинг биринчи товши қичқирилиб ўтди, шу кезде хароба ҳавли томондан бир неча оёқ товушлари эшитилди-да, ул ўрнидан туриб қулоқ солишга мажбур бўлди. Бир мунча вақт онглашилмаган сўзлашиш товушлари келиб тургач, даричанинг ғийқ этиб очилишидан сўнг, бу товушлар яна ҳам узоқлашдилар. Отабек деворга интилди ва секингина юқориға кўтарилди. Бузуқ уйнинг даричаси-дан нариги қатордағи айвон ва ундаги ўчоқда ёниб турган ўт кўринди. Аммо

очиққина бўлиб уй ичидан кишилар товши келар эди. Ул ўмарилмаслиқ этиб девор устига минди ва осонгина хароба уй ичига ўзини олди. Чунки уй томи ўпирилиб остига босқанлиқдан уйнинг саҳни жуда ҳам юза эди. Авайлаб уч-тўрт адим босди-да, уйнинг бузуқ даричаси ёнига келиб тўхтади ва мўралабқина ҳавли юзига қаради. Қаршидаги уйнинг ҳар икки даричаси ҳам ёпиқ, аммо тирқишларидан шамъ ёруқлиғи кўринар ва бояғиға қарағанда секинроқ бир товушда ғўнғир-ғўнғир сўзлашиш эшитилар эди. Орадан ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб товушлар бир оз юқорилашиб келмакка бошлади. Бу орада уйдан қўлиға лаган ушлаган бир хотин чиқди-да, қозондан лаганга бир нарсани кўтара берди. Отабек гўё шуни кутиб турғандек узоқ бир тин олди ва ўзини четка бурди. Хотин лаган билан уйга кириб кеткач, ичидан тақинған ханжарини қинидан суғуриб олди-да, дамани ойдинға солиб боқди ва ханжарининг учини ёнбошидан орқасиға ўтқузиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади. Хотин яна чиққан ва тобоқларға шўрба суза бошлаған эди. Уйга бир-икки қатнаб сузилган шўрбаларни ташиб битирган, уйнинг эшигини беклади-да, кириб кетди.

Отабек ҳавлининг ўртасиға, тут ёғочининг ёниға келиб тўхтаған ва жанубда киши йўқми, деб аланғлар эди. Ул бу тўғрида бир қаноат ҳосил эткач, битта-битта босиб кишилик уйнинг йўлак томонидаги даричаси ёниға етди ва ўзини сўнг чекда эҳтиётлаб дарича остиға ўлтурди. Ўлтуриши ҳамоно димоғиға ичкулик билан шўрба иси келиб урди. Уйдагиларнинг сўзларинигина эмас, ҳатто томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар эди. Ичкаридан кимдир бирав шап-шап этиб чайнаб дер эди:

— Энди менга берма, Содик, Мутал полвонға беравер!

Отабек бу товушнинг кимники бўлғанлиғини билган эди.

— Ҳадеб менга бераверасанларми, оралатиб Жаннат опамга ҳам бериб қўй, ха-ха-ха!

— Бизнинг кампирга берсанг қайтармасдан ича берадир!

— Берса ичабераман, қих... ўзим хотин бўлсам ҳам Мутал полвонларнинг ўнини қочираман, қих...

Бу сўздан сўнг, уй ичини кучлик бир кулги товши қоплади. Кулги босилғач, сўз бошланди:

— Энди шуни ичасиз, Ҳомид ака!

— Йўқ, Содикбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучлик чиққан экан.

— Ичмасангиз қўймайман, некин...

— Мутал полвонга бер! Сиз олинг-чи шуни!

— Аниқ ичмайсизми? Кумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми?

Бу сўзни эшиткан Отабек ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Жаннат опанинг хи-хи-хи қилиб кулган товши эшитилди.

— Ораға нозик бир исми келтуриб солмасанг, худо ҳаққи ичмас эдим. Қани, бўлмаса берчи, Кумуш апангнинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керақдир.

— Ха-ха-ха, нозик жойдан ушладимми?

Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрға-зўрға ўзини даричага ҳужум қилишдан босиб қолған эди. Орада бир мунча майда сўзлар сўзлангач, ким-нингдир уффф, деб юборғани эшитилди.

— Тағин нима бўлди, Ҳомид ака?

— Бу кунги гап жуда ҳам мени чўчитиб қўйди-да, Содикбой!

— Манинг гапимга нима учун ишонмайсиз, ахир! Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсани дарбозадан чиқардим, тағин қанчағача орқасидан бориб то карвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб. Агар ўша кетиши бўлса, бу кун худда Қўқонға бориб еткан.

— Эй, сан билмайсан, ука!

— Некин манга қолса, шу ишдан ҳеч бир қўрқа--турған гап йўқ, уста билан танишлиғи бўлса, унинг уйига меҳмон бўлғандир, савдогарчилиғи бўлса Марғилонға келгандир, ахир кетиб турғандаги сўзини ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-ку!

— Бу мулоҳазанг тузик-ку, бироқ мен билан аччиғлашқан бир кишиникида меҳмон бўлиши бошни қотирадир, тагин сизларнинг ҳавлиларингиз ёнида...

— Агар сиррингиздан уста Алимнинг хабари бўлса, ул вақтда қўрқсангиз ҳам арзийдир. Аммо менга қолса у хумпар (Отабекни айтадир) Марғилонда хотини борлигини ҳам унитиб юборган, деб ўйлайман.

— Манинг бу сирримни сиздан бошқа ҳеч ким билмайдир. Умарбек билан бир оз нари-бери бўлиб қолган эдик, ҳайтовур тагин орани очиб юбордиқ.

— Ундоқ бўлса тагин нимадан қўрқасиз?

— Мен унинг Тошканд кетишини кўз бўяш учун бўлган ҳийлами, деб қўрқаман.

— Хайр, кетмаган ҳам бўлсун: ул ҳолда ўзингиз айткандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдор-нинг олдиға бораман-да, ўғлингиз Мирзакарим аканинг илгариги тошкандлик куяви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсанинг ҳолиға маймунлар йиғласин! Агар ул сиррингизни билган бўлганда ҳам аллақачон келатурган ишка тушуниб олиб, Марғилондан думини хода қилди, десангиз-чи!

— Қих... Содиқнинг гапи жўялик, — деб қўйди Жаннат опа.

Отабек бу сўз даҳшатидан титраб кеткан эди. Содиқ давом этди:

— Энди ишнинг бўладирганини ўйлаш керак, сизнинг қўрқоқлигингизни кўриб, мана Мутал полвон ҳам ухлаб бошлабдир.

— Ухлаганим йўқ, ҳез, дорингдан қуй-чи!

— Муталбой ўртоқ, — деди Ҳомид, — биз биравнинг яхшилигини унутатурган киши эмасмиз. Ўртоғингиз Содиқбой мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали худо, қолаберса мен уни уйлантириб қўйдим... Мен бирав билан ошначилиқ қилсам, ҳатто, ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоқға тиришаман.

Содиқ:

— Муталбой сизни ўбдан яхши биладир, Ҳомид ака! Сизнинг қандай хизматингиз борлиғиға ҳам қонган... Аммо унинг сиздан бир илтимоси бор экан.

Ҳомид:

— Нима илтимосингиз бор, Муталбой?

Мутал (сархуш):

— Битта я-я-я -римтадан уч-тўрт т-т-танга қ-қ-қарз-ларим бор эди, Ҳомид ака.

Ҳомид:

— Ошналик деган уч-тўрт танга билан боғлана олмайдир, Муталбой! Мен сизга ҳали айтиб қўйдим: ма-нинг ошналим ошнадан жонни ҳам аямаслик билан бўладир. Уч-тўрт танга эмас, муҳтож бўлсангиз ўттуз-қирқ танга ҳам сўрай беринг!

Жаннат опа:

— Илоҳи Ҳомидбой мурод-мақсадиға етсин, қих. Ошна-оғайнидан дунё аямайдир!

Бир оз вақт танга товши эшитилиб турғач, Ҳомиднинг овози келди:

— Мана, Мутал полвон, ҳозирга оз бўлса ҳам шуни олиб турарсиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлиға бў-ладир.

Сархуш:

— Р-раҳмат, Ҳ-ҳомид ака, сиз ж-жонни аямасангиз, м-мен ҳам йўлингизга бошимни тикдим, жамшиднинг арвойи!

Содиқ:

— Бизнинг Муталбой ҳам қуруқ йигит эмас!

Ҳомид:

— Дастурхонни йиғиштириб олингиз-чи, Жаннат опа!

Лаган-товоқнинг бир-бирисига теккан товши эшитилиб, Отабек ўзини оҳистагина йўлакка олди. Ўчоқ бошида бир-икки дақиқа чамаси товоқ-қошиқ ва оёқ товши эшитилиб турғач,

Жаннат опа ҳавлиға тушиб келди ва қўлидағи дастурхонни тут остиға қоқиб кетди. Отабек қайтиб келиб дарича остиға ўлтурган ҳам эди, Ҳомиднинг шу сўзини эшитиб қолди.

— Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур Жаннат опа!

Содиқ:

— Қўрқасиз-да, Ҳомид ака, эшикни ўзим занжирлаганман.

Ҳомид:

— Сан ҳали ёшсан, иним Содиқбой, сиз чиқабе-рингиз, Жаннат опа!

Отабек учун вақт ортиқ танг ва қўркунч эди. Хароба уйга борай деса, Жаннат опанинг кўриб қолиши аниқ эди. Эшикни очиб чиқиб кетай деса, ўлтуришнинг мақсади ҳали очилмаган бўлиб, бутун машаққати шамолға кетар эди. Жони ҳалқумиға тиқилиб теварагига аланғлади ва йўлакдан нарироқда уста Алимнинг девориға суёғлиқ турган занбилга кўзи тушди. Занбилнинг остиға яшириниш жуда ҳам хавфли эди эса-да, аммо ўлтуришнинг мақсадиға қонмай кетиш ундан ҳам хатарлик эди. Сир фош бўла қолса, уч душманга баробар ҳужум қилишни бўйнига олиб қўйди. Уй эшиги очила бошлағанда занбилнинг остиға кириб олган эди. Ўзини нечоғлиқ сиқиб ғужанак қилган бўлса ҳам, аммо бир қараш билан занбил остида киши борлиғини би-лиш унча қийин эмас эди. Занбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаған мушукдек ҳужумга ҳозирланиб ётар эди.

Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, занбил остидағини пайқамай йўлакка бурилди. Ойдиндан эшик-нинг занжирлиги аниқ кўриниб турар эди. Шунинг учун эшик ёниға бориб ўлтурмай йўлакнинг ярмидан қайтди. Қайтиши ҳамоно юқоридан учиб ўткан бир-икки мошак қушнинг чев-чев-чев деган товшини эшитиб кўкка қаради. Шимол-шарқиға тўғри отилиб ўқдек учиб борған мошак қушларға қарағанича йўлак-дан уй томониға қайрилиб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Жаннат опа айвонға чиққанда, Отабек устидаги занбил тўрт энлик юқориға кўтарилиб, тағин секингина уни босиб тушкан эди. Жаннат опа эшикни очиб, уйга кирганда, ул оҳистагина занбил остидан чиқди, унинг юрак тепиши ҳали ҳам шиддатлик эди. Дарича ёниға юриб келди-да, ҳамон ҳужумга ҳозирланғандек ичкарига қулоқ солиб турди. Жаннат опанинг «эшик занжир» деган товшини эшиткач, роҳат тин олди ва дарича ёниға чўнқайди.

Ҳомид:

— Бўлмаса, душанба куни кечасига бўлсин!

Содиқ:

— Биз қайси кунга десангиз ҳам ҳозирмиз!

Мутал:

— Менга қолса, шу топта борсақ дейман!

Ҳомид:

— Яхшиси душанба кун, ундан нариға ўткани ҳам ярамағандек, бериси ҳам фойдасиз бўладир, чунки бир-икки кун бунга ҳозирлик ҳам керак.

Содиқ:

— Тағин қанақа ҳозирлиги бор?

Ҳомид:

— Олиб чиқғандан сўнг, уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилғунча бирарта қишлоқға юборишка тўғри келадир. Олиб чиқишимиз душанба кечасининг қайси пайтига тўғри келишини ҳам ҳозирдан айтиб бўлмайди. Олиб чиққан замон Марғилондан чиқарилиб юборилмаса, кундуз куни чиқариш тағин хавфлик. Кечаси маълум, Марғилон дарбозалари ёпиқ бўладир. Шунинг учун бирарта дарбозабонни қўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...

Содиқ:

— Яхши маслаҳат, қутидорникига қанақа қилиб тушамиз?

Ҳомид:

— Масаланинг бу ёғини ҳам ўйлашимиз керак экан ҳали!

Содиқ:

— Энг яхшиси дарбозасидан кириш!

Мутал:

— Дарбозасидан кириб бўлмаса, томидан ошиб тушамиз!

Содиқ:

— Ҳа-ҳа-ҳа, балли, Мутал тўрам!

Мутал:

— Кулишингни бежо қилма, ҳез Абдиқарим! Сан ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, санга кулиш тушиб қолди! Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақангни қочирдиқ ишларни энди қилиб турипти, деб ўйлайсанми? Эйҳа-х-х, Мутал аканг нималарни қилмади? Ҳа-ҳа-ҳа... Муслмонсан отангнинг арвойи, Ҳомид ака! Бир куни Жонкелдибой ҳасратини қилиб Ҳотам тўранинг ўғлини яхши кўрганлигини, дийдорига тўёлмай бесар бўлганини арз қилиб қолди-ку, ёнимда Қаландар полвон бор эди, Жонкелдига, бўлмаса ўн оқта бер бизга, биз Қаландар билан бирга дўндиқчангни муҳайё қилиб берайлик, дедим. Жонкелди ўлиб турган экан, қулоқ қоқмай хўб, деди. Биз қаландар билан тунни ярим қилдиқ-да, Ҳотам тўранинг ҳавлисига келдик. Ишнинг эбини жўблаб қарасақ жуда кашал, девор — тош ҳамин! Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ. Бу ишқални кўрган Қаландарнинг тарбузи қўлтуғидан тушиб «беш оқтани қайтариш увол-ку?!» деди. Ўзимнинг сал шунақангни кайфим баландроқ эди, ханжарчамни қинидан суғуриб олдим-да, тўғри Ҳотам тўранинг дарбозасига бориб чақира бошладим. Бу ишимдан жон-пони чиқиб кеткан Қаландар ёнимга келиб турта бошлади: «Ҳой, Мутал, санга нима бўлди?» Мен Ҳотам тўрани чақира бериб «товшингни чиқарма, хотинга ўхшаган йигит», дедим. Қаландар ёнимда туролмади, мени ёлғуз қолдириб ура қочди. Бир вақтда ҳалиги Ҳотам тўра дарбоза орқасига келиб «ким» деди. Мен товшимга шошилишқан тус бериб «Мен, мен, очинг тезроқ!» дедим. Бечора гўл тўра дарбозани очиб юбориши борми, лип этиб ўзимни ичкарига олдим ва Ҳотам тўрани қўлидан ушлаб ҳавлига бошладим. Бечора энди мени таниган, авзоғимнинг бузқлиғини ҳам пайқаган эди. Ке-кирдагига ханжаримни тираб: «Жонингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!» дедим. Жуда тили шишиб қолган эди хумсанинг — «бовв-бовв» деб гўлдираб жавоб берарди... «Бир бечора ўғлингни деб кўкрагини захка бериб ётсин-да, сан тинчкина ўғлингни олиб ёт!.. Қани ўғлинг, ётқан жойини кўрсат!» дедим. Ҳотам тўра дир-дир қалтирар эди, шу кўйи уни айвонга ўзим етаклаб бордим-да, ўғлини кўрсатди. Болани уйқу аралаш турғузиб кийинтира бошлаган эдим, бир томондан она-си додлаб қолди-ку, ханжаримни олиб унга югирдим. «Товшингни ўчир, мочахар... ўғлингни ўлимга олиб бораётқаним йўқ, ниҳояти бир пиёла чой ичади-ку келади!» дедим. Қисқаси, илгари даҳшат бериб, кейинидан яхши гаплар билан уларни ишонтириб, болани олиб чиқдим ва Жонкелдига топшириб кетдим... Бахтимга ўша куни битта ҳам миршаб йўлиқмади. Эй-й, Содиқча, сан ҳали нимани кўрдинг-ку, ниманга ишондинг, бузоқ бўғузлағандек қилиб бир-иккитани сўйган билан одам бўлдинг-қўйдингми? Гап билан бўлиб занғар кайф ҳам тарқаб кетди, қани, қуй-чи бир-иккини!

Ҳомид:

— Сизга қойилман, Мутал полвон, сизнинг шунақанги ишларингизни билиб юрганим учун бу ерга чақиртириб келдим-да!

Мутал:

— Шуни билган бўлсангиз бас, бу ишни менга топшириб қўяберинг!

Ҳомид:

— Содиқ айтқандек дарбозадан киришни хоҳламайман, чунки миршабларнинг оёғ усти.

Мутал:

— Бўлмаса ҳавлининг орқасидан тушамиз!

Ҳомид:

— Орқаси ҳавлидир?

Жаннат опа:

— Қих, ҳалиги оти қурсин... Маликбойнинг майдони-да!

Ҳомид:

— Жуда яхши экан. Бўлмаса томиға шоти етармикин?

Жаннат опа:

— Қих, жуда балан.

Мутал:

— Балан бўлса, зарари йўқ, осони уйнинг тегидан тешамиз, қўямиз!

Ҳомид:

— Қийин бўлмасмикин?

Мутал:

— Ҳаммадан ҳам осони тешиш, мўлжалини яхши олсақ бас.

Ҳомид:

— Бир-икки соатда уни тешиб бўлармиди?

Мутал:

— Ўзи майдонми, ахир?

Жаннат:

— Майдон, қих.

Мутал:

— Яқинида одам йўқми?

Жаннат:

— Йўқ, қих.

Мутал:

— Бали, мўлжални олиб берсаларинг, эртадан бошлаб қазиганим бўлсин.

Ҳомид, Содик:

— Бали, раҳмат, полвон!

Мажлиснинг сўзи шу ерга етканда Отабек ўрнидан туриб йўлакка келди. Эшик занжирига қўлини олиб борғани ҳолда ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай орқасиға қайтди. Хароба уй орқалиқ уста Алимникига чиқиб айвон ёнида тўхтади, уларнинг хуррак ва пишиллашларига қаноат ҳосил эткач, оёғ учи билан йўлакка ўтди ва эшикни очиб чиқди...

* * *

Ўз оғзидан эшитканимиздек Содик уни, Ҳомиднинг таълимотича Қўқон дарбозасидан чиқариб то карвонларга қўшилиб олғунча таъқиб этиб борган эди. Отабек бу таъқибни жуда яхши сезганлиқдан Содик йўлда қолғандан сўнг ҳам яна бир бекат олдинға борган ва иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарбозаси орқалиқ яна қайтиб Марғилонға кирган эди.

Уста Фарфининг Ҳомид ва ўзи тўғриларидағи мудҳиш ҳикоясини эшиткач, Марғилонда қолиш ва қайин отасининг уйига бориб онглашиш ўрнига жуда ошиғичлик билан Марғилондан жўнаб кеткан бўлиб кўриниши албатта ўринсизга эмас эди. Чунки Комилбек ўлдирилган бир кунда Ҳомиднинг кўз ўнгида қолиши, билатуриб, ўз-ўзига қабр қазиш, қабрғина эмас номусни барбод бериш ва қотиллик исмини олиб халқ олдида шарманда бўлиш бўлур эди, нучукким, биз юқорида Содик оғзидан эшитканимиздек Ҳомид бу тухматдан ҳам қайтмас ва ўз тухматини маҳкама олдида мантиқий ра-вишда исбот ҳам қила олур эди. Мана ул шу мудҳиш, бошқа тушмоғи аниқ турған ҳалокатнинг дафъи учун Марғилондан ошиғич чиқиб жўнаган эди. Орқасидан қилинған таъқибни пайқаши эса аввало бу унинг бир мулоҳазаси бўлған эди, иккинчи, отини эгарлар экан, девордан ўзиға қараған бош билан бу мулоҳазасини чинга чиқишини билган эди. Учунчи, кўчада уста Алим билан хайрлашар экан, қўшнининг йўлагида кўринган киши кўлагаси яна таъқиб этилишини таъкидлаган эди.

Марғилондан иккинчи бекатка қўниб, чойхонада бир-икки чойдиш чой ичиб узоқ ўйлаған ва Марғи-лонға қайтиш қуруқ тухматка қолиш билан фарқсиз эканлигини яна бир қат тушунган эди эса-да, Ҳомидни майдонда музаффар ҳолда қолдириб кетишни ҳеч бир турлик юрагига

сиғдира олмаған, ғайри расмий яшириниб бўлса ҳам Марғилонда туришка ва туриб Ҳомиднинг мундан сўнги режаларини ўрганишка ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берган, шом билан аср орала-рида Марғилонга кирган эди. Келиб биринчи келишида тушкан саройга жойлашқан ва жойлашиб тинчий олмаған, яъни таъқибини бу кунданоқ бошлашга қарор берган. Ҳомиднинг ёмонлиқ корхонаси уста Алимнинг қўшнисиникида бўлганлиги учун ҳеч бир тараддудсиз йўлни тўғрилаб Содиқниқига солган эдики, биз мундан кейинги гапларни юқорида кўриб ўтдик.

Уста Алимнинг эшигини очиб чиқғач, Содиқнинг йўлагига қулоқ солиб ғўнғир-ғўнғир келган товушни эшитди ва секин-секин йўлга тушди.

Душман билан бетма-бет учрашмоқ кунни белгуланганликдан ўзининг бу кунги кутилмаган муваффақи-яти тўғрисида ҳеч бир таажжубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазала-ригача келиб еткан бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу кўрқоқликқа тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдиратурган ва на қутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг ўйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлик тупроққа қоришмоқ — унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан ўзича: — Ширин ўлим, — деб қўйди.

Гарчи кечаги тун «Хўжа Маъоз»ни тунаб уйқудан қолган эди, аммо узоқ вақт бу кунги гапларни ўйлаб ётди. Ул ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонга беланиб ётқан ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди.

15. ДУШАНБА КУН КЕЧАСИ

Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора қучоғига олган қоронғи бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етканлиги шу қоронғи тун каби қоронғи эди. Отабек бу икки ҳолдан табиъий бирисини бу соат ўзининг кўз ўнгида кўрар ва шунга ҳозирланар эди эса-да, аммо Ҳомиднинг хаёли фақат гулгина искар, гул сайрига ошиқинар эди...

Олти қарич кенгликда узундан-узоқ тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча эди. Шом билан хуфтан ўртасида бу кўча бошига бир йигит келиб тўхтади-да, теварагига киши билмас қилиб разм солди. Кўчада ҳеч ким қолмаған, йўл оёғи босилган эди эса-да, ул узоққина қаршисидаги дарбоза ичларини, том устларини, девор рахналарини кузатди ва қаноат ҳосил этиб тор кўчага оҳиста-оҳиста йўл олди. Тор кўчанинг ярмисига еткач, тўсатдан орқасига қайрилиб қаради... Унинг ҳаракати бир нарсадан шубҳаланиб эмас, аммо орқадан душман таъқибни бўлмагани учун эди. Кичкина эшикча ёнига етканда тагин ҳалигидек орқасига қараб қўйди. Бир оз ўйлаб тўхтағач, эшик-нинг ўнг томонидаги деворнинг бузуқ еридан секин-гина кўтарилиб майдонга мўралади. Эшикнинг қулф ва занжири бўлмағи юзига ёпиқ ҳолда турган бўлса ҳам ул эшикка тақилмади, машаққатланиб деворга минди. Ой шом еб яхшигина қоронғи тушкан бўлса ҳам майдон ичининг дарахтсизлиги учун тиккайган чўб ҳам ажратурлиқ эди. Майдонни кишидан холи билгач, секингина девордан ўзини майдонга олди.

Майдон икки таноб кенгликда бўлиб, жануби қутидор ва қўшнисининг иморатлари орқасидан ва бошқа уч жиҳати ҳам шунга ўхшаш бинолардан иборат эди. Майдонга ёзда нимадир экилган, чуқур-чуқур жўяклар тортилган ва ер ёмғур билан ивиб, бўкиб оёқ кўтариб босишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узғанда уч чорак лой баробар кўтарилур эди. Қийнала-қийнала майдоннинг жанубига ўтди. Унинг чап қўли томонида бир ўйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб қорайиб кўринар эди. Ул бу кесилган ўринни ўткан кун кечаси келиб кўриб кеткани учун қайтадан қараб турмади эса-да, лекин унинг бу бинога

илтифотсиз қараши мумкин эмас эди. Бу теги кесилган бино Кумушнинг ўз уйи бўлиб, бу уй ичида Отабекнинг саодатлик кунларининг ширин хотиралари сақланар ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўлтурар эди. Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда ул дунё малаки билан видолашар эди. Узоққина бинога қараб олғач, қўйнига қўл солиб бир қоғоз олди, хаёл ичида қоғознинг тахларини тузиклади-да, қайтариб яна қўйнига тикди. Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлағач, майдоннинг кунботариға юриб, ўн беш адимлаб ҳалиги жойдан йироқлашди. Том шувойиға лой олинган зовур шекиллик ўринни кечаги келишида биқиниш учун белгулаб кеткан эди, келиб шунга тушди-да, қўлини чаккасиға қўйиб ёни билан ётиб олди. Гарчи ости кесилган бино билан Отабек тушиб ётқан лойхона бир-бирисига рўбарў эди. Аммо иморатларнинг кўлагаси ва кечанинг ўтача қоронғилиғи орқасида лойхонада киши бўлганлиғини пайқаш қийин эди.

* * *

Тун ярим бўлиб, олдинги ухлағанлар энди бир уйқуни олған эдилар. Майдон эшиги очилди. Бири орқасидан бири юриб икки кўлага майдонга кирди. Буни пайқаған Отабек ханжарини қинидан чиқариб қўлиға ушлағач, юз тубан ерга узанди... Икки кўлага сўзсизгина ости кесилган бино ёниға келиб тўхтадилар. Келгучиларнинг бири Содиқ ва иккинчиси Мутал эди. Тумшугини ерга тираб ётқан мушукдек бўлиб Отабек уларни кузатар эди.

Тўхтағач, шивирлаб Содиқ сўради:

— Тешилаёзғанмикин?

— Озғина қолғандир, деб ўйлайман, негаки, пахсанинг энидан бир газ чамаси жой очилған!

Мутал товшини баралла қўйиб сўзлар эди, шунинг учун Содиқ деди:

— Товшингни секинроқ чиқарсанг-чи!

Мутал белидан тешасини олар экан, унга жавоб берди:

— Ҳали шундан ҳам қўрқасанми, балки ҳали ашуламни ҳам айтиб юборарман!

— Жиннилиғингни қўй, Мутал ака! Мен ҳам ёнингда турайми?

— Турасанми, йўқми — ихтиёр ўзингда!

Мутал ковакка кириб ковлашка тутинди.

— Тешани қаттиғ солма, — деди Содиқ.

— Менга ўргатма, ўзим биламан.

Содиқ Муталнинг эҳтиётсизлигидан қўрқди шекиллик, бир оз Муталнинг ишига қараб турғач, деди:

— Бўлмаса, мен эшик ёниға бориб турай, тешилди дегунча ҳуштак бер.

— Тузик, ҳали Ҳомид куявинг қаёғда қолди?

— Кўчанинг бошида пойлаб ўлтургандир. Ҳуш-тагингни эшиткач, уни ҳам чақирайми?

— Чақир, — деди Мутал ва шитир-шитир кесак тушира берди.

Содиқ эшикдан чиққан ҳам эди, Отабек секингина бошини кўтарди-да, Мутал сари шувий бошлади. Мутал эса емирилиб тушкан кесакларни ташқариға суриш билан овора эди... Шу вақт унинг қўлтуғи остидан узатилған қўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди... Мутал кучли эди, аммо Отабек ундан ҳам кучлик эди. Сапчиб ҳиқилдоғини ажратиш учун бўлған Муталнинг биринчи ҳаракати бўшқа кетди-да, чап биқиниға ўткир ханжар ғачча ботирилди... Аммо ул ҳамон бўшалишға кучанар эди ва кучли қўл баттарроқ уни сиқар эди. Уч дақиқалик курашдан сўнг Мутал бўшашди, илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлғаниб жимгина жон берди. Отабек эшик томондан кўзини узмағани ҳолда Мутални судраб ўзи биқинған лойхонаға олиб борди ва қўрқибқина ҳиқилдоқдан қўлини олди. Муталнинг боши шилқ этиб лойхонаға тушди-да, мангулик уйқуга кетканлиги маълум бўлди... Отабек битта-битта тешилган бино ёниға келиб эшик томонға ҳуштак берди, жавоб ҳуштаги эшитилғач, тешук ичига кириб ўлтурди. Тешукнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлғани учун ичкаридан қулоққа енгилча пишиллаш эшитилар эди... Содиқ яқин еткан эди, кесмадан узоқроқда туриб шивирлади:

— Тешдингми, Мутал?

— Тешдим, бери кел.

Содиқ кесма ёниға келиб энгашиди. Энгашиши ҳамоно қўл ҳиқилдоққа тўғри келган эди ва ханжар қорниға ботирилган эди... Содиқ қўлидағи ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам тегдириш учун кесманинг тубанлиғи халал берди, лекин ўзи тетук эди. Отабек сапчиб кесмадан чиқди ва бор кучи билан Содиқни босиб тушди... Босиб тушиши ҳамоно аллақайси ери ачишкандек сезилди... Сўл қўли Содиқнинг ҳиқил-доғида, ханжарлик қўли Содиқнинг ханжарлик қўлида эди... Бир оз кучини йиғиб олғач, ҳиқилдоқни бор кучи билан сиқа бошлади. Содиқ хириллар, шундай бўлса ҳам қўлидағи ханжарни бўшатмас эди. Эшик томондан Ҳомид ҳам кўриниб қолди... Вақт танг келган эди... Содиқнинг кўкрагини қочириб ханжарлик қўлини бўшатди ва Содиқнинг кўкрагига солди. Содиқнинг ханжари бир-икки қайта унинг орқасига кучсиз-кучсиз келиб теккан эди. Ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашди ва қўлидан ханжари тушди.

— Ҳомид аканга жуда ҳам меҳрибон экансан, Содиқ! — деди босиб ётқан жойидан Отабек.

— Жонинг-ни ҳам унга қурбон қилдинг!

Содиқ инграниб қўйди.

— Ким хириллайдир? — деди яқинлашиб келган Ҳомид.

— Тезроқ келинг, Ҳомид ака, Отабекни ўлдирдик! — деди шошиб Отабек.

— Аҳ! — деб юриб келди Ҳомид.

Отабек Содиқни қолдириб, Ҳомиднинг ханжарлик қўлини ушлаб олди:

— Мутал ўлди. Содиқ ҳам ўлим ёқасида. Энда сиз билан иккимизгина қолдиқ!

Ҳомид қўлини бўшатишка тиришар экан, Отабек салмоққина қилиб деди:

— Ортиқча ошиқмангиз, Ҳомидбой, мен сизнинг ханжарлик қўлингизни бўшатаман ҳозир, аммо шунгача сиз билан икки оғиз сўзим бор!

Ҳомид ҳануз қўлини бўшатишға кучанар эди.

— Кучанмангиз, Ҳомидбой!

— Мард йигит бўлсанг, қўлимни қўй!

— Ошиқма, қўяман, — деди Отабек. Шу чоқда оёғ остида ётқан Содиқ кўтарилиб-кўтарилиб ўзини от-моқда эди. Отабек Содиқдан нарироққа Ҳомидни бошлади. Ҳомид тиғизлиқ билан сурилди. Ханжарлик қўли билан туйнукка ишорат қилиб, Отабек сўз бошлади:

— Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларға солган, чексиз жони-ворлиқлар ишлаткан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳо-ят, шу дақиқаға келтириб тўхтатқан бирав ухлайдир. Агарда сизнинг маним тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ухлағучи маним ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг кўйида саргардонман. Демак, сиз билан манинг орамизда шу бирав учун кураш борадир. Лекин сиз шу чоққача маним устимдан муваффақият қозониб келдингиз: қора чопончи, деб дор остилариғача олиб бордингиз, Мукулмонқул қўлиға топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чиқғач, исмимдан талоқнома ёзиб, икки йиллаб рафиқамдан айириб туришка муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят, ўғрилиқ йўлиға тушиб икки йигитингизни маним қўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?

— Ҳақли эдим! — деди Ҳомид ва силтаб ханжарлик қўлини бўшатиб чалқанча йиқилди. Ул қўлини бўшатқан чоқдаёқ Отабек ишини тўғрилаған, яъни Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборған эди. Ҳомид ҳолсизланиб ётар экан, уни беш қадам наридан кузатиб тек турғучи Отабек захарханда ичида «ҳақлими эдинг?» деб сўради. Кучаниб «ҳақли эдим!» деди Ҳомид ва қўлидағи ханжарни Отабекка отди, ханжар Отабекнинг ёниға келиб тушди...

Отабек кушхона ўрнидан эшикка қараб қўзғалған эди, Ҳомиддан беш-олти қадам нарида ётқан Содиқнинг «ҳммм» деган товши эшитилди. Отабек кўнгли алланечуклангани ҳолда майдондан чиқди...

16. ЎЗНИ ТАНИТИШ

Ертаси кун бутун Марғилон деярлик Маликбойнинг майдонида воқия бўлган ишка жуда ҳайрон эди:

— Мутал билан Содиқ бўлса шаҳарнинг томтешар йигитларидан, улар қутидорникига ўғрилиқ учун борган бўлсалар борғандирлар... Лекин шаҳарнинг катта бойларидан ҳисобланган Ҳомиднинг иши қизиқ. Хайр, Ҳомиднинг ўғрилиқ ҳунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирган? Қутидор бўлса эрталаб уйқудан турғач, бу ҳангамани билибдир, жуда ажойиб!

* * *

Куч чошқоҳга етканда Отабек сарой дарбозасидан чиқди. Ул ўзининг сўл қўлини дока билан ўраб боғлаган ва кўкрагига кўтариб ушлаган эди. Кеча Ҳомид ханжарлик қўлини силтаб тортқанда, ханжар унинг бош бармоғи орасини суякка еткунча шипириб кеткан эди. Унинг оёғ олишида ҳам бир оз оқсоқланиш сезилар эди.

Саройдан анча узоқлашқан эди, қаршидан ўзига қараб келгучи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўраш-моққа тўғри келди:

— Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз?

Раҳмат ошиқибғина унинг билан кўришди:

— Қачон келдингиз, бек ака?

— Келганимга бир-икки кун бўлди... Нега хафа кўринасиз, мулла Раҳмат?

Раҳмат уфлаб олди:

— Эйй, бек ака, бизнинг бошка тушканни душманингизга ҳам кўрсатмасин!

Отабек ажабсиниш туси кўрсатиб сўради:

— Нима бўлди, уй-ичингиз билан саломатмисиз?

— Ўзингиз биласиз, бултур падар марҳум бўлган эдилар, бу кун яна бошимизга ўлим тушатурган бўлиб қолди, тоғам Ҳомидни аллакимлар чавоғлаб кетибдирлар.

Отабек кўзини олалантирган бўлди:

— Қаерда, кимлар, яраси кўркунч эмасми?

Раҳмат воқияни қаерда бўлганлигини сўзлаб турмади:

— Яраси ёмон, ҳушсиз ҳолда ҳиқиллаб ётибдир. Қорнини тикдирмакчи бўлган эдим, жарроҳ бўлмайдир, деди.

— Чавоғлағучини айтмадимми?

— Тил бўлса айтади-да, — деди Раҳмат, — ул йиқи-либ ётқан жойда яна икки йигитнинг ўлуги бор экан... Шулардан зарб олганми деб ўйлайман.

— Худо шифо берсин! — деди Отабек.

Ажралишдилар.

Отабек уста Алимнинг кўчасига бурилғач, Содиқ эшигида уч-тўртта бел боғлаган кишиларни тобут ясаш билан машғул кўриб тинчсизланиб кетди. Уста Алимнинг йўлагига кирар экан, Жаннат опа билан яна бир хотиннинг йиғи товушларини эшитди...

Жанозага таҳорат олиш учун обдаста ёнига ўлтурган уста Алим Тошканд жўнаб кеткан Шокирбекни орадан уч-тўрт кун ўтмай қайтиб келишига ажабсинган эди:

— Келинг-келинг, Шокирбек... Тошканд жўна-мағанми эдингиз?!

Отабек айвоннинг олдига ўлтурар экан, кулди:

— Тошкандга бориб келдим...

Уста Алим унинг ҳазилини фаҳмлади-да, таҳорат ола-ола қизиқ воқиядан сўз очди:

— Марғилондан кетмаган бўлсангиз, ўзингиз ҳам эшиткандирсиз Шокирбек, сиз билан менга таржимаи ҳоллари маълум бўлган Ҳомид билан Содиқни ва тағин Мутал деган яна бир йигитни Мирзакарим аканинг ҳавлиси орқасида ўлдириб кетибдирлар. Ёмонлар ўз жазаларини топибдирлар.

— Эшитдим, — деди Отабек ва тағин кулиб қўйди.

Уста Алим унинг бу кулгисига эътибор қилмаган эди, сўзида давом этиб сўради:

— Сиз буларни ким ўлдирган деб ўйлайсиз?

— Сиз-чи? — деди Отабек ва тагин илжайиб қўйди.

— Менга қолса, — деди уста Алим, — ўлдиргучи албатта Мирзакарим аканинг куяви Отабекдир... зап иш қилган-да, мен унга қойилман. Мен унинг Ўтаббой қушбегига қилган муомаласини эшитиб, юрагига бали деган эдим... зап йигит экан-да!

Отабек ўнғайсизланиб кетди. Уста Алим юз-кўзини артиб Отабекнинг қўлини олиб кўришмакчи бўлган эди, кўзи ўралган докага тушди:

— Қўлингизга нима қилди, Шокирбек?

— Пичақ кесиб кетди...

— Ёмон кесдимми?

— Сал.

Уста Алим Отабекнинг ёнига ўлтурди ва:

— Нега Тошканд жўнамадингиз, бирарта монеъ чиқиб қолдимми? — деб сўради.

— Монеъ чиқиб қолди...

— Қандай монеъ? — деди уста.

— Монеъми? — деди Отабек ва кулимсираб: — Мен сизга бир катта гуноҳ қилиб кеткан эдим... Йўлда боратуриб гуноҳимдан ўкиндим-да, сизга тавба қилғали Қўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошканд жўнайман.

Уста Алим ажабланиб Отабекка қаради:

— Ҳазиллашасиз...

— Ҳазиллашмайман, агар сиз кечиратурган бўлсангиз, гуноҳимни ҳам ҳозир иқрор қиламан.

Уста Алим кулимсираб сўради:

— Қани иқрор қилингиз бўлмаса.

— Илгари кечиришка ваъда бериб қўйингиз.

— Менга қолса сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса кечирдим.

— Раҳмат, — деди Отабек ва сўради: — мен ким?

— Сизми, сиз Шокирбек!

Отабек уят аралаш кулиб қўйиб деди:

— Ана уста, маним борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!

— Бўлмаса, сиз ким?

— Гуноҳимни кечиргансиз-а?

— Кечирганман.

— Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли ва марғилонлик Мирзакарим аканинг куяви — Отабек!

Уста Алим бир оз ўзини кейинга ташлади ва кўзига жиқ ёш чиқарди.

— Сиз-а? — деди. Келиб Отабекни қучоқлади... Бу фавқулодда ҳолга тушуна олмай қолган Сайфи ишини тўхтатиб дўконхонадан қараб турар эди. Уста йиғлаған ҳолда Отабекни қучоқлаб ўпди-да, айвонга кўрпача сола бошлади.

— Нима қилмоқчи бўласиз, уста? — деб Отабек сўради.

— Мен ўзимнинг янги меҳмонимни кўрпачага ўтқузмоқчи бўлман, — деди кулиб уста Алим.

— Мен сизнинг кўрпачангизга кўб ўлтурганман, энди менга ортиқча такаллуфингизнинг ҳожати йўқ.

— Тўғри сўзламайсиз, Отабек, бу кунгача маним кўрпачамда ўлтуриб юрган Шокирбек отлиқ бир йигит эди. Энди мен ўзимнинг янги меҳмоним бўлган Отабекни сийламоқчи бўлман... Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз!

Отабек устанинг латифасига кулди-да, кўрпачага чиқиб ўлтурди. Бу вақт Жаннат опанинг «шаҳид ўлган болам» деб йиғлаған товуши эшитилди-да, Отабек гуноҳкор бир юз билан уста Алимга қаради. Ул эса Отабекнинг бу қарашидағи маънони сезган эди:

— Зап қилғансиз, Отабек, — деди уста, — ёмонларнинг жазоси шундай бўладир... Ёнингизда кишиларингиз бор эдими?

— Йўқ.

Уста Алим Отабекка тушуна олмай қараб турғач, сўради:

— Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз?

— Ёлғиз ўзим! Худо ёмонга жазо бературган бўлса, шундоқ бўлар экан.

Уста Алим тамом ажабда қолған эди:

— Субҳоноллоҳ! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек! Қўлингиздан бошқа ерингизда жароҳат йўқми?

— Йўқ. Бўксам устига бир оз ханжар учи тегиб ўткан бўлса ҳам аҳамиятсиз.

— Худога шукур, Отабек! Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?

— Йўқ эди. Бу ишни ҳозирғача бир ўзим ва бир тангри билди. Энди бу сирни билгучиларнинг учунчиси сиз бўлдингиз!

— Астағфируллоҳ! — деб қўйди уста Алим, — рақибингиз Ҳомидни биринчи мартаба уста Фарфи орқалиқ таниғанингизми?

— Биринчи мартаба танишим, — деди уфлаб олиб Отабек, — бунга ҳам сизнинг билан бўлған ошналим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман.

— Сизнинг ақллар ишонмаслик қаҳрамонлиғингизга юрагим қинидан чиқиш даражасига етди! Отабек, Ҳомиднинг бу кейинги режасини қаердан билдингиз?

Отабек кулди.

— Худога шукурлар бўлсунки, маним тортқан оҳларимни қуриққа юбормай, кутмаган ердан сирни билдирди. Мен сизга ҳикоямни бошидан сўзлаб берайми ва ё Ҳомиднинг режасини билишимнигинами?

— Бошидан сўзлангиз, Отабек! — деди ҳовлиқиб уста Алим ва иш тўқиш ила машғул Сайфини савзи тўғрашқа буюрди.

Уста Алимни ҳикоя тингламак учун ҳозирланған кўргач, Отабек деди:

— Таҳоратнинг сабаби ёдингиздан кўтарилди шекиллик!

— Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалиқ кўринадир... Қани, сўздан келинг!

Отабек ўзининг чин дўстига биринчи марта Марғи-лон келишидан тортиб ҳикоясини сўзлаб кетди. Унинг уч йил ичида бошидан ўтканларини бир соатлик вақтга чўзилиб, Сайфи ошни сузиб келганда йўлда учрашқан Раҳмат билан ҳикоясини тугатди. Уста Алим Отабекнинг елкасига қоқиб дер эрди: — Сизда чин юрак бор, дўстим. Бу юракингиз билан ҳеч вақт дард қолмайсиз, Отабек! Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблаб олмайман. Бироқ жумъа кун кечаси Ҳомид изидан маним ҳавлимга кириб, менга ўзингизни билдирмай кетканингизга хафа бўламан, худой кўрсатмасин бир фалокат юз берганда нима бўлар эди?

Ошдан сўнг уста Алим шундай фотиҳа ўқуди:

— Душманларингизнинг йўқ бўлғанлари чин бўл-син, суйганингиз билан энди масъуд яшанг!

Отабек ташаккур этди. Тағин бир оз чой ичиб сўз-лашқандан сўнг, Отабек дафтарида иккита хат чиқариб деди:

— Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчи-ман, уста!

— Буюрингиз!

Отабек қўлидағи хатларни узатиб:

— Мен шу соатнинг ичида Тошканд жўнашга мажбурман. Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамникига ўз қўлингиз билан элтиб берасиз.

Уста унинг бу гапига тушунолмайд қолди:

— Нега энди Тошканд жўнайсиз, ўзингиз...

— Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томонга ҳам ўнггайсиз. Мен ҳозир кетишка мажбурман, балки ўзингиз ҳам онгларсиз.

— Онгладим, — деди уста ва: — гап-сўз босила-ёзғач, келмакчимисиз?

— Балки... — деб тўхтади Отабек, — хатларнинг бириси қайин отамга, иккинчиси унга, — деди.

— Хўб.

— Қайин отамга ёзганим қисқа бўлгани учун сиз унга мендан эшитканларингизни сўзлаб қондирарсиз. Қутидор билан ишингизни тугатиб қайтишингизда унинг хатини берарсиз, тузикми?

— Маъқул.

— Учрашқанингиз тўғрисида менга маълумот ёзсангиз, тагин миннатдор қилар эдингиз...

— Бош устига.

Шундан сўнг иккиси кучоқлашиб кўришкач, видолашдилар.

Отабек эшиқдан чиқганда Содиқни кўмиб келган кишилар қуръон ўқуб тарқалмоқда эдилар.

17. ХАЙРИХОҲ ҚОТИЛ

Миршаблар томонидан қўрбоши маҳкамасига сў-роққа олиб кетилган қутидор қайтиб йўлақдан кириши билан минг хил ташвишда ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қайтиб жон кирган каби бўлди. Кумуш отасининг олдига қанот ёзган каби югириб, унинг соқолини силар экан, сўради:

— Сизга зарар бермадиларми, отажон?

— Йўқ, қизим.

Офтоб ойим эрининг бу сўзини эшитиши билан Хўжа Баҳоваддин йўлига ўгуриб қўйган етти танга пулини Тўйбекага бериб, дарров эшонникига жўнатди ва шундан сўнг эридан сўради:

— Сизга айб қўя олмадиларми?

— Худойга шукур, оқландим, — деди қутидор. — Чиндан ҳам менда қандай айб бўлсунки, ўзимиз ҳам бу хангамани уйқудан туриб пайқаган бўлсақ. Уйимиз остини ёмонлар тешкан бўлсалар ҳам аммо киши сиғмаслиқ бўлганлиғи мени оқликқа чиқарди. Лекин киши сиғатурган бўлиб тешилганда ҳам мени айблай олмас эдилар, зероки, уйимиз остини тешкан муттаҳамлар албатта яхши ният билан тешмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти қотил мен бўлиб кўринганимда ҳам молим ва жоним қуруғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳкор бўлмас эдим. Ҳар ҳолда бу фожиъа бизга зарарсиз бўлиб ўтдиким, бунинг учун ҳақ таолога қанча шукур қилсак ҳам оздир, — деди ва айвонга чиқиб танчага ўлтурғач, Кумушдан сўради: — ачанг келмадимми?

Офтоб ойим жавоб берди:

— Қаттиғ оғриб қолибдир, — ва сўради: — кимлар ўлдириб кетканини била олмадингизми?

Қутидор ажабсаниб хотиниға қаради:

— Қизик сўз айтасан-а! — деди. — Бу ишка бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадирган донолар ҳам бир нарса тўқуй олмайдилар... Аммо маним кўнглимга келадиргани шулки, бизнинг молимизга кўз олайтурган ўғрилар беш-олти киши бўлиб, уйни тешаёзган вақтла-рида оралариға низо тушиб, бир-бирлари билан пичоқ-лашқан бўлсалар керак.

Кумуш отасининг бу кашфига қарши тушди.

— Бу гапингиз тўғри эмас, ота, — деди.

— Нега тўғри эмас?

— Негаки, бир-бирларини ўлдиришиб, бизга зарар бер-масдан қуруққина кетмас эдилар.

— Тонг отиб қолғандир ёки улар ҳам ҳолдан тойғандирлар, — деб жавоб берди қутидор.

— Бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузиккина бой киши эмасми эди? — деди Офтоб ойим, бу вақт Кумуш секингина онасиға қараб олған эди.

— Ҳомид тийнати бузуқ бир йигит эди, — деб жавоб берди қутидор. — Еҳтимолки, унинг топқан давлати ўғрилиқ орқасидадир, кишининг давлатига қараб ҳукм юрутиш қийин.

— Худойимдан ўргулайки, — деди Кумуш энтикиб ва даҳшатланиб, — ёмонларнинг жазасини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимға чиққанларида мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!.. Мени ғафлат уйқуси босмаған бўлса, нега бир газлик пахсани кесар эмишлар ва бошимдан туйнук очар эмишлар-да, мен ҳеч нарса сезмас эмишман.

Офтоб ойим бошини чайқаб:

— Шуни айт, қизим! — деди.

Қутидор:

— Худонинг қандай ҳикматлари бордирким, шу кеча-кундузларда бизнинг теварагимизда қонли воқиялар кўрила бошлади: бу кун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар (Кумушбиби юзида бир енгиллик кўрилди), кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин энди...

— Иншооллоҳ, ишнинг охири хайрликдир, отажон,— деди Кумуш, — чунки бизнинг молимизга кўз олайтириб ёмон ният билан уйимиз орқасини тешкучиларни ер билан яксон этдириши истиқболимизнинг хайрлик фолларидандир, отажон!

— Тўғри айтасан, қизим, — деди қутидор.

Кумуш ўзининг қўнғуроқдек товши билан давом этди:

— Бу мақтуллар кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйи-миз орқасиға яхши ният билан келгучи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирғучи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир... Бизга мунча яхшилиқ қилған киши ким бўлса ҳам худо ажрини берсин! — деди.

Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди.

— Бизга ёмон нияти билан қараған бўлсалар, худо жазаларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлғанларнинг ҳам хайри жазаларини берар, — деди.

Кумушбиби бу кўркунч уйда ёта олмаслиғини билдиргани учун Офтоб ойим Тўйбекадан Кумушнинг буюмларини иккинчи уйга ташита бошлади. Қутидор эса бутун кун меҳмонхонасиға келиб-кетиб турған кўнгил сўрағучи ошна, ёр-дўстлари билан овора бўлди.

* * *

Шомдан сўнг қутидор эндигина меҳмонлардан бў-шаб ичкарига кирган эди, меҳмонхона йиғиштириб қолған Тўйбека қутидор ёниға келиб деди:

— Сизни бир киши чақирадир.

— Қанақа киши, танидингми?

— Танимадим.

Қутидор эринибгина ташқарига чиқди-да, меҳмон-хонада ўлтурғучи таниш бўлмаған киши билан совуққина кўришиб сўради:

— Хизмат?

Уста Алим қутидорға кулимсираб олғач:

— Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз, — деди.

— Айби йўқ, мулла, — деди қутидор ва қаршима-қарши ултуришдилар.

— Ёмонлар суиқасдидан саломат қутилишингиз мубо-рак бўлсин!

— Тангрига қуллуқ бўлсин! — деди қутидор. Меҳмонхона қоронғиланиб кеткани учун ҳавли супириб турғучи Тўйбекага даричадан туриб буюрди: — Шамъ ёқиб чиқ, Тўйбека!

Шамъ чиқишини куткандек уста Алим бошини қуйи солиб ўлтурар эди. Қутидор «нима юмишинг бор менда» дегандек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи

кишидек бўлиб ўлтурғучи мажхул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят, шамъ келиб токчага қўндирилғач, уста Алим муроқабадан бошини кўтариб қутидорға қаради:

— Мендан таажжубландингиз, — деди ва қўйнидан мактубларни чиқариб биттасини қутидорға узатди, — мендан ҳам бу мактуб ажиброқдир, — деб кулди. Қутидор хатнинг унвонига кўз югиртириб чиқғач, уста Алим айткандек таажжуб ичида хатни очди... Ўқуб битиргач, ул даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган эди... Агарда унинг ёнида уста Алим бўлмаганда эди, эҳтимол ул қай ва қатларғача серрайиб қолар эди.

— Жон ва оилангиз душмани бўлган бир бадбахт энди ўз қилмишининг жазасини кўрди, буродарим Отабек уларнинг тотикларини хўб боблаб берди, — деди уста Алим ва давом этди: — шунинг билан сизнинг нажиб оилангиз даҳшатлик фожиъа даврларини кечириб, энди маъсуд кунлар арафасига етди. Хатни ўқуб сизнинг даҳшатланишингиз эмас, қувонишингиз, душманингизни юз тубан қилгани учун ҳақ таолоға шукур айтишингиз керакдир!

Қутидор ҳушини бошиға йиғаёзди ва уфлаб тин олғач, ҳаяжон ичида сўради:

— Мен билан Отабекни қаматдирган ва дор остлариға юборган Ҳомидми?

— Ҳомид.

— Талоқ хати ёзғучи Отабек эмасми?

— Ҳошо ва калло, Отабек мундай гапдан хабарсиз. Унинг отидан талоқ хати ёзғучи ҳам шу бадбахт Ҳомид.

Мундан сўнг қутидор туриб ичкарига югирди, ярим йўлданоқ танчада ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қичқирди:

— Сир очилди!

Иккиси ҳам сачраб қутидорға қарадилар-да, бирдан сўрадилар:

— Нима, қандай сир?

Қутидор танчага бориб ўлтурмади-да, айвон пешонасидан туриб, қўлидаги хатни юқори товуш билан ўқуб чиқди:

«Муҳтарам қайин отамизға!

Сиз билан мени қоронғи зиндонларға тушириб, дор остлариғача торткан, бунинг ила ўзининг ваҳшиёна тилагига ета олмағандан кейин маним тилимдан сохта талоқ хати ёзиб дарвоза ёнидан ҳайдаттиришқа муваффақ бўлган ва бир гуноҳсизни шаҳид эткан Ҳомид исмлиқ бир тўнғузни ниҳоят, икки йиллик саргардонлигим сўнгида ёрдамчилари билан тупроққа қоришдиришға муваффақ бўлдим... Сизнинг шонли ҳавлингиз ёнида воқиъ бўлган бу кураш албатта сизни ва уй-ичингиз ҳам ёр-дўстларингизни анчагина тинчсизликка қўйган бўлса керак. На чораки, ёмонларни сизнинг ҳавлингиз орқасида рафиқам қасдида бўлганлари пайтида учратишға тўғри келди ва мен бу ишқа мажбур қолдим. Бунинг учун албатта мени кечирарсиз умидидаман. Фақат сизнинг тинчсизланишингиз ва мардумнинг юқори-қуйи сўзи бўлмаса сизга бошқа зарар бўлур, деб ўйлай олмайман. Сиздан бу улур гуноҳим учун афу сўраб, ҳайдалган ўғлингиз Отабек Юсуфбек хожи ўғли».

Аммо қутидор «ҳайдалган» сўзини ташлаб ўқуди. Мактуб ўқулиб битканда Офтоб ойим, айниқса, Кумуш қутидорнинг бояғи ҳолиға тушган эдилар. Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш албатта мумкин эмас эди. Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлғанар эди... Ҳозирги энг кучлик ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди.

Қутидор ўз томонидан ҳам изоҳ бериб чиқди:

— Мен билан Отабекни қаматиб дор остиға юбор-ғучи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир-биримиздан жудо эткучи, Комилбекни ўлдиргучи, уйимиз орқасини тешиб Кумуш қасдида бўлғучи — ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан... Аммо бадбахтни икки кишиси билан тупроққа қоришдириб кеткучи Отабек экан!

Офтоб ойим титраган товуш билан:

— Уятсиз Ҳомид, — деди.

Кумушбиби:

— Бечора бегим, — деб қўйди.

Уччави ҳам юракни тўхтатиб олиш учун анчагача жим қолдилар.

— Ўзи эсонмикин? — деб сўради охирда Кумуш.

— Хатиға қарағанда соғ, — деди қутидор.

Офтоб ойим сўради:

— Ўзи қаерда эмиш, хатни сизга ким келтурди?

Бу саволдан қутидорнинг эсига меҳмонхонада ўл-турган уста Алим тушкан эди. Ўрнидан ирғиб турди-да, хотиниға жавоб бермасдан ташқарисиға чиқди. Ул уста Алимнинг қаршисиға ўлтурганда, меҳмонхонанинг юқори даричаси остиға Офтоб ойим билан Кумуш хат келтиргучининг сўзини эшитиш учун келиб тўхтаган эдилар.

Қутидор узр айтди:

— Келтурган хабарингиз таъсирида сизни унуттаёзибман...

— Мен буни пайқадим, — деди уста Алим кулиб, — шу йўсинда маккор Ҳомиднинг иблисона дасисаси бир оилани тамом ишдан чиқараёзганким, бу тўғрида айниқса сизга сўзлаш ортиқчадир. Аммо арслон юраклик Отабек ҳам бадбахтни шундоғ янчиб ташладиким, бу жуда оз кишилар қўлидан келатурган ишдир.

— Ўғриларни ўлдирганда Отабекнинг ёнида неча кишиси бўлган? — деб сўради қутидор.

Уста кулди:

— Отабекнинг танҳо ўзи! — деди.

— Уч кишига танҳо ўзи? — қутидор ишонмаган эди.

— Азаматнинг ёлғиз ўзи! — деб уста Алим илгариги сўзини қайталади.

— Астағфируллоҳ... Нега менга бу тўғрида хабар бермаган?

— Сизга хабар бериб ўлтуришни йигитлик отиға эб билмай, ҳатто менга ҳам бир нарса сездирмаган. Мен ҳали бу нуқсони учун айбласам: «Мен ўзимнинг ашаддий душманим билан танҳо курашиб ё жон бермакка ва ё жон олмакка қарор берган эдим. Шунинг учун ҳеч кимга ҳам билдирмадим», дейдир.

Қутидор бир томондан даҳшатка тушса, иккинчи жиҳатдан Отабекнинг дов юрагига ҳайрон қолар эди.

— Ўзига жароҳат олмаганми? — деб сўради қутидор.

— Бўксаси билан қўлидан яраланган бўлса ҳам зарарсиздир.

Уста Алим қутидорнинг баъзи бир эътирозларига қарши Отабекнинг қутидор томонидан қувланганидан тортиб, шундан бери Марғилонға етти-саккиз мартаба келиб кетканини, ҳар бир келишида ўзининг уйига келиб тушканини ва қалин ўртоқ бўлиб олганларини, шундоқ бўлса ҳам Отабекнинг ўзидан чин исмини яшириб юрганини, жумъа куни уста Фарфидан биринчи мартаба ўз рақибини танишини, ниҳоят бу кунгина унга чин исмини очқанини сўзлаб чиқди.

— Талоқ хати-ку сохта экан, — деди қутидор, — нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?

— Чунки унинг сўзига қараганда, сиз уни оғирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатқан экансиз, — деб изоҳлади уста. — Тошканддан уйланишида сизнинг билфеъл бош қўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан, деб ўйлаб, қайтиб эшикингизга оёқ босмаган, ҳатто хотинини қозиға чақиритиш тўғрисида фикри бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб бу фикридан ҳам қайтқан, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган.

Қутидор ҳали ҳам Отабекнинг руҳига тушуна олмаган эди:

— Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, ораға киши қўйса ҳам бўлар эди.

— Шундоғ қилса ҳам бўлар эди, — деди кулиб уста Алим, — мен ҳали ундан шундай деб сўрасам, «Ўзимга ишонмаган киши киши сўзига кирармиди, деб ўйладим», дейдир. Куявингизнинг қизиқ табиъатини шундан ҳам яхши билиб олсангиз бўладирким, шу чоққача ота-оналари ҳам бу фожиъадан хабарсиз эканлар.

— Қизик йигит, — деди қутидор, — мендан ҳам катта нодонлиқ ўткан.

— Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ.

— Албатта йўқ, — деди қутидор ва сўради: — ўзи сизникидами?

— Бу кун пешинда Тошканд жўнаб кетди.

Қутидор тушуна олмаган эди:

— Нега-нега? — деб сўради.

— Нега... сабабини мен ҳам яхши тушуна олмадим.

— Қайтиб келадирган вақтини айткандир?

— Бу тўғрини сўраган эдим, муҳмалроқ жавоб берди,— деди уста ва ёнини ковлаб хатни олди. — Бу хат каримангизга бўлса керак, энди менга рухсат, — деди ва фотиҳа ўқуб ўрнидан қўзғалди.

— Мен сизга дастурхон ёздиришни ҳам унутқанман, қўзғалмангиз!

— Раҳмат, амак, ҳозирча мени кечириб турасиз, аммо бапиржа каттароқ зиёфатни унутмайсиз, — деб кулди уста Алим. Қутидор уни кўчагача кузатиб чиқди.

Кумушбиби дарича орқасидан ҳамма гапни эшитиб олган ва ҳиссиётини юм-юм йиғлаб ўтқарган эди.

* * *

Офтоб ойим Кумуш билан бошлашиб ичкарига кирар экан, сўради:

— Ҳомиднинг ёмонлиғини бизга улашдириб юрган пучуқ хотиннинг шумлиги ўз бошига етиб, ўлганларнинг биттаси ўшанинг ўғли экан, билдингми?

— Ўлганидан менга нима фойда, — деди Кумуш.

Офтоб ойим қизиға ажабланган эди.

— Фойдасини кўриб турибсан-ку, ахир.

— Фойдаси Тошкандга кетиб қолганими?

— Кетиб қолган бўлса, тагин бир кун келар.

— Келмайди, — деди ўксиб Кумуш, — унинг ҳамма ҳаракати душманидан ўчини олиш учун экан.

— Ким айтди санга?

— Хат олиб келганнинг сўзидан пайқадим.

Офтоб ойим кулди:

— Эринг сани ташлаб кетмас, қўрқма қизим, — деди,— санинг бошингга тикилган бу балоларни ўзининг ширин жонидан кечиб дафъ қилган Отабек, сени сира ҳам унутмас, санга ёзган хатини отангдан олиб ўқуб кўр-чи олдин.

Кумушбиби йиғидан қизарган кўзини катта очиб сўради:

— Менга хат ёзганми?

— Ҳалиги киши санга атаб дадангга бир хат берди-ку, билмадингми?

— Билмадим, — деди. Чунки ул уста Алимнинг «муҳмал жавоб берди» сўзини эшиткач, тамоман ўзини унутиб, берилган хатни пайқамай қолган эди.

Икки йилдан бери суратини кўз ўнгидан кеткуза олмаган, Отабекнинг юзини кўралмай, сўзини эшита олмаси ҳам ёзган хатини ўқуб эшитиш Кумуш учун катта қийматка молик эди. Отасининг йўлакдан кириши билан латиф кўкраги кучлик тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек билан учраштурғандек юраги ўйнамоққа бошлади. Қутидор келиб танчага ўлтурғач, ўзига «амонатни топширинг» деган каби қараб турган Кумушка хатни узатди:

— Санга хат.

Кумушбиби уялиб-нетиб турмади ва кимдан, деб ҳам сўраб ўлтурмади, дарров токчада ёниб турган шамъ ёниға бориб хатни оча бошлади. Шамъ қаршисида қизарган шахло кўзлари, ёш билан синган жинггила киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар. Қоши устига тўзғиб тушкан сочларини тузатиб хатни ўқуди:

«Ой юзлик рафиқам, қундуз қошлик маъшуқам Кумуш хонимга!

Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг маним отимдан сизга ёзган талоқ хатиси ила менга қарши ёниб кеткан юракингининг нафрат ўти эҳтимол энди ўча тушкандир. Сохта талоқ хатини олган сўнгингизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан эҳтимол энди қайтаёзғандирсиз... Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлуқ бўлган юраким мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан яфроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошқан ҳасратларини, фарёдларини ифодасидан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё маним бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратлик ёшлар тўккан, ўтлик оҳлар тортқан чоғингизда эришар-да унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглай олмасиз ва ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз...

Аммо хатимни ўқумасангиз-да ва марҳумингиз учун тортқан оҳингиз ўтида куйдирсангиз-да, маним учун фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз маним шаръий рафиқамсиз — яхшилиқ билан-да ва ёмонлиқ билан-да мен буни исбот қилишга ҳозирман!

Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрлик-ларим учун мени кечирингиз... Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақланиши буни тақозо этар эди... Албатта мен ишонаманким, сиз маним бу яхшилиғим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал куни кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва кўйингизда жон беришимни аниқ билиб роҳатланиб кетдим... Маним учун кўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди. Шунинг учун яқинроғингизда ўлмак учун, ўлар эканман, сўнг дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага кирдим. Кирдим-да, сизни бўйингизни олдим, хафиф тин олғандағи латиф ухлаган товшингизни эшитдим... Шу вақт субҳоноллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала этишка ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланган куч манбаъини жуда яхши онглар эдим, мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлағучи бир малак эди... Сиз эдингиз!»

Кумушбиби хатнинг бу ўрнига етканда қизариниб, бир оз ўқушдан тўхтаб олди ва давом этди:

«Шундан сўнг иккинчи душманни туйнукдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиъамизнинг асл омили бўлган Ҳомид эса гўё маним қўлимда мушук каби ўйин бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим...

Есингизда борми, мени дор остидан қутқариб, менга янги ҳаёт бағишлағанингиз? Бу кеча ҳам бу иккинчи ўлимдан қутқарғучи ва иккинчи мартаба менга ҳаёт бағишлағучи яна сиз бўлдингиз! Шунинг учун миннатдорлик эткучи сиз эмас, мен бўлишга тегишман!

Сиздан эмас, отангиздан бир ўпкалашим бор: сохта талоқ хатини маним ўз қўлим бўлиб, бўлмаганини ажрата олмаган. Гумонимча бу сохта хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса, сизнинг кўз ўнгингиздан бу ҳақиқат кутила олмас эди... Ҳар ҳолда тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима ҳам қила олур эдик? Бу тўғрида мендан ҳам ўткан жойлари бордирким, сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносидан даҳшатлик суратда ўзимни тағофилга солган ва хат келтургучини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмоғимизга катта йўл очқан эдим.

Баъзи эҳтимолларга қарши сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгил орзусига қарши бордим. Чунки манимча орадағи қора тикон супирилган эди. Мундан сўнг ҳамини меники эдингиз. Мен Тошкандда юрарман, аммо кўзим ўнгида сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?!

Завжингиз Отабек».

Кумушбиби хатни ўқуб тугатди-да, югиргилаганча уйига кириб кетди. Унинг бу ҳаракатидан қутидор билан Офтоб ойим ажабсинишиб бир-бирларига қарашган эдилар. Кумушбиби қўлида иккинчи бир мактуб кўтарганича уйдан чиқди-да, шамъ ёнида икки хатни бир-бирисига

солиштириб кўрди. Бу хат Ҳомиднинг Отабек тилидан ёзган талоқномаси эди. Бу икки хат биринчи қарашда-ёқ икки киши томонидан ёзилганлиқларини ўз оғизларидан сўзлаб турар эдилар.

Кумушбиби икки хатни қатор ушлаб отасиға кўр-сатди:

— Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлиқ ғафлат босқан экан, — деди.

Қутидор қизининг мақсадиға тушуниб икки турли қўлни даррав пайқаб олди:

— Виждонсиз, иблис, имонсиз, кофир, — деб қўйди.

Кумушбиби Отабекнинг хатини буклаб чўнчагига солди-да, сохта хатни шамъга тутиб ёндирар экан, отасидан сўради.

— Шу воқиъадан сўнг куявингиз аниқ келганми эди?

— Келган эди, қизим.

— Бечорани нега ҳайдадингиз-да, нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?

— Мен унинг келишини бошқа гапка йўйиб, сизларга билдирмаган эдим...

— Қизимизни талоқ қилган бир кишини Тошканд деган жойдан эшикингизга келиши сизга ғариб туюлмаганми эди? — деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўқиниш орасида:

— Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим, — деб қўйди.

Офтоб ойим билан қутидор Ҳомиднинг иблисона ишла-рига «тавба-тавба» деб муқобала қилсалар ҳам, аммо Отабекнинг фавқулудда юракини сўз орасида «барака топкур, умринг узоқ бўлғур» билан қарши олар эдилар. Кумушбиби эса бутунлай бошқа қайғуда эди. Эру хотиннинг сўзлари Отабекнинг Тошкандга кетиб қолиши тўғрисиға келиб тақалди-да, Офтоб ойим Кумушдан сўради:

— Сенга келишидан айтканми?

Кумушбиби силталаш назари билан уларга қаради ва кескин оҳангда жавоб берди.

— Айтмаган!

Эру хотин маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олғач, орада узоққина сукут бошланди. Кумуш қути-дорға савол назари билан бир-икки қайта қараб ҳам қўйди.

— Келиб қолса яхши, — деди ниҳоят қутидор, — келмаса, Тошкандга ўзимиз тушамиз-да, — деб хо-тиниға қаради.

Бу сўз Офтоб ойимға ёқмаганлиқдан юзини четка бурди. Аммо Кумуш отасидан рози қолиб, онасиға қаради.

— Қизинг ҳар қайси ерда бўлса ҳам соғ бўлсин, — деди хотиниға қутидор. — Эрига топшириб, сен билан маним тинчкина дуо қилиб ўлтурганимиз маъқул ўх-шайдир.

— Энди қизингизнинг бир ками кундаш балоси эдими?— деди сапчиб Офтоб ойим. Қутидор хотиниға кулиб қаради:

— Эри яхши бўлса, кундаш балоси нима деган гап?

— Эри минг яхши бўлсин, барибир кундаш кундашлигини қила берадир. Машойхлар билмасдан «кундаш» демаганлар.

Қутидор қизиға қараб кулди ва хотинини юпатди:

— Ҳамма вақтга эмас, қўрқма.

— Менга қолса бир кунни ҳам кўб кўраман, кундаш билан кечирилган кун — кунми?

— Куявингнинг шунча қилган жонбозлигини унутдингми?

— Нега унутай, — деди Офтоб ойим. — Келсин. Мана бош усти, болам бир эмас икки. Улдулки, қизимни кундаш устига юборишға тиш-тирноғим билан қаршиман.

— Беш-олти кунга ҳам-а?

— Неча кунга?

— Менга қолса битта-иккита болалиқ бўлғунча тур-син, деяр эдим. Сен бунга кўнмасанг, бир-икки ой туриб келсин, лоақал. Бир йигит қизингни деб икки йиллаб сарсон бўлғанда қизингни икки ойлик кундаш азобидан ҳайф кўриш жуда уят, ахир!

Қутидор «битта-иккита болалиқ» сўзини айтканда Кумуш қизариниб ерга қараган эди. Офтоб ойим эри-нинг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди:

— Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам куявимнинг яхшилиғи учун, — деди.

— Ана энди ўзингга келдинг, хотин.

— Ўзимга келсам-келмасам шартим ҳалиги, шунда ҳам ўзим бирга бориб келаман.

— Албатта, ўзинг бирга борасан, қудаларинг билан танишмоғинг ҳам зарур.

— Қачон юбормоқчи бўласиз энди? — деб сўради Офтоб ойим. Қутидор бир оз ўйлаб олғач, Кумушка қараб жавоб берди:

— Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайдир. Ундан сўнг қиш куни арава сафари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадағи уч ой қишни ўтказиб жўнармиз, — деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшитгач, жуда ҳам ҳурпайиб кеткани учун бўлса керак, — балки ўзи ҳам бирар ойларда келиб қолар, — деган сўзни-да қўшиб қўйди.

Иккинчи бўлимнинг сўнгги Учинчи бўлим

1. МУСУЛМОНҚУЛ ИСТИБДОДИГА ХОТИМА

Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Унинг истибдоди ўзга шаҳар-ларга унча сезилмаса ҳам, аммо марказ — Қўқон одамларини жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича ойда эмас, ҳафтада солиб турган солиқлари фуқаронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қора чопон бекларини осдириб, кесдириб туриши хосни (хавосни) ҳам эсанкиратди. Отиғағина хон бўлиб ўлтурғучи Худоёр ҳам осдириш, кесдириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган Мусулмонқул майдондан олинмаган фурсатда ўзининг қўғирчоқ сифат юраберишини тушунди. Кўбдан бери унга юрагида кек сақлаб келиб, аммо не тариқада нажотка чиқишини билмади. Чунки ул суюнадирган Қўқон бекларини «мана» деганлари Мусулмонқул ва кишилари (қипчоқлар) томонидан осилиб кесилганлар, қолганлари товуш чиқаришга мажолсиз эдилар. Атроф шаҳар ва қишлоқ беклари ҳам аксар қипчоқлардан, яъни Мусулмонқулнинг ўз одамларидан, улардан бир иш кутиш яна мумкин эмас.

Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярлик Мусул-монқул даккисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи ўзининг қипчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. Ул уламо орқалиқ ўз зулмини машруъ бир туска қўйган, ўзи учун зарарлик унсурларни йўқотишда шу уламолардан «улуламирга боғийлиқ» деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни «боғийлиқ» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар таъйинлаған эди. Аммо Мусулмонқулға яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган «нимча» уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

Азтаҳидил Мусулмонқулнинг оталиғидан қутилишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу эткан Худоёр, ниҳоят кейин қайин отаси билан курашда ўзига биринчи истинодгоҳ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутилғандан сўнг Худо-ёрнинг уларга қиладирган инъом ва эҳсонлари, берадирган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа — Қўқон муллалари ҳаракатка келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шариятқа қанча мутобиқ кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини исботка киришдилар.

Бошда бу ҳаракат албатта «енг ичида» бўлди ва бу ҳаракатнинг бошида Худоёрнинг ўзи турди. Биринчи галда яширин равишда Тошканд, Андижон, Марғилон ва ўзга шаҳарларнинг ишончлик уламо ва бекларига Мусулмонқул истибдодидан қутулишда кўмак бериш учун мурожаатномалар йўлланилди. Бу мурожаатнома-ларда Мусулмонқулнинг номашруъ ишлари, Қўқон одамларига қилган жабру зулмлари саналган, кейинги вақтларда хоннинг ўзи ҳам бу зулмлар қаршисида чидаб тура олмаслиқ ҳолға келганлиги сўзланилган, агарда бошқа шаҳар уламо ва ашрофидан кўмак бўлган тақдирда билфеъл Мусулмонқулға қарши кўтарилишқа ҳозир турилганлиғи айтилган эди. Иккинчи галда Қўқон сипоҳларининг қипчоқдан бошқа қисмиға яширин ра-вишда, умуман ановиларға қарши ташвиқот юргизилиб бошланган эди.

Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлардан «хон бу ишни маслаҳат кўрсалар, биз ёрдамға ҳозирмиз» деган қуруқ ваъдалар келиб, аммо Тошканддаги Юсуфбек ҳожи тўдасидан амалий чораларини ҳам кўрсатилиб ёзилган жавоб мактуби олинган эди.

Мактубда айтилар эди:

«Сиз Хўқанд уламои киромларининг Мусулмонқул хунхўрлиғидан фарёдға келиб ва шарийати мустафони ораға восита қилиб ёзган махфий хатларини олдиқ. Биз Тошканд уламо ва ашрофидин домла Солиҳбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожи, саркардалардин Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримқул ва Муҳаммадражаб кўрбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар бир ораға ўлтуришиб воқиян Мусулмонқулнинг зулм ва тааддаси Хўқанд фуқароси ва айни замонда бўлак шаҳар ва қишлоқ, кент аҳолиси устига ҳам бағоят ошиб борганлиғини музокара ва муколама қилишдиқ. Биз фақирлари ҳам Мусулмонқул ҳаракати беҳудасини шарийатға хилоф, юрт ва эл учун музир, хало-йиқнинг осойиш ва умр гузаронлиғи важҳига халалдир деб билдик. Бул маъниға ул тождор амиралмўъминин мувофақат кўрсатсалар ул бепарҳез ғосиби тахту салтанатнинг ҳайдалмоғи беҳроқдир ва яна Тошканд мардумлари бул тўғрида ҳақиқат томонида собит қадам бўлмоққа тил беришурмиз. Башарти сиз киромлар ул бепарҳез золимнинг мингбошилиқ вазифасидин тард этишқа аздилу жон бел боғлаған бўлсаларингиз, биз фақирларнинг ақли қосиримизға бир андиша келадир. Андоғки, Тошканд Хўқанд ҳукуматидин юз ўгирган бўлиб худнафсига⁰ мустақиллик эълон қилсин. Бу тақдирда итоатдин бош тўлғаған Тошканд устига албатта Мусулмонқул золим қўшин тортар. Ушбу қўшин орасиға сиз киромлар ўз одамларингизни кўброқ киргузишқа кўшиш қилиб ва яна жаноби тождор ҳам бирга келсинлар. Қўшин Тошкандға еткан баъдида бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб Мусулмонқулни орадин кўтаргаймиз. Бул маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизға кўб тафаккурлар баъдида келиб, яна раъйи савоб ўзларида бўлғай. Аммо бул тақдирда қон тўкилмасдин муддао ҳусулға келурму деб ўйлаймиз. Боз махфий қол-мағайким, Тошканд беги бўлган зот борасида андиша лозим эрмас, зеро ул одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлиқ қилғучи кишидир. Бизлар лимаслаҳатан нима десак, ул бўйин тўлғамас. Иншооллоҳ, бу андишамиз киромларға маъқул тушкан тақдирда жаноби тождорнинг ҳамрайъларини олмоқ ва имкони бўлса ул жанобнинг исми шарифларидин бизларға писанднома ёзмоқ маржудир. Токи бизлар ишонч бирлан муддаоға шуруъ қилайлиқ».

Бу хат Худоёрнинг қўлиға теккандан кейин хатда кўрсатилган тадбирни жуда маъқул топди ва тезликда ўз исмидан ташаккур ва писанднома йўллади. Ижобатни олғандан сўнг юқорида мазкур Тошканд ашрофлари бир мажлис қуриб ўлтуришқа Нормуҳаммад қушбеги (Тошканд ҳокими)ни ҳам чақирдилар. Мажлисда хондан ва уламодан олинган мурожаатномани ўқуб Нормуҳаммад қушбегига эшитдирдилар. Мажлисқа йиғил-ғанлардан Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охундлар қушбегининг пир, деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиғи номиға бу таклифни, яъни Қўқонға қарши исён эткан бўлиб туришни ул ўз бўйниға олди. Бундан онглашиладирким, Нормуҳаммад қушбеги ҳам ўзининг валинеъматни бўлган Мусулмонқулнинг туткан сиёсатини юрт манфаатига хилоф деб билибдир.

Узоқламай Нормухаммад қушбеги Қўқондан бош тоблаб ўз олдиға мустақил ҳукумат эълон қилған бўлди ва Юсуфбек ҳожиларнинг ўйлаған тадбирлари айни куткан натижаларни бера бошлади. Итоатдан бош тортқан Тошкандга қарши Мусулмонқулнинг тепа сочи тик туриб, адаб бериш ниятида сафар жабдуғини тузди. Тошкандга қарши айниқса ғазабланган бўлиб кўрингучи Худоёр ҳам бу сафарнинг тадорикини баробар кўришди ва Мусулмонқул билан бирликда Тошканд устига чиқдилар. Йўл устида ҳам Тошканд билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.

Мусулмонқул илғори Чирчиқ бўйига келиб етканда, қушбеги бошлуқ Тошканд йигитлари ҳам сувнинг бериги юзида ёв кутиб турган эдилар. Туш чоғида икки ёв бир-бирлариға қарши келишдилар. Қўқонликлар дам бермайно Тошканд қўшуни милтиқларға ўт берди. Мусулмонқул кутмаган жойда қўшунидан бир дуркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошканд йигитлари томонига қочиб ўтди. Мусулмонқулнинг ўз йигитлари (қипчоқлар) саросималикда қолиб, Мусулмонқулнинг мудофаасини-да ва қочишни-да билмай қолдилар. Ўз устига чуғирчиқдек ёпирилиб келмакда бўлган қўқонлик ва тошкандликларга қарши ўзида куч йўқлиғини билган Мусулмонқул бир от ва бир қамчи аранг қўшундан чиқиб қочди ва бир қанча йўлғача қувланди. Бошлуқ орқасидан қочмоқчи бўлган қипчоқ йигитларига муноди нидо қилди:

— Қипчоқ оғайнилар! Бизнинг ҳамма адоватимиз Мусулмонқулға эди! Сиз оғайнилар илғари хон ёнида қандоғ хизматда бўлган бўлсаларингиз, энди ҳам ўша вазифада қолаберасизлар ва лекин Мусулмонқулға тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшиндан чиқиб кетсин!

Қипчоқ йигитлари ҳам бир ерга уюшиб, ўз тарафлари-дан муноди қўйдилар.

— Биз Мусулмонқулни танимаймиз! Бизнинг бошлуғимиз Худоёрхондир!

Шундан сўнг қипчоқ ва ўзбек бирга аралашиб кетди, гўё ҳамма адоват Мусулмонқул билан бирга кеткандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди. Ўн минглаб халқ янгидан Худоёрға итоат изҳор этиб, чин хонлик билан уни муборакбод қилишдилар. Тошканд халқи иззат-икром остида хонни ва Қўқон сипоҳини шаҳарга тушуриб, ўрдада уч кун зиёфат бердилар. Зиёфат асно-сида иттифоқнинг фойдалари, тарқоқликнинг зарарлари сўзланилди. Қушбеги ва Юсуфбек ҳожиларнинг таклифи билан Мусулмонқул ўрнига Ўттабой қушбеги (Марғи-лон ҳокими) мингбоши белгуланиб, тўртинчи кун Худоёрхон қўшуни билан Қўқонға қайтди.

* * *

Қиш чиқар олди. Мусулмонқул воқиъасидан йигирма кунлар чамаси кейин эди. Муҳаммад Ражаб қўрбошининг уйидан икки-уч қайталаб киши келабергандан кейин, Юсуфбек ҳожи иложсиз қолиб боришға мажбур бўлди.

Йиғинда Муҳаммадниёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсадлардан тор-тиб Тошканднинг етуклик ашроф ва аъёнидан ўн бешлаб одам бор эди. Меҳмонлар учун мева-чева, қуюқ-суюқ тортилди. Зиёфат тўкун эди. Емак асносида Ниёз қушбеги сўзлаб йиғиннинг мақсади билан аҳли мажлисни танишдира борди:

— Оғалар, инилар! Билиндики, оғайнилар бир тан, бир жон бўлсалар қипчоқ касофатидан қутилиш унча қийин тушмас экан. Мундан бир ой илғари биз қандай ҳолда эдик? Мусулмонқулнинг омонсиз қиличи оғайнининг бўғзида эди. Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, бола-чақасининг эгалигини кўрсатсинки, аввало унинг ақллик тадбири, ундан кейин оғайнининг бир ёқадан бош чиқариши соясида Мусулмонқул балосидан енгилгина қутилдик. Аммо бу қутилишни чин қутилиш деб бўлмайди. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса, қора ит товоқ-қошиққа тегмакда. Ҳали биз саҳройи қипчоқ элидан узил-кесил қутилганимиз йўқ. Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқулнинг бош кўтариши аниқ, — деди қушбеги ва дастурхондан чўқиниб давом этди. — Нормухаммаднинг раъйини деб, ҳамма ихтиёр ўз қўлимизда бўлгани ҳолда, Ўтаббойни мингбоши белгулаб юбордуқ... Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздин. Мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрийман: Мусулмонқулнинг ити бўлмаса, ўзимиздан мингбоши бўларлиқ одам қуриб қолувдими, дейман. Йўқ, оғалар, темирни қизиғида суқиб қолиш керак! Қачонғача биз бу саҳройи итлар билан сану манга

боришиб юрамиз? Яхшиси шулки, бу бош оғриғларни бир варакай орадан кўтариб тинчишайлик. Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапка тўхтаб қўйдиқ. Аммо бу маслаҳатнинг ҳожи акамизга ҳам маъқул тушмоғида шубҳа қилмаймиз. Бу ўйимизга хон ҳам бир нарса демаса керак. Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш ва бошқа ерларнинг оғайнилари ҳам бу гапдан бош тўлғамаслар. Нега десангиз, қипчоқ деган ифлос барчани ҳам жонидан тўйдирди, — деди ва носқовоғини қоқа-қоқа бир отимини тилининг тегига ташлади.

Юсуфбек ҳожи ҳалиги гап сўзланғанда қўлидағи пиё-ласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур бир сукутка кеткан эди. Бошқалар бўлса Ниёз қушбеги-нинг сўзидан кейин бир кўздан деярлик ҳожининг юзига ти-килган эдилар. Ҳожи миқ этмай ўлтура бергач, Қамбар шарбатдор ўзининг хипча товши билан қушбегининг гапини кучлаб тушди:

— Сўзингиз жуда тўғри, қушбеги, — деди, — сиз айткандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни кириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш.

Юсуфбек ҳожи кўтарилиб Қамбар шарбатдорга қаради ва мажлисни ер остидан кузатиб чиқиб, яна жим қолди.

Каримқулпонсад ҳожини туртмак мақсадида:

— Кенгашлик иш тарқамас, деганлар. Ҳожи акамиз ўйлашиб жавоб берсинлар-чи, ахир, — деб қўйди.

— Билмадим... — деди ниҳоят ҳожи, — сизларнинг муддаонгларга тушунмадимми ёки тушунсам ҳам ўзимга ётишиб келмадимми, ҳайронман.

Ниёз қушбеги бошини қашиб олди:

— Нимасига ҳайронсиз, ҳожи!

— Мақсадларингиз Қамбарбекнинг айтканидек қипчоқни кесишми?

Қушбеги иккиланмай жавоб берди:

— Кесиш!

— Сизларни, — деб истехзоланиб кулди ҳожи, — бу ишка нима ва ким мажбур қиладур?

Қушбеги ёронлариға қараб олди:

— Саволингиз қизиқ, — деди, — сабаби бизлардан ҳам кўра сизга маълум бўлса керак-ку.

— Дуруст айтасиз, — деди ҳожи бошидаги салласини олиб, — Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик — ҳайдадиқ. Барча ёмонлиқ ўшанинг боши билан бирга кеткандек қипчоқ оғайнилар ила тотуклашдик, қипчоқларнинг эски адоватлари битди... Бас, бизга тағин нима керак?

Ҳожининг бу гапи мажлисни бир-бирисига аланглатиб қўйди. Аммо қушбеги сирни бой бермас учун тиришкандек қилиб кулди:

— Мусулмонқул энди тинч ётар, деб ўйлайсизми?

— Албатта, ўйламайман, лекин Мусулмонқулни тин-чимайдир деб ҳўлу қуруқ қипчоққа тиг тортиш ҳеч бир ақлға сиғадирған гап эмас. Ўзингиз қушбеги ай-тинг-чи, биз бу кунгача ёмонлиқни кимдан кўрдик? Қипчоқ отлиғ халқданми ёки унинг саноғлиқ бўлган бир неча кишилариданми?

— Нафсиламрни айтканда, биз қипчоқ деганнинг ҳар бирисидан ҳам дакки еб келамиз.

— Сўнгизда янглишлиқ бор, қушбеги! Агар сиз наф-силамрга қарасангиз икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келгучи бир нечагина одам бор... Менга қолса мамлакатни тинчитиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!

— Сиз айткандек, ёмон тўрттагина эмас, ҳожи! Саҳродан келган ҳар бир қипчоқ бизнинг елкамизга минмакчи. Бизнинг товоғимизга тумшуғини тикмоқ-чи— бунга қолганда ишни бир оз энгил ўйлаб турибсиз, ҳожи ака!

Қосим мингбоши:

— Ҳожи акамнинг ҳамма гаплари фақат раҳмдилликдан айтиладир, — деди, — аммо ўйлаш керакки, қипчоқ бу кунгача озғина оғайнининг қонини тўқдимми? Анови кун Маражаббек билан

ҳисоблашиб кўрсак, Қўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибдир. Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайдир.

— Мен бу ҳақиқатлардан тониб турганим йўқ, мингбоши. Аммо биз сенга сен, деб жавоб бермасак, бизники ақл ва инсоф доирасидан чиқмаса дейман...

Орадан бирав ҳожининг сўзини бўлди:

— Ақл, инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик.

Ҳожи сукут қилди, ўзининг шунчалик гапларини ҳавога кетиб турганини, мажлиснинг Ниёз қушбеги руҳида борганлиғини яхши сизди. Мундан бошқа Ниёз қушбегининг бундай бир фикрга келиши учун уни нима мажбур қилган — буни ҳам очиқ онглади. Ниёз қушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг мингбоши белгуланган кундан бошланганини, «мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми!» деган кек орасида бу фикр фақат унинг томонидан майдонга чиқарилганлиғи Юсуфбек ҳожининг мулоҳазасидан ўтди. Мажлиснинг бошқа аъзолариға бўлса, иш йўғидан юмиш чиқа-ришқа талабгор бекорчилар, деб қаради.

Албатта, эл фойдасидан кўра ўз манфаатини олдинга сурғучи бу чўталчи бекларга қарши ҳожининг совуққонлиқ сақлай олиши ва асабийлашмаслиги мумкин эмасди.

— Беклар, — деди, — маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладир. Мен ҳеч бир вақт инкор қилаолмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилғучи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқ бачча Нормухам-маднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз, яхшилар ҳам инкор қила олмасиз. Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлағандек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг уч-тўрт маънисиз бекларида!.. Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида кўр тўкиб ётибдир. Шундай машҳар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлиға қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолиға қуйиб давом этти:

— Мана, буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимға еткан кўраман! — деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб ўрнидан турди. — Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз бу фикрингиздан қайтинг, буродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдиға чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз! — деди ва мажлиснинг ўлтуринг, тўхтанг сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди.

Ҳожи дарбозадан чиқмаган ҳам эди, Ниёз қушбеги хахолаб кулиб юборди:

— Вой ваҳманг кўрғир, ҳожи! Бу кун кўкнори ичкан экан, шекиллик! — деди.

Бошлиқдан кулгига рухсат берилгач, бошқалар ҳам кулишиб, орада ола-ғовир бошланди.

— Йўқ, — деди Қамбар шарбатдор, — ҳожи аканинг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетибдир!

— Вой хўвари ҳожи, — деди Ниёз қушбеги, — олдидағи овни кўрмай, узоқдағи ёвни кўрадир!

— Худда-худда!

Муҳаммад Ражаб кўрбоши бошини чайқаб Ниёз қушбегига қаради:

— Мен сизга айтиб эдим-а, қушбеги, — деди, — ҳожини ҳар нарсага кўндирсангиз ҳам бу гапка кўнди-ролмасиз, деб.

— Мен уни кела бермай овора қилганидан ҳам пайқаган эдим.

— Кеча бир оз хомсиган эди, — деди Каримқул понсад.

— Иш бузилди-да, — деб қўйди Муҳаммад Ражаб қўрбоши.

— Нега бузиладир? — деб сўради қушбеги.

— Сирримиз очилди, албатта ҳожи тинч ётмайдир.

— Сирримиз ҳали очилган эмас, — деди ишонч билан қушбеги, — агар биз шу ўлтурган оғайнилар бояғи гапда собит қолсақ, сирримизни яна яшириб кетиш мумкин.

— Масалан? — деб сўради Қамбар шарбатдор.

— Ўша сўзимиз — сўз, иттифоқимиз — иттифоқми?

Мажлис тасдиқ ишорасини бериб:

— Албатта-албатта! — дейишди.

— Сўз битта бўладирган бўлса, — деди қушбеги, — ҳожининг иши жуда осон, биз ҳозир сўзни бир жойга еткузамиз-да, биримиз ҳожининг олдиға бориб, масла-ҳатингизни мувофиқ кўрдик, биз янглишқан эканмиз, деймиз. Албатта, ҳожи ишонадир-да, ҳеч кимга сўзламай қўядир. Биз бўлсақ, енг ичида ҳозирлик кўра берамиз, ана холос.

— Маъқул гап, тўғри маслаҳат!

— Маъқулликка маъқул, — деди қушбеги, — аммо гап бу ердаки, биз аниқ ишка бел боғлаймизми?

— Боғлаймиз, боғлаймиз!

— Баракалла, — деди қушбеги, — маълум бўла-дирки, ҳаммамиз ҳам якдил эканмиз, энди бошқа гапка ўтсақ ҳам бўладир.

— Хонни кўндириб бўлармикин? — деб сўради Қосим мингбоши.

Қушбеги кулди:

— Хон кўнган ҳисоб, — деди.

Бу гап мажлиска унча онглашилмади шекилли, ажабланиб бир-бирларига қарашдилар.

— Изоҳ, қушбеги, изоҳ!

Қушбеги изоҳ берди:

— Мен хонни Тошканддан жўнатиш олдида унинг холи вақтини топиб, бу фикримни бир даража арз қилиб ўткан эдим, — деди, — бу фикрим хонга жуда маъқул тушкан бўлса керак, сўзимни эътибор билан тинглаб турди ва жавобида: «Яхши. Ўйлашиб, тадбирлари билан менга фикрингизни ёзинг, мен ҳам ўйлаб кўрарман», деди. Менга қолса бу тўғрида биздан хабар кутиб хоннинг уйқуси ҳам келмай ётқандир: бизга фақат ишнинг ўнақайини топиб хондан тасдиқ ётдиришгина қолган.

— Хон тайёр экан бўлмаса, — деди кулимсираб Қамбар шарбатдор.

— Тайёр экан, тайёр экан!

Шундан кейин ишнинг ўнақайи тўғрисида музокара ва мубоҳаса бошланди. Ҳар ким бир турлик фикр баён қилиб, узоқ бош оғритдилар ва натижада хонга қўйидаги нома ёзилди:

«Тождори мусулмонон, хоқон ибни хоқон шаҳан-шоҳи навжувон, тожи сари хушбахтон ҳузури ҳумоюн олийларига арзи убудият адосидан сўнгра биз фақирул-ҳақир садоқатпешаи беназир қулларидин арзи бандалик шулдурким, навкарлари доимулавқот ул жанобга қипчоқ халойиқи бепархезидин бирар осибни етарму деб ҳаросидадирмиз. Ва яна ул ҳаромзода саҳройиларнинг рўйи заминдин тарошламай туриб, ул жаноби олийнинг таъмини амниятлари ҳам биз қулларича кўб хавфу хатар остида бўлғандек тахмин қилинадир. Шул мулоҳаза ва андишалар баъдида биз Тошканд қулларидин бир нечаларимиз бир ерга жамъ бўлишиб, дуру-дароз тафаккур ва таҳайюрлар сўнғида азбаройи ул шаҳаншоҳнинг кўб замонлар бошимиз соябон бўлмоқлари умидида бар тақдир ул тождорнинг хотири отир дарё муқотирларига писанд тушиб ижобат оғоз қилсалар, бир маънини хўб ва садоқат мақосидиға маҳбуб деб билдик. Андоғки, ул халойиқи ғассобларни ўн беш синни солидин болиғ ва етмиш ёшидин қўйи ҳар бир эркак зотини билотараҳҳум қатли ом қулларича сазовордир ва илло ул муртаддин бадтар жобир⁰ ва беҳирадлардин жаноби тождорға харрўз балки ҳар соат хавф бордир. Аммо

бул тақрирни ўшал муайян қатли ом соати етмағунча ҳар бир беҳират ва боғий бўлмоғи яқин мажхул одамлардин пўшида тутилмоғи маржудир. Ва лекин ул тождор бир соати саъиди музаффарни муайян айлаб қаламравларидаги барча шаҳар ва кўйлар, қишлоқ ва кентларнинг садоқати зоҳир ва қалби тоҳир қуллариға махфий номалар кўндириб, сакбаччаларнинг қатли омиға амри олийларини дариг тутмағайлар. Аммо Хўқанди фирдавс монанднинг ўзида ул шақоватпешалар беҳад ва беҳисоб нуфуска молик бўлғанлари важҳидин биз Тошканд навкарларининг иъонати бешакку шубҳа вожибдур. Сиз шаҳаншоҳи, ўшал соати музаффарни таъйин айлаб, биз қуллариға хабар юборсалар, бунда лозим бўлған одамимизни қолдириб ва яна ҳар қаюсимизға тегишлик бир юз, икки юз ва беш юз йигитимизни олиб, халойиқ кўзида гўё жаноби тождорнинг Мукулмонқул фалокатидин озодлиқға чиқиб мустақил соҳиби тож бўлғанларини муборакбод қилмоқ учун юрган бўлиб, иъонатлариға етармиз ва дарбозадин киришимиз он фаҳъатан ул галаи сакларга⁰ хужум бошлаб, қатли омга қилич тортармиз. Ва яна махфий қолмағайким, Тошканднинг алҳол беклик мансабида ўлтурғучи қипчоқ Нормухаммад борасида қандоғ фармон бер-ғайлар, бул маънида ҳам ишоратини дариг тутмасалар қулларини андишадан озод қилған бўлғайлар. Ушбу болода мазкур маҳзи самарайи садоқат ақли қосирлари-миз хусули натижасини биз қуллариға ушбу номани қосиди қўлидин савоб ва хато, рад ва ижобат, писанд ва нописанд жавобини ирсо қилсалар ва яна ўз фикри босавобларини изофа қилиб, қусур ва хатоларимизни танбеҳ этсалар, биз навқари бежавҳар ва босадоқати бефаросатларни дунё-дунё шоду хуррам қилиб, ул соябони марҳамат ва меҳрибони бошафқатнинг хизматлариға камари хизматни берк боғлатқан бўлур эдилар, хувал-лоҳул-мустаъин.

Садоқатингиз мажлисига жамъ бўлғучи навкарларингиз (имзолар)“.

Бу нома эртаси кун хонга юбориладирған бўлиб, бунга махсус киши белгуланди. Мажлиснинг кўркунчи Юсуфбек ҳожидан бўлған учун унга сохта қарорни эшитдирмак тўғрисиға Мухаммад Ниёз қушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди.

2. ҚОРОНҒИ КУНЛАР

Отабек Марғилондан қайтиб келгандан кейин ўн кунлар ўтказиб уста Алимдан бир хат олған эди. Уста Алим хатида қутидорға учрашқанини ҳамма майда-чуйдаларигача ёзиб келиб айтар эди: *«Сиз хиёнатни пайқағунча қайин отангизға қандоғ кина сақлаб келган бўлсангиз, ул ҳам сизга ўшандоғ киналик экан. Мени ва оиламни таҳқир этди деб, бу ҳақоратни умр бўйи унута олмаслигини тушуниб, ўт ичида юрар экан. Мендан ҳақиқати ҳолни онглаб жуда шошиб қолди, ҳатто ҳуши бошидан учди. Ичкаридан аниқ маълумот бера олмасам ҳам, аммо уларнинг ҳам қайин отангиз ҳолиға тушқанларини мулоҳаза қилдим. Қайин отангиз сизнинг ўткан ҳолингизнинг оғирлигини тасаввур қилолмағанидек, душманларингизга берган жавобингизни тақдир этиш учун ҳам сўз тополмас эди. Ҳар ҳолда орангиздағи кинанинг душманингиз билан бирга супирилғанига шубҳа йўқ“.*

Мактубнинг яна бир ўрнида: *«Сизнинг қаерда бўлганлигингизни сўраған эди, мен билганимни айтдим. Келармикин деган эди, бунга ҳам ўзингизнинг ўшал муҳмал жавобингизни бердим. Фикримча, қишда бўлмағанда ҳам, кўкламга чиқиб ўзлари Тошканд тушарлар, деб ўйлайман“.*

Хатнинг охирида: *«Сиздан бир кун сўнг Ҳомид ўлди. Ҳайтовур бир оғиз сўзсиз тўнғиз кўпибди. Мен ўлар чоғида ҳам сизга бир тухмат тўқирми, деб кўрққан эдим. Қутидорға ҳеч бир жарима ортабдирлар. Мақтул-ларнинг эгалари ҳеч кимни тутиб кўрсатолмағанлари учун маҳкамалар ҳам ишни текширмай қўйдилар. Ўйлашимча, ҳеч ким билмағанда ҳам, сирни ўлган Содиқнинг онаси билса керак эди. Аммо унинг ҳам дами ичида, сўрағанларға худодан кўрдим, деб жавоб берар эмиш. Бул хотиннинг қўлидан ҳар бир иш келадир деб ўйлаб, ўткан кун қайин*

отангизға айтдим: бегона хотинни уйингизга йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб. Ҳар ҳолда ёмондан хазар лозимдир”, деб ёзар эди.

Бу хатдан кейин Марғилондан тик эткан хабар бўлмади ва орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди. Шунинг учун Отабекнинг кунлари қуёш ботиб чиққан сайин бир онглашилмовчиликқа, қоронғуликқа кира бориб, ҳар соат аччиғ ва ё чучуқлиғи номаълум бир ҳол кечириб бошлади. Баъзи кезларда ул умид қучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас — қора хаёллар билан энтикар эди.

Умидланган кезларда:

— Ой туйнукдан тубанроқда, бу кун бўлмаса эрта— чиммати қўлида, паранжиси устида, сариғми, қорами атлас кўйнаги эғнида дарбозадан кириб келгандек ва ўпкалангандек...

Иккинчи бир вақтда кимнингдир қўйидаги гапини эшитар эди:

— Ул ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонға қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бедарак кетди, қолди. Тузукроқ жойи чиқса бериб қолайлиқ Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир.

Ана шу қора хаёл уни чиндан ёниб турган бир ўт ичига ташлар ва шу чоқ ўзини мувоҳазага бошлар эди: «Мен нега икки йил сарсон бўлиб юрдим-да, бу сарсонлиғнинг натижасига бориб чиқганда шундай аҳмоқ-ликқа тушдим?» дер ва Марғилон йўлини кўзлар эди. Аммо энди унга Марғилон бориш ўнақайи сира келмас: «Мен нега келдим-да, энди нега бораман ва нима деб бораман? Қизингизни Тошканд олиб тушарсиз деб кеткан эдим... Сиз олиб туша бермаганигиздан кейин ўзим қайтиб келдим деяйми?» Отабек мана шундай чучмал азоблар ичида кейинги кунларини кечира бошлади.

Ой тўлмасдан Марғилон қатнаб турғучи ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши учун Ўзбек ойим эскича яна қувониб кетди. «Кейинги қилдирган иссиғ-совуғим кор қилди шекиллик, биратўласига Марғилонни тилига олмаёқ қўйди. Энди хотинига исиб, меҳмонхо-нада ётишни ҳам барҳам берса... ҳар нучукда дуодан қолмайлик”, деб Зайнабни домланикига қистар эди.

Отабек кейинги вақтларда савдога юришни тарк қилиб қўйғани учун Ҳасанали ишсиз қолган, узун кун уйда бекор зерикканликдан ҳожига айтиб бир мунча дастмоя билан гузардан баққоллик дўкон очган эди. Отабек кўпинча меҳмонхонасидаги кутубхонадан уни-буни ўқуб ўлтурар, ўқушдан зериккан кезларида Ҳасан-алининг дўконига чиқар ва гузардан ҳам зериккандан кейин боши оғқан ёқларға, Салор бўйлариғача кетар ва гоҳи Чуқур қишлоқ томонлариға ҳам тушар эди. Аммо тушкани билан бурунғича ичмас, икки-уч, ортиб кетканда тўрт оёқ ила кифояланар, кўз ўнглари оз-оз жимирлашкан, турлик хаёллари бир мунча тарқалган ҳолда қайтар ва лекин Ҳасанали ҳам унинг бу кайфини жуда сийрак сеза олур эди.

Ўткан кун Чуқур қишлоққа тушкан эди. Аср вақтларида қайтиб гузарга келди-да, хаёлат билан Ҳасанали дўконига ўлтурди. Отлиқ, яёв ўткинчилар тўрт томонға қатнаб турардилар, унинг бу кунги кайфи ўтачароқ кеткан бўлса керак, уларни ғира-шира кўзга илгандек қарайдир.

Ҳасанали бир-икки уни кузаткандан кейин сўради:

— Марғилонға нега кетмай юрибсиз?

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди.

— Ҳавсала йўқ...

— Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди қатнаб юргандан...

— Қайдам...

Илгари шундай савол чоғларида ўзининг ёлғон жавобларидан жуда хафаланар, Ҳасаналига ўткан гапларни бирин-бирин айтиб бергуси ва «маним уйланишимга сен сабаб бўлган эдинг, энди уни мендан ажратдилар”, деб ундан ўз дардига даво истагуси келар эди. Ҳозир ўзидан хафалик, ўнғайсизлик сезмаган бўлса ҳам бошиға «ўзим боролмасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўткан гапларни отаға ҳикоя қилишим керак эди”, деган фикр келди. Бора-бора бу фикр унинг бошиға жиддий ўринлашиб олди, шу тўғрида чинлаб ўйлаб

кетиб кайфи ҳам тарқалаёзди. Дўконни ёпиб, Ҳасанали билан бирга кетди — йўлда, меҳмонхонада бирга ўлтуриб ош еди, дастурхон устида унинг ўйлағани фақат шу бўлиб қолди. Бироқ бу фикр қарор тусига кириб кета олмади, дақиқа сайин тарқалиб борган кайфидек турлик монеъларга учрай бошлади:

— Ҳали Марғилонда ишлар қалайикин? Улар яна айнаб қолмаганмикинлар? Марғилондан бир нарса пай-қамай туриб, кишини овора қилишга арзирмикин?..

Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турлик ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар. Уяларидан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар кукулашдилар. Анови ар-ар те-ракка уя қўйишга ўйлаган бир жуфт карруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар. Подачининг товшини эшитиб, далага ошиқган онасиға эргашиб қашқа бузоқ ҳам мағраб юборди. Модасига тегишкани учун томдаги каптар ҳам бўқоғини чиқариб рақибининг теварагида яғрин бера бошлади... Қисқаси бу кун ўйғонишданоқ бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиғи сезилар эди.

Баҳорнинг бу кунги сиҳирлик куни Отабекни ҳам қитиқлади. Чойини наридан-бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди. Ул гузарга чиқганда Ҳасаналининг қўшниси бўлган Али эринибкина дўкон тахтасини туширмакда эди. Отабекни кўриш билан дўкон очишни тўхтатди:

— Бу кун бўшмисиз, бек ака?

— Бўшман.

— Бўш бўлсангиз, Минг ўрукка — қимизга борар эдик, — деди Али. — Тўла қозоқ бияларини яйлоққа солибдир.

— Дўконингиз-чи?

Али туширган тахтасини қайтадан жойиға қўяберди:

— Дунёнинг иши битар эмишми, бек ака. Хўб десангиз, дўконни ёпаман.

Отабек ярқираб чиқиб келган қуёшга қаради:

— Ёпинг бўлмаса, — деди.

Отабек Ҳасаналининг дўкони воситасида Али билан яқинда танишқан эди. Ул ичи кирсиз, серкулки, очиқ-қина бир йигит бўлуб, бек билан гўё кўб йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди.

Бекга бу тасодиф жуда қулай келди. Чунки ўйдан чиқишданоқ унинг қасди бу кунни далада ўткизмак эди. Эт олдилар-да, яёвлашиб Минг ўрукка кетдилар.

«Минг ўрук» мавзиёи отидан ҳам маълум, бунда минг чоғлиқ ўрук дарахти ўсқан учун бўлиб, Шиблининг сувидан бошлаб то Салор ариғиғача қатор-қатор ўруклар эди. Салорнинг нариги ёғи бийдек қир, эндигина кўм-кўк ўт гилами униб чиққан эди. Минг ўруkning этаги бўлган Салор бўйича уч-тўртта қозоқ ўтовлари тикилган эдилар. Иккиси Салор бўйиға етиб, Тўла қозоқнинг келинчагига этни шўрва қилиш учун бердилар.

Али ўтовдан кийгиз олиб, Салор бўйига ёзди. Келинчак ёстиқ, кўрпача ташлаб берди, Отабек ҳордиқ чиқариб ясланди.

Қуёш озорсизғина қиздирар эди. Енгилгина эскан шамол димоғқа турлик ўлан исларини келтуриб урар эди. Бир неча қалдирғоч Салорнинг оқиши бўйлаб учар ва учкан кўйи «валфажри» ўқур эдилар. Поёнсиз қирнинг юқори-қуйи ўринлари якранг кўкат ва кўз илғамайдирган узоқлиқлари туманлангансумон кўриниш берар эдилар. Қушлар, қуртлар сайраши табиий бир соз хизматини ўтаб кишига ифодаси қийин бўлган бир сезги солар эдилар.

Отабек табиъатнинг шу кўркам ва латиф кўринишига мафтун бўлиб, бир оз ётқандан кейин «ул ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди.

Бу куннинг кўркамлигидан олган таассуротини Али ичига сиғдиrolмади:

— Зап яхши кунми! — деди.

Отабек ҳам шу гўзалликни ўзига татитмай турган дардидан шикоятланди:

— Шундай кунларда кам-кўстинг бўлмаса...

— Сизнинг ҳам кам-кўстингиз борми? — деб Али кулимсиради.

— Йўқ, деб ўйлайсизми?

— Ҳаммада бўлганда ҳам, сизда йўқ деб биламан.

— Масалан?

— Масаланми, — деди кулиб Али, — сизнинг билан отангизнинг обрўси қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғри-сида бўлса, очиқарлик ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтурадир... тагин қанақа каму кўст?

Кишининг бахтини юзакигина кўриб ҳукм қилғучи Али унга қизиқ кўринди ва кулиб:

— Тўғри айтдингиз! — деди.

— Шукур қилиш керак, бек ака, — деди Али ва ўзи-нинг бахтсизлигидан, топқанини рўзғордан ортдиrolмай, шу кунгача уйланалмай келишидан ҳасрат қилиб кетди. Отабек унинг ҳасратини диққат билан эшитди, ҳаётнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб ва лекин истисносиз бўлганлигини тушунди.

— Дунёнинг иши шунақа экан, мулла Али, — деб уни юпатиб қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт жим қолдилар.

— Марғилонлик хотинингиздан болангиз бордир?

— Йўқ...

— Бўлса ҳам турмадими, уйланганингизга анча йил бўлган шекиллик?

— Турмади.

Али Отабекнинг ками кўстини шу боласизлиқдан деб ўйлаган эди:

— Боласизлик учун хафа бўлиш керак эмас, ҳали ёшсиз, бек ака!

Отабек жавоб бермади. Корсонда қимиз келди. Бек бир-икки зарангни ичкандан кейин, ямланиб кўкка қараб ётиб олди. Али бор товшини қўйиб ашула қилди:

*Кўзларим йўл устида, келмади ёр,
Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор.
Қай қароқчи олди ёримнинг йўлин,
Мундаги бахтсиз йигит йўл узра зор...*

— Қўшилишмайсизми, бек ака?

— Ўзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!

Али борлиқ овози ила ҳамма ҳунарини ишлатиб, ғазал тугалгунча ашулани айтиб борди.

— Тузикми, бек ака?

— Яхши ашулачи экансиз!

— Ундоғ бўлса устидан буни ичиб юборинг, — деди кулиб, бир заранг қимиз узатди. Бек қимизни бир симиришда бўшатди-да, энтикиб узоқ қирға қаради, узоқ қараб турди-да, юқоридаги байтни ўқуб оғиз ичидан минғиллади.

*Кўзларим йўл устида, келмади ёр,
Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлин...*

— Қўқонға кеткан сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака?

Отабекнинг хаёли бўлиниб, Алига қаради:

— Эшитмадим.

— Маним акам ҳам кеткан эди... Ой бориб, омон келишсунлар-да!

— Акангиз йигитмиди?

— Йўқ, мерган эди. Қўқон кетаётган ўртоқлариға қизиқиб, борма деганга кўнмади. Уруш эҳтимоли йўқ-ми, шунчаки фотиҳа учун кетишкандирлар-а?

— Ким билсин, — деди бек ва бир оз ўйлаб қолган-дан кейин, — бўлмас, — деб қўйди.

Корсондаги қимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди. Дастурхонни йиғқувчи келинчакка ўғул тилаб дуо қилин-ғандан кейин, қўлиға ўттуз чақа сурма пули бердилар ва қирни айланиш, бинафша териш учун туриб кетдилар.

3. ҚИПЧОҚҚА ҚИРҒИН

Кечки соат тўртларда Қоймас дарбозасидан қайтиб шаҳарга кирдилар-да, дарбозадан ўн адим нарида боши танидан олинган уч кишининг гавдасига йўлиқдилар. Отабек бу ҳолга тушунмади, чунки аҳёнда осиладирғон гуноҳкор Эски намозгоҳ дорига элитилар эди. Шунга кўра дарбозабонни ҳужрасидан чақириб сўради:

— Булар қандай гуноҳкорлар экан?

Дарбозабон бекни таниб қўл қовиштирди:

— Тақсир, қипчоқлар.

— Гуноҳлари нима экан?

Дарбозабон ётган гавдаларга қараб олди ва бекнинг яқиниға келди:

— Ўзлари биларлар-ку, тақсиримнинг... бегимга айткулуги йўқ...

— Гуноҳлари нима, ахир?

— Ахир қипчоқлар-да, тўрам.

Отабек диққатланди:

— Қипчоқлар эканини билдим, аммо гуноҳлари нима деб сиздан сўраяпман!

Дарбозабон қўл қовиштирғанча Отабекка ажабланиб қаради:

— Аниқ хабарлари йўқми тақсиримнинг? — деб яна сўради.

— Йўқ!

— Вой-боёв тақсир, бу кун эрталабдан бери кўринган қипчоқни сўйиб юрдилар-ку. Гуноҳлари суриштирилмади, тақсир, — деди ва ўлукларнинг ёниға юриб келиб изоҳ берди, — мановисини уйдан олиб чиқиб сўйдилар, мановиси маним ёнимда турган дарбозабон эди — раҳматлик. Мановисини танитайман ва лекин ўзи қипчоқ бўлса керак. Отабек даҳшатланиб ёнидағи Алига қаради, Али эса ётқан жонсиз гавдаларга қараб лабини тишлаб турар эди.

— Кимлар ўлдирди? — деб Отабек даҳшат ичида дарбозабондан сўради.

— Бу ерга келгучилар йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошканд йигитларидан ҳам бор, қўқонлиқлар ҳам кўринадилар. Ўзлари ҳам қипчоқни қидирабериб ҳамма ёқни тозаям ғалвир қилиб юбордилар-да, тақ-сир... Қўқонга кеткан бекларданми, хонданми, ишқилиб, шунақа буйруқ кепти-да, тақсир... Бизлар хизматкор одам — нимани билайлик, тўрам!

Отабек масалага тушунгандек бўлди ва даҳшат ичида Али билан йўлға тушди. Ўттиз қадам босмай тағин икки ўлукка учрадилар. Ўн адимда бир жонсиз гавда...

Енди Али сўрамай чидамади:

— Наузанбиллоҳ, бу нима деган гап, бек ака?!

— Сўраманг!

— Йўғ-а, — деди Али, — ахир ҳаммаси ҳам гуноҳ-кормикин?

— Гуноҳкор!.. — деб заҳарханда қилди бек, — Мусулмонқулни биларсиз, албатта?

— Нега билмай, икки ой илгари қочиғини ҳам кўрдим...

— Билсангиз, — деди бек, — буларнинг ҳаммаси ўшанинг гуноҳига ўлдирилган ўхшайдир!

— Шу ҳам гапми, худоё тавба!

Адими сайин бир ўлукка учрар эдилар. Али санаб келар эди, гузарга етканда санок етмишдан ортди. Ҳали бу биргина тўғри кўчанинг ҳисоби бўлиб, кенг Тошканднинг ўзга кўчаларини ҳам ҳисобга олғанда фажиъ бир адад ташкил этиши маълум. Гузарнинг ичига кирганда қатор чизилган қирқ чоғлиқ ўлукларни кўрдилар...

Кун асрдан оғиб шомга яқин, шунинг учун гузардаги дўконлардан очуғи уч-тўртта, жумладан, Ҳасанали ҳам ярим очиқ дўконни олдида ўлтурар эди.

— Соғ келдингизми, бек! Биз бу ерда юз хил васвасага тушиб ташвиш тортдиқ, — деди Ҳасанали.

Отабек бошқа хаёлда эди. Ҳасаналининг сўзини гўё эшитмагандек сўради:

— Бу кун дадам қаерда эди?

— Сиздан кейин ўрдага кеткан эдилар. Бир соатдан кейин шошқаннамо қайтиб келдилар-да, сизни сўрадилар, шундан сўнг қаёққа кетканларини билолмадим.

— Қачондан бошлаб қипчоқни сўйдилар?

— Отангизни келиши биланоқ, — деди Ҳасанали ва энтикиб фожиъани ҳикоя қилди. — Эй... бек, раҳмсизлик бунақа бўлар экан... Худда қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларкин? Уйда ҳалол касбини қилиб ўтурганларғача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан?! Йигитлар тутиб келтуриб турадилар, жаллод бош кесиб борадир. Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кеткан бечоралар йиғлашадилар... Айниқса бир бўёқчи... худда хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконини ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар... тагин бир...

— Бас, — деди Отабек. Ҳасанали ҳикоядан тўхтади, чунки бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етиб, Али Ота билан хайрлашмасданоқ қочқан эди...

Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқичлар дунёсидан яши-рингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди. Унинг бу ҳолига уй ичи тушунганлари учун, нима қилди, деб сўрамадилар ва ёнига ҳам келмадилар...

Юсуфбек ҳожи эрталаб чойни Отабек билан бирга ичиш учун меҳмонхонага чиқди. Отабек терсайганча келиб чойга ўлтурди, отасига салом бермади. Чунки ул ўз отасини қипчоқ қирғинининг бош омилла-ридан деб қарор қўйган эди. Чой яримлай ёзди. Орадан чурқ эткан сўз чиқмади.

Ниҳоят, ўғлига енгиллик бериш ниятида ҳожи тилга келди:

— Хафа бўлма, ўғлим.

— Сизларга ўхшаб, — деди истехзоланиб, — қуво-найми?

Ҳожи ўғлининг қандоғ фикрда ва нима учун терсайганини билди.

— Янглишасан, ўғлим.

— Ражаббекникидаги мажлисда, — деди заҳарханда билан, — бу йиртқичларнинг режачиси ким эди?

Ҳожи энтиқди ва:

— Ражаббекникида бўлган мажлисни сен биласанми?..— деб сўради.

— Биламан.

— Билсанг, — деди ҳожи, — маним устимга мундоғ тухмат орттиришдан уял, бола!

— Ражаббекникида бу кенгаш бўлмаганмиди?

— Бўлган эди.

— Бўлган бўлса, тагин нега ўзингизни қуруққа оласиз?

Юсуфбек ҳожи боладан кулгандек қилиб илжайди.

— Баъзи енгил муҳокамаларинг онангникидан қо-лишмайдир, Отабек! — деди. — Мажлисдан хабаринг бўл-ган бўлса, ким қайси фикрда қолганини ҳам биларсан?

— Йўқ.

— Мажлисда нимадан баҳс қилинганини-чи?

— Мажлисда нима музокараси бўлганини ҳам билмайман ва лекин ўша мажлис фақат қипчоқларга қатли ом учун йиғилган экан, деб кеча ишондим. Мажлисингиз аъзоларининг сиздан бошқаси нега йигит тўплаб, Қўқонға кетдилар ва улар Қўқонға етмаслариданоқ нега бу ваҳшат бошланди?

— Бу муҳокаманг тўғри. Аммо отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтиришинг қисқалиғингдир,— деди. Кўзига ёш олди. — Ўзинг ўйлаб кўр ўғлим, ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти мен бу ваҳшатка иштирок қилган бўлсам, қайси ақл ва қандай манфаатни кузатиб қўшилишқан бўламан? Агарда маним юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик орттирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга — сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсага еткан ақлинг шунга қолганда оқсайдир. Нега ёнган юракимга яна сен ҳам заҳар сочасан?!

Титралиб ва тўлқинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди, ўлганнинг устига чиқиб тепиш қабилидан бўлган ўз ҳужумининг ҳақсиз эканига тушунди.

Юсуфбек ҳожи битта-битта ётиғи билан мажлис ҳақида баён қилиб, ўзининг қарши тушканини ва уларга уқдира олмағандан кейин, мажлисни ташлаб чиқиб кетканини сўзлаб келиб деди:

— Бирор соатлар сўнг орқамдан Ниёз қушбеги келиб мендан афу сўради ва мажлиснинг у фикрдан қайтқанини, ўзларининг хатога кетканларини айтди. Мен хурсанд бўлиб, бу ишнинг зарарини яна исбот қилиб чиқдим. Ниёз мен билан хайрлашар чоғида: «Жон ҳожи ака, энди гап шу ерда қолсин, битта-яримта эшитгудек бўлса, биз ерга қарарлиқ бўлмайлик, ўлтуришнинг катта илтимоси сиздан шул», деди. Мен бу иблисона алдовга учиб, бу тўғрида на сенга ва на Нормухаммад қушбегига оғиз очмадим ва уларнинг Қўқонга фотиҳа учун кўзғалишларидан ҳеч бир шубҳаланмадим... Эҳ, шайтонлар!

Ҳожи бир оз тўхтаб давом этди:

— Кеча эрталаб ўрдага борган эдим. Саҳн юзида уч-тўрт юз мусаллаҳ йигитларни биравини куткан ҳолда кўрдим ва илтифотсиз қушбеги маҳкамасига кирдим. Кирсам, Қўқонга кеткан Қаюм понсад уч-тўртта йигити билан қушбегининг қаршида турибдир. Қушбеги қўлида бир қоғоз ушлаб, гўё эс-ҳушидан айрилган каби қотиб ўлтирибдир. Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-несиз қўлидаги қоғозни менга чўзди ва бошини тебратиб қўйди. Мен бир нарсага ҳам тушунмаган ҳолда бориб қоғозни олдим... Ўқудим-ўқудимда, маним ҳушим бошимдан учиб, қушбеги ҳолига тушдим. Бу қоғоз хоннинг ёрлиғи эди ва бунда тахминан шундай гаплар бор эди:

«Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тоифасини музир деб билдик. Бу янглиғ ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча бекларимизга, ҳоким ва кўрбоши ва даҳбошилари-мизга билдириб буюрамизким, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳмни восита қилмағайлар. Ушбу ҳукмимизни ерига еткузишда сустлик қилган мансабдор бизга итоатдан бош тортқан ҳисобланиб, энг қаттиғ жазоимизга маҳкум қили-нур. Бу ҳукмимизни ижро эткучи Тошканд ҳокими Нормухаммад қушбегига марҳамати шоҳонамиз шулдурким, гарчи сизнинг қипчоқ қавмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутилмаслиқ хайрихоҳлиқлар ва хизматлар кўрсатдингиз, биноан алайҳи сиз бу жазодан маъфудирсиз ва садоқатингизда боқий қолиб амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз!»

Қушбегига қарадим, ул ҳам маним оғзимга қараб турар эди. «Буйруқни қачон олдингиз?» деб сўрадим. Ул жавоб ўрнига Қаюм понсадга имлади.

«— Мен олиб келдим», — деди Қаюм понсад.

«— Сиз Қўқондан олиб келдингизми?» — деб сўрадим. Чунки сен айткандек беш-олти кунда Қўқонга бориб-келиш сира ақлга сиғмас эди.

«— Биз беклар билан Қўқон йўлида эдик, — деди Қаюм, — йўл устида хондан ушбу ёрлиқ келиб қолди. Ниёз қушбеги менга йигит кўшиб бу ҳукмномани ижро қилишда ёрдам бермак учун жўнатди».

Бу сўз менга ҳамма шайтанатни очиб берди ва ўзимнинг иблислар томонидан алданганимни билдим:

«— Эртадан бошлаб ҳукмни ижро қилсақ қалай бўларкан?» — деб қушбегига қарадим.

«— Мен ҳам шуни ўйлаб туриб эдим...» — деди қушбеги ва Қаюмга қаради.

Қаюмнинг устодлари ишни кейинга силташимизни илгаридан кўриб қўйган эканлар:

«— Эртага қўйиб бўлмас!» — деди Қаюм.

«— Нега?», — дедим.

«— Негаки эртагача қипчоқлар қочиб битадирлар».

Мен Қаюмнинг сўзига қулоқ солмадим-да, қушбегидан эртанинг кенгашини сўраган бўлдим. Бу ҳолдан аччиғланган Қаюм ёнимга келиб ўлтурди.

«— Овора бўлмангиз, ҳожи ака», — деди.

Унинг бу ҳаракатидан аччиғим қистади:

«— Сизнинг билан маним бу ишка аралашмоққа ҳаққимиз йўқ!» — дедим.

«— Сизники бўлмаса тўғри, аммо меники бор!» — деди Қаюм.

«— Буйруқ кимнинг отиға?» — дедим.

«— Қушбегининг!»

«— Бас, сиз билан мен фақат у ёрдам сўрағандагина кетман кўтарамиз, бошқа дахлимиз йўқ!» — дедим.

Қаюм захарханда билан ёнини кавлаб иккинчи бир буйруқ чиқарди ва менга бериб: «Ўқунгиз!» — деди. Ўқудим.

«— Бас, биринчи буйруқни сиз олган экансиз, нега яна қушбегидан фотиҳа кутиб ўлтурибсиз?!» — дедим ўт ичида.

«— Ҳар нарса бўлганда ҳам улуғимиз, деб сийлаб турган эдим...» — деди Қаюм.

«— Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қилмоқчи-сиз-да, баракалла!» — дедим. «— Борингиз, устодларингизнинг васиятини бажарингиз!»

«— Хафа бўлмангиз, ҳожи ака!» — деди Қаюм ва қўлимдан қоғозни олиб қушбегидан сўради: «— Нима дейсиз энди, бек?»

«— Маним кенгашимга кирсангиз, эртадан бошлайлик!» — деди қушбеги,

«— Сира илож йўқ, қушбеги! Чунки барча шаҳар ва куйларга ҳам фақат шу — бу кунга, деб буюрган экан!» — деди Қаюм.

Қушбеги билан мен гўё тоғ остида босириқ бўлган эдик. Бошимизга ҳеч бир гап келмас эди. Қаюм ўрнидан турган ҳолда қушбегидан жавоб кутар эди. Қушбеги кўб фурсат қотиб ўлтурғандан кейин, Қаюмга қўли билан чиқишга ишорат қилиб: «— Бил-ганингизни қилаберингиз», — деди. Қаюм ёнидаги йи-гитлари билан маҳкамадан чиқди. Унинг чиқиши билан қушбегига дедим:

«— Энди нима қиламиз?»

«— Нима қилар эдик?»

«— Ахир қараб қолаберамизми, вақт танг! Қаршиға биз ҳам йигит чиқарайлик!»

«— Қўяберингиз, ҳожи!»

«— Бечора гуноҳсизлар кесилаберсинларми?!»

«— Кесилаберсинлар!» — деди қушбеги. Мен изтироб ичида унга тушунолмай қолган эдим. Ул йиғи ичида тилга келди:

«— Мамлакатнинг тинчлиғи қипчоқларни кесиш билан ҳосил бўлса, майли, кессинлар! Юртнинг ободлиғи гуноҳсиз қипчоқнинг қизил қониға қолган бўлса майли, ўлдирсинлар!

Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуритишда бўл-са— мени ҳам оссинлар!

Бу палидларнинг марҳаматига мен ҳам муҳтож эмасман!»

Ҳозир иноднинг ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдир-моқчи бўлдим, кўнмади. Ноилож, ёлғиз ўзим чиқиб қўлимдан келганча қипчоқларни қочиришга ҳаракат қилдим, теваракка кишилар йўлладим. Аммо тўрт юз жаллоднинг қаршисиға чиққан бир кишининг уҳдаси албатта бир кишича эди. Муттаҳамлар кўб бечоранинг ёстиғини қуритишға муваффақ бўлдилар, — деди ҳожи.— Мана, Отабек, ҳақиқат шул, киши тушунмасдан туриб биравга тўхмат тўқимайдир.

Отабек ўзининг ўринсиз гапидан уялганнамо ерга қаради ва бир мунча вақт фикрга кетиб ўлтурғандан сўнг сўради:

— Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларкин?

— Мақсадлари жуда очиқ, — деди ҳожи, — биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммад ўрниға минмакчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Муслмонқулға бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Менга қолса ўртада

шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим. — деди ва бир оз тўхтаб давом этди: — Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан ман-сабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирған бўлсақ яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсақ ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндириғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширқучи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғузхона қилишига ҳозирланған биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилғанлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болалар ятимхоналарини вайрон қилғучи золимлар — қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан ги-ёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..

4. ОЙ ЭТАК БИЛАН ЁПИЛМАС

Чой тугалган эди. Отабек фотиҳа ўқуб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди.

— Турма!

Юсуфбек ҳожи тарафидан берилган амирона буйруғ Отабекни қайтадан ўлтуриб қолишга мажбур этди ва отасига «нима хизматингиз бор?» дегандек қилиб қаради. Юсуфбек ҳожи бир сўз демасдан салласини олиб тиззасига қўйди, бош қашинишиб яна салласини кийди. Дадасининг салла олиб бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергов остида кўрар эди. Шунинг учун яна бир мартаба дадасига қараб қўйди.

Чини билан ҳам ҳожининг тусидаги бояғи ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиғи вазияти олди.

— Марғилонда нима ишлар қилдинг?

Кутилмаган бу саволга Отабек нима деб айтишини билмай қолди. Жавоб ўрнига хавфли томонга қаради.

— Сендан сўраяпман, Отабек.

— Сизга хабар бергувчи нима ишлар қилганимни ҳам айткандир...

— Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин? Отабекнинг юзида кулимсираш билинди.

— Жўн одамлар қаторида эмас, — деди, — мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида...

Ҳожи ўғлининг киноясига тушунмади:

— Одам ўлдириш учун сени ким зўрлаб мажбур қилди?

— Ҳали билмайсизми?

— Билмайман, — деди ҳожи, — айтишларига қара-ғанда сени ҳеч ким мажбур қилмаган.

— Мени зўрлаған ва мажбур қилған эдилар, дада, — деди заҳарханда билан. — Йўқса, сизнинг ўғлингиз бўлған бир йигитнинг шаънига албатта одам ўлдириш уят ва номусдир.

— Ким сени мажбур қилди, ахир?

— Сиз, онам!

— Эсинг ўзингдами, йигит?

— Ўзимда, — деди ўғул, — сиз ўзингизнинг орзу-ҳавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз, мен бу жониворлиқни хоҳ-нохоҳ ишлашқа мажбур қолдим.

— Шундоғми, — деди ҳожи ўз гуноҳи ўқулига тушкан ҳолда, — ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим.

— Сизни гуноҳкор қилишга ва гуноҳингизни кечишка маним ҳаққим йўқ, дада. Лекин гуноҳсиз бўлатуриб, ҳам яна муваҳаза остига тушканим учун ўзимни мудофаа қилишга мажбурман...

Ҳожи лабини тишлаб, бошини чайқади.

— Хом сут эмган бандамиз, — деди, — хайр, бу айбнику бизнинг бўйнимизга қўясан, дарҳақиқат қў-йишга ҳаққинг ҳам бордир... Аммо ораларингга ёмонлар оралаган экан, шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг? Ёки бунда ҳам бирав сени индамасликка мажбур қилдимми?

— Ҳеч ким мажбур қилмади, — деди, — аммо мени шу вартага ташлаган дўстларимдан... кўмак сўраш ҳам маъқул кўринмади...

Ҳожи бошини қуйи солди. Ўғлининг кейинги сўзи унга жуда таъсир қилган эди... Нима қилсинки, Отабек тўғри гапни айтар эди...— Биз сени Тошканддан ўйлантирсак-да, — деди ниҳоят ҳожи, — катта хотинингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан си-рингни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилибсан, болам.

Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қарши ҳеч нарса демади, гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек жимгина сомиълик даражасига тушди. Аммо натижани тезроқ эшитиб олиш учун унинг юраги қайнаган ошдек шопирилар эди.

Ҳожи давом этди:

— Кишининг бошига бир иш тушканда, дарров биравдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳатто ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитни ўз ўғлум бўлиб чиқгани менга қизиқ кўринадир. Қайин отанг менга бир хат ёзибдир, ўқуб-ўқуб мазмунига тушунолмай ҳайрон бўламан. Ой сайин Марғилон бориб турар эди-ку, деб ўйлайман. Хатни икки-уч қайта ўқиб чиқгандан кейин, билсам ҳақиқат шу эмиш... Мирзакаримнинг ёзганига қараганда бир мунча янглишиқ ундан ҳам ўткан кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Яхшики, бу ақлсизлигинг бошқаларнинг бошига кўринган... Ўзинг айт, агар менга шу касаллингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отангга хат ёзмасми эдим, Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?

Отабекнинг бошига бу гапларнинг бир ҳарфи бўлсин ўрнашмас ва ўзи куткан натижага бориб етиш учун-гина қийналар эди.

— Шунчалик ишларни қилиб, нега охирда қайин отангга йўлиқмай келдинг?

— Шунга мажбур эдим.

— Марғилонга энди қачон борасан?

Отабек ўйланиб қолди. Чунки бу «қачон бориш» масаласини яхшилаб ешмак керак эди ва уни ешмак ҳам қийин эди, узоқ ўйлангандан кейин:

— Маълум эмас, — деди.

Гарчи бекнинг юраги ҳозир бўлса ҳам Марғилонга қараб учишка тайёр эди. Бироқ унинг юрагидан ҳам кучлик бўлган яна бир нарса бу «бориш» масаласини чувалтириб «маълум эмас» бир ҳолга қўйган эди.

— Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан, — деди ҳожи, — тарихига қараганда хатнинг ёзилганига ўн кунлаб бор, эҳтимолки, эрта-индин келиб қолсалар, тўрдаги уйни бўшатдириб, полос ёзиш керак эди...

Ул бу гапни эшитар экан борлиқ, йўқлиқ — иш қилиб аллақандоғ қизиқ бир ҳолат кечирди. Иссиғ бир нарса баданига тегиб кетгандек ҳуркиниб қўйди ва «ниҳоят, эндимми?» дегандек қилиб энтиқди. Кўз ўнгидан бирав-нинг сурати ўтиб сархушланди ва тил билан онглатиб бўлмаслик бир соғиниш чидамсизлиги ичида бу ивир-живир ҳолатдан гангиб кўз очди. Кўз очди, бироқ ўзига «нима дейсан?» деб қараб турғучи отасига мувофиқ жавоб беришни билмади. Юсуфбек ҳожи эса ўғлининг бу сустликка ўхшаб кўринган ҳолини ёмонга йўйди.

Марғилон деган шаҳардаги катта ўзини кичик олиб қизи ила келаётган Мирзакарим акага ўғлининг хўрлиқ келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпақаға олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насиҳатларни чизди:

— Ўғлим, — деди, — сийлағанни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланған бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадр-қийматлари юқори, қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса бош келинимиз. Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмоққа тириш. Қайин отангдан мени қувлади, деб кўнглинг олинмасин, чунки у бечора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушкан. Ҳар ҳолда ҳурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадирлар.

Отасининг бу сўзлари гўё унинг истиқболи учун яхши таъминотлар берар, гўё мажбурият остида ота насиҳатини қулоққа оладирғандек бўйин эгиб ўлтурар эди.

— Агар уларнинг келиш кунларини аниқ билсак, — деди хожи, — сен йўлдан қаршилаб кирар эдинг.

Отабек жавоб бермади.

— Ҳар ҳолда ўттаси кун мўлжал, сен чиқмасанг ҳам Ҳасанали чиқсин йўлга.

— Майли чиқсин, — деди Отабек.

5. МАКТУБ

Хожи шундан кейин ўғлидан бир даража қаноатланди ва чойга фотиҳа ўқуб, ўрнидан турар чоғида ёнидан бир хат чиқариб узатди:

— Хатнинг ичидан чиқди. Келиндан — сенга бўлса керак, — деди.

Отабек мактубни олиб отасининг кетишини кутиб қолди. Хат саккиз букланиб, қизил ипак билан бир-икки еридан чатилған ва Отабекка аталған эди. Отасининг узоқ-лашишини кутар экан, юраги ёмонлаған отдек типирчилар эди. Тикилган ипакларни сўқди ва мактубни очиб оч кўзини ишка қўйди:

«Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаған Лайли отидан — сизга бошимдағи сочларимнинг тукларича беҳад салом. — Мендан — ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан — кечириш. Ўткан ишга салавот. Чунки шу икки йил ичида кечирган қора кунларни эска олиш маним учун ўша кунларни қайтадан бошдан кечиришлик сингари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, аммо мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимни охирғи, ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман.

Сиз — қочоқсиз, нари-бери тил учида менга бир нарса ёзғандек бўлиб қочқансиз, икки йил бўлди Марғилон келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини онгладим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби ғовғаси кўб сизни зериктириб, жондан тўйдирған бўлса ажаб эмаски, қоча бошлағансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб биравларни қувишқа бел боғладим: отам билан онам ра-фоқатларида хизматингизга — чўрилиқингизга эрта-индин юраман, суйганингиз кундошим олдида қадр-қийматимнинг нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олижанобсиз: эски қадрдонлиқ ҳурматига кўнгил учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз. Аммо... суйганингиз — кенжангизнинг жеркишларидан, қарғинишларидан беҳад кўрқаман, ўзимда йўқ кўрқаман. Шу яқин орадағи унинг билан бўладирған масъуд дақиқаларингизда худо йўлиға ваъда олингиз — мени оғритмасин, рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳояти мақсадим икки дўстка бир чўрилиқ ва шу муносабат билан биравларини кўриб юриш...

Хатим охиринда шуни ҳам айтиб қўяй: ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳаминиша кўнглимда. Агар худо ярлақаб эшикингизда ўринлашиб олсам, уёғини ўзим билар эдим...

Ерта-индин кўзимга йўл кўринур,
Йўл босишлиқ кўнгилга бир умр кўринур...

3-инчи ҳамал, Марғилон, Кумушингиз ёзди».

Отабекнинг суюнчи ичига сиғмаслиқ, ўзини йўқо-тиб қўйган ҳолда илжаяр эди. Хатни иккинчи қайта ўқуб чиқиб яна сўйина бошлаган эди, кечаги манзаралар унга кўриниш бергандек бўлдилар. Ул сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, ул ошиғич равишда хатни буклади ва улардан яширғандек чўнчагига тикди, ирғиб ўрнидан туриб кетди...

Кўчани бир айланиб келгандан сўнг, бояғи манзаралардан бир оз қутилғандек бўлиб яна мактуб эсига тушди. Меҳмонхонанинг даричасига қия турган ҳолда хатни яна ўқуб чиқди. Лекин бу гал ҳам хат бояғидек сўйинч эмас, кечаги мазлумларга таъзия тутқандек оғир маъно берди: «Аммо... суйганингиз — жекиришларидан, қарғинишларидан беҳад кўрқаман...» Боя нима учун сўйинганига ўз-ўзидан ҳайрон бўла бошлади. Чиндан ҳам мактубнинг мунча кўчирилган жумласи, ўйлаб қарағанда, ҳеч қандай қувончга йўл қўймаслиқ даражада қора маънолик эди. Бу жумла келасидаги онглашилиб битмаган, лекин бўлиши аниқга ўхшаган ярамас ва тинчсиз бир ҳаётнинг гўё муқаддимаси эди...

Отабек Кумуш айтқандек кундаш, яъни Зайнабдан унча кўрқмаса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлган онаси тўғрисида юраги титради. Умрининг энг қийматлик кунларини оғулаған, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилған, ярамас ва ишонч-сиз йўлларда санқишиға сабаб бўлған ўз онаси эмасмиди? Ва рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзуси эмасмиди?

Бутун шаҳарни алғоқ-далғоқ қилиб кўҳлиқ қиз қидирған, ниҳоят чиройлиликда танҳо, ақллиликда якто топиб, тўйлар, томошалар, орзу ва ҳаваслар билан ўғлиға «хотин бу бўлибдир!» деган ифтихор ва мағру-рият ила тақдим қилған суюкли келини устига гўё ўчакишқандек бўлиб келадиган Марғилон парисига нима ва қандай муомала қилар эди.

Кумуш кундашнинг жекиришидангина чўчиған бўлса, Отабек бу чўчишни ўзининг кўлагасида қол-диратурғон онаси тўғрисида тамом ақлини йўқотиб қўйди.

6. ЎЗБЕК ОЙИМ — ОҒМА, ЗАЙНАБНИНГ ДАРДИ

Юсуфбек ҳожи чала-думбул табиатлик хотинининг феъли хўйини яхши билгани учун ўткан воқиъларни, яъни Отабек сирларини унга очмаслиққа қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлиқ келин ва қудаларнинг келишла-ридан хабар беришни лозим деб топди. Чунки хотинининг марғилонлиқ келинга бўлған адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билар ва унинг «Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!» деб қиладирған шикоятла-рини ҳамма вақт эшитар, доимо иссиғ-совуқчи домла, хўжаларникида бош оғритиб юришини ҳам билар эди. Шунинг учун ўз тарафидан Ўзбек ойим тушқурни яхшилаб эбка олмоқ, юз қизарадирған ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.

Чолу кампирнинг ҳар бир ўлтуришларида сўз Ўзбек ойим томонидан бошландими, албатта ноқобил ўғул билан марғилонлиқ «анди» келин устида бўлар ва унинг учун энг аҳамиятлик масала фақатгина шугина бўлиб кўринар эди.

Бошқа кезларда кампирнинг бу тўғридағи дод-ҳасратини кулгулик билан ва кам ҳавсалалилик билан эшитса ҳам, аммо бу гал Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортиқча бир тўзимсизлик орасида кутар эди. Кампирнинг дарди ғўзада, сичқоннинг кўзи донлик кўзада, деганларидек, бизнинг Ўзбек ойимизнинг ҳам дарди бўзада эди. Сўз уринди, сўздан — сўз чиқди, ниҳоят ҳожининг кутканидек ўғул ҳасрати ҳам бошланди:

— Аҳмоқингиз бир оз эсини йиғқан кўринадир, — деди Ўзбек ойим, — хайтовур уч ойдан бери Марғи-лонни эсидан чиқариб қўйди.

Ҳожи кулди:

— Иссиқ-совуғинг кор қилғандир...

— Билмадим... Ҳар нечук сув қуйғандек бўлди, қолди. Илоҳим эм тушкан бўлсин...

— Илоҳи эм тушсин, — деб кулди ҳожи.

Ўзбек ойим эрининг истехзосига тушуниб қолди ва лаби-лабига тегмай бобиллай кетди:

— Нега куласиз? — деб депсинди, — бу кунгача кулиб-ку, ўғлингиздан ажрала ёздингиз.

Энди нега сиз ҳам... худоё тавба қилдим...

— Зўри беҳуда миён шиканад.

— Илоҳи тожикингиз қурсин! — деди Ўзбек ойим, — мен тўғрисини айтсам, бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб бўлмоқдасиз, эр. Яккаш кулиш, яккаш кулги! Ундан кўра ўғул-қиз ўсдиришга уқувим йўқ, деб айтинг!

Ҳожи тагин кулди:

— Ҳа, уқувим йўқ, ойимча!

— Кулинг-е, кулинг! Худо ўлим берсин кулгуга! — деди Ўзбек ойим ва аччиғи билан юзини четка ўгирди.

— Менга қара, хотин, — деди ҳожи жиддий тусда. Ўзбек ойим қаради. — Ўринсиз чирансанг, белинг синадир, дейди тожиклар. Шунга ўхшаш ўзинг жойсиз чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнингга тортмоқчи бў-ласан.

— Бўлмаса маним барча ҳаракатларим ўринсиз экан-да?

— Ўринсиз.

— Нега ўринсиз бўлар экан?

— Сенинг муддаонг, — деди ҳожи, — марғилонлиқ келинни ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келининг билан қолдириш — шундоғми?

— Албатта шундоғ!

— Мана бу ҳаракатингни ўринсиз чираниш, дейдилар. Нега десанг, билфарз ўғлингни олдингга олсангда, ундан сўрасанг «қайси хотининг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни қўй», деб. Ана шу вақтда ўғлинг нима дер эди? Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотин!

— Биламан, — деди Ўзбек ойим, — марғилонлиқ-нинг домласи кучлик. Ўғлим бечоранинг бошини айлантириб, кўнглини хиппа ўзига боғлаған.

Юсуфбек ҳожи ўзини кулгидан яна тўхтата олмади:

— Яхши, — деди, — сен ҳам-ку уч йилдан бери Тошканддаги ҳамма домлаҳўжаларнинг эшигига бирма-бир кириб-чиқдинг. Бас, сен ҳам нега ўғлингнинг кўнглини Зайнабка хиппа қилиб боғлай олмадинг?

Ўзбек ойим эрининг бу саволидан ҳайрон бўлиб турмади:

— Марғилонликнинг домласи сиҳирчи ҳинди эди. Мен бўлсам, бу ердан ҳинди домла топа олмадим.

Ҳожи энди кулмади. Чунки хотинининг ҳолига ачина бошлаған эди.

— Бундоғ ақлсиз ишларни қўяйлиқ, хотин, — деб мулойимона сўзлаб кетди, — бир оз ақлга ён бериб иш қилған киши ҳеч бир вақт дард қилмайдир. Модомики, иккимизнинг ёлғиз ишончимиз шу ўғлимиз экан ва унинг соғлиқ, шодлиғи бизнинг тириклигимизнинг тирағи экан, бас, бизга лозими унинг хурсандлиғи нима билан бўлса, шуни ахтаришдир. Мен яхши биламанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяғанингдан қиласан ва сенда шундан бошқа ҳеч бир мақсад йўқ, бу тарафдан қарағанда сени ҳам айблаб ўлтуриш осон эмас... Шуни яхши билғилким, ўғлингнинг ой сайин Марғилонга қатнаб туриши сени хафа қилса, мени ҳам сендан баттар аччиғимни қистатар, ҳатто баъзи кезларда сўкиб юбо-риш даражаларигача бориб қайтар эдим. Аммо сенинг жаҳлингни чиқариб кулишим бўлса, фақат «ўлганимдан куламан,

юзимни ерга сураман» қабилдан бўлиб, бунга сен тушунмас эдинг. Ниҳоят сен айткандек жоним ҳиқилдоғимга етди-да, ўғлингни бу гал Марғи-лонга борма, деб йўлдан қайтариб қолғучи ҳам мен— ўзим бўлдим...

Ўзбек ойим бошини терватиб сўзни эшитиб келар эди. Бу кейинги сўзни эшиткандан кейин бошини кўксигача еткузиб, «баракалла, раҳмат» дегандек қилиб қўйди.

Ҳожи давом этди:

— Маним бу тўхтатиб юбормай қўйганимдан хабарсизлигинг учун бўлса керак, кўнглинг домлаҳўжанинг дуосига кетиб қолди ва мен сенинг сўзингдан кулдим. Чунки ҳақиқатда бунинг сабабчиси ўзим эдим...

Ўзбек ойим эридан ўпкалади:

— Нега ахир мени хабардор қилмайсиз?

— Бу тўғрида менда ҳам айб бор, — деди ҳожи, — сен билан ўзимнинг муддаоларимиз бир, деб ўйлаганим учун Отабекни койиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш олмасданоқ қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, бу кун қудадан битта жавоб хати олдим. Ақлли кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийдир: «Шу чоққача сизларга айттирмасданоқ зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқуб ниҳоятда хижолат чекдик, айниқса келин болангиз бек ойимга қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу адабсизлигини борғандан сўнг албатта юзига солмаслар, деб ишонамиз», дейдир...

Ўзбек ойим эрига анқайганча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам ҳожининг усталиғи Ўзбек ойимдек думбул табиъатлик хотинларни гангитарлик эди.

Ул хотинининг жавобини кутиб ўтирмасданоқ, том устига том ёпа борди:

— Қайси уйни бўшатдирсақ экан? — деб сўради ва жавоб кутмасдан, — қудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чорлағанингда ҳам келмайдирган кишилар, — деди.

Ўзбек ойимнинг мияси айнадими ёки ўзи айтган сихирчи ҳиндининг дуоси асар қилдими, ҳар нучук уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар барчаси ҳам аллақа-ёқға қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини «икки келинлик бўлиш» масаласи келиб олди. Узоқ-яқин хотинларнинг «Ҳой, Ўзбек ойимнинг марғилонлиқ келини ҳам келибдур, худди тўтининг боласи эмиш. Юринглар, бир кўрайлик», деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоққача Зайнабка ялиниб, ялпоғланиб кун кўриб келган бўлса, мундан сўнг бир қўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди.

— Ҳар нима бўлганда ҳам теги нозик,— деди ойим,— иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?

— Ўзинг биласан.

— Биз тўрдаги уйга кўчиб ўтсак ҳам бўладир. Ахир теги нозик..

Уч йиллик кина ва адоват ўрнида ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўлтурган эди. Уч йиллик эмас, уч дақиқалик ўзгаришдан Ўзбек ойимнинг юзи қизармас ва қизаришни ҳам билмас, ҳатто ўғул-қиз ўсдиришни билмагучи Юсуфбек ҳожидан аллақанча юқориларда юрар эди. Юсуфбек ҳожи эса хотинидаги бу кулгулик ўзгариш учун ажабланмади ва кулмади, чунки бу кулки табиъатка молик бўлган хотин билан энди ўттуз беш йиллаб бирга яшар эди.

Ўзбек ойимни шу ҳолга келтиргандан кейин ундан сўраб қўйди:

— Зайнабка ҳам бу хабарни ётиғи билан айтиб қўямизми?

— Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин Зайнабка чикора, — деди Ўзбек ойим. Мундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулиқ Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди.

— Гап унда эмас, — деди ҳожи, — умр, мураса деган гаплар бор, айниқса кундашлик иши қийин, коса косага текканда ғиди-ғиди гаплар кўпайса, бизга эмас, ўғлингга ҳам татимай қоладир.

— Чақир дейсизми?

— Чақир.

Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўлтурганлари устидан чиқди.

— Ўғул-қизнинг кенгашими?

Отабек кулимсираб Зайнабга қаради, Зайнаб эса тузатиниб ўрнидан турди ва қайин онасига жой кўрсатиб:

— Шунақага ўхшайдир, ойи. Ўғул-қизнинг кенгаши худда шу кунга йиғилиб қолган экан, — деди ва кулимсираб эрига қаради.

Ўзбек ойим ўлтурмади ва уни-буни суриштириб, ўйлаб турмади:

— Иккаласига бир пардан кўйлаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотининг бўлганда ул ҳам кўз очиб кўрганинг... Зайнаб, сен мен билан журчи, ҳожи отанг чақиряптилар, — деди.

Томдан тараша тушкандек қилиб сўзланган юқо-ридағи гапларга бошда уларнинг иккави ҳам тушунмади. Аммо бир оздан сўнг Отабек айтилган телва-тескари сўзларнинг маъносини онглаб олди, онасининг нима бўлса ҳам Марғилон тарафка оғишқанини ва ўзининг кучлик бир душмандан қутилаёзганини билиб Зайнабни нима учун чақирилганини ҳам пайқади. Зайнаб эса бир нар-са тушунмаган ҳолда қайин онаси билан чиқди.

Қайин она, келин қаршисиға келиб ўлтуришкандан кейин, ҳожи Зайнабга қараб олди.

— Болам, Зайнаб, — деди, — биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдиқ... Сен шунга нима дейсан?

Зайнаб ялт этиб қайин онасиға қаради, чунки Ўзбек ойимнинг бояғи гапи энди унга онглашилган эди. Дўстни душман ёнида кўриб билинар-билинемас қилиб энтиқди.

— Мен нима дер эдим...

— Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим!— деди ҳожи, — гап шундаки, ул келган чоғда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми, деб сўрамоқчиман.

— Бўлиб кетармиз...

— Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а? — деб такрор сўради қайин ота.

— Билмадим...

— Нега тағин билмай қолдинг?

Зайнаб бир мунча вақт ўйланиб қолди.

— Қарс икки қўлдан чиқадир, — деди Зайнаб, — мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин.

— Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламиз.

Зайнаб сукут қилди.

— Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, — деди Ўзбек ойим, — худоға шукур, ақл-ҳуши бошида.

— Бошқа гапларни кўнглингга келтурма, қизим. Марғилонлик келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, иккавларинг ҳам боламизнинг қўшоғи — боламизсиз!

Зайнаб бошини ирғатиб қўйди. Юсуфбек ҳожининг дуосидан сўнг, Зайнаб Отабекнинг олдиға кирди.

Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришдаёқ сизди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўлтуришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнғайсиз ва ал-ланарса монёдек эди.

— Нега чақирған эканлар? — деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.

— Билиб туриб сўрайсизми? — деди Зайнаб кучланиб кулган ҳолда.

— Нимани билиб туриб?

— Марғилондан келадирган кишингизни.

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзиға шу гап келди:

— Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилаётибдир.

— Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.

— Нима кўнглимдагича?

— Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

— Мен уни суяманми?..

— Албатта суясиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

— Янглишасиз! — деди.

— Ҳеч янглишмайман,— деди Зайнаб,— сиз уйла-нишдаёқ уни суюб олғансиз, мени бўлса...

мен: ота-онангизнинг орзуларича, — деди ва кўзига жиқ ёш олди.

Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатка қарши бориш, яъни ёлғонлаш яна оғир эди. Шундай бўлса ҳам ёлғонламай чораси бўлмади:

— Бошда... суюб уйланганим сиз айтканча тўғри, аммо ҳозир ундоғ эмас, — деди.

— Ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз, ишонинг...

Зайнаб бир оз унга қараб турғандан кейин:

— Ишонмағанимнинг сабаби бор, — деди.

Отабек тинчсизланди:

— Сабабини... сўзланг...

— Менга уйланганингизга қанча бўлди?

— Икки...

— Шу икки йилдан менга бўлган алоқангиз бир зар-ра ҳам ўзгарган эмас, — деди Зайнаб, — мени хотин ўрнида кўрмайсиз!

— Бекор гап...

— Бекор гап эмас, жоним, — деди Зайнаб қизишқан ҳолда. — Марғилондан қайткандан кейинги кунларингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан албатта тона олмасиз. Шу ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйған эди, деб маним тўғримда ўйлаб қарамас-лиғингизнинг сабаби ҳам ўзингизга...

Зайнаб сўзини битира олмади, четка қараб кўз ёшисини тўқди. Отабек гўё тоғ остида қолған эди.

— Сиз тамом бошқача тушунибсиз...

— Бўлмаса, бу гапларнинг сабаби нима?

— Сабаби жуда очиқ, — деди Отабек. Лекин нимани сабаб қилиб кўрсатишни ўзи ҳам билмас эди.

— Айтингиз ахир?

— Ўзингиз ҳам биларсиз, деб ўйлайман.

— Мен ҳеч нарса билмайман.

— Биласиз!

— Худо ҳаққи билмайман.

— Билмасангиз... — деди бек, — билмаганингиз яхши. Сизга ўз оғзим билан иқрор қилишга уяламан...

— Мендан-а, хотинингиздан уяласизми?

— Уялмайинми?

— Уялманг.

— Уялмасам... мизожим заиф...

Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.

— Тўғри сўзламадингиз...

— Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.

— Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб ю-ришингиз учун катта сабаб бўла олмайди. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, — деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. — Менга сизнинг мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. — деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлади. Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи марта билар эди. Бечора Зайнаб жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди.

7. ҚУДАЛАРНИ КУТИБ ОЛИШ

Кечаги кирган савдогарлардан қудаларнинг бу кун аниқ кириш хабарларини билган эдилар. Нарироқдан кузатиб кириш учун Ҳасанали йўл устига кеткан, Юсуфбек ҳожи-нинг ўзи иш бошида туриб, Ойбодоққа ташқари ҳавлини тозалатар эди. Ичкарида бўлса, Ўзбек ойим қўшни хотинлардан бир нечасини ҳашарга айтиб, ҳаммани жой-жойига қўйдирган, ҳавли юзини ҳам ёғ тушса ялағундек ҳолга келтурган эди. Аммо ўз уйини бўшатдириб, гилам солиб қўйганига энди уч кунлаб бор, қудаларнинг зиё-фати учун керак бўлган ҳамма нарсаларни ҳам ҳозирлатқан, улар келиб тушди дегунча, бўғизлатиш учун, деб бир ғўнон қўйни оғилнинг устунига қантаттириб қўйган эди. Кумуш билан Зайнабқа аталиб олинган хон атласларга кўнгли тўлмаё «ҳар нучукда теги нозик, бу бўлса энди кўп кийди, атласнинг ёнига яна бир хитойи латта олингиз», деб марғилонлиқнинг кўйнагини бир қўша қилдирган, битта хитой жужим мурсакни кам кўриб, ёнига ўзининг қиймат баҳо заррин мурсагини ва иккита рўймолга ҳам қониқмай, ўзининг келинлигидан ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшқан эди.

Зайнаб ҳам унча хафа кўринмас, қайин онасининг буйруқларини эски ҳолича бажариб юрар ва ҳозирда уйга кириб олиб меҳмонлар келиб тушди дегунча, олдиларига ёзиш учун дастурхон ясатар эди.

Ўзбек ойим ҳашарчи хотиндан бирига тандирга ўт қўйишни буюрди-да, ўзи Зайнабнинг олдига келди:

— Дастурхонинг битдими, болам? — деб сўради.

— Битди. Ташқарининг асали камга ўхшайди.

— Кам бўлса, даррав омбордан керагича олиб чиқ, ундан кейин хамирингга ўзинг қара, Ойбодоқнинг қўли тегмас, хамир гуп бериб кетибди, — деди ва даричадан кўтарилиб дастурхонларни кузатди, — дастурхонинг тузик, варақини эсингдан чиқарма, — деди ва ўрта йўлакда кўринган Юсуфбек ҳожини ўзига имлади. — Бери келинг.

Юсуфбек ҳожи бошида оқ тўпписи ва эгнида оқ олача тўни билан устидан белини боғлаған эди. Ўзбек ойим ёнига секин-секин юриб келди:

— Нима гап?

— Дастурхонларимизга бир қараб қўйинг-чи?

Ҳожи парвосизгина қилиб қараған бўлди:

— Ўзингга ёқса бўпти, — деди.

— Қассоб айтканмисиз, тагин улар келгандан сўнг шошиб қолмайлиқ.

— Қассоб тайёр, ҳозир бўғизлатсақ бўлмайдимиз?

— Йўқ, — деди Ўзбек ойим, — ош эгаси билан ширин. Ҳа, айткандек, қудангизникига юборған кишингиз келдимиз?

Асал учун шошиб борған Зайнаб тўхтаб қайин отасининг оғзига қаради.

— Бориб келди, — деди ҳожи, — Алимбек даласига кеткан экан, хотин қудалар келишмакчи бўлишибди.

Зайнаб асалга кетди. Ҳожи Ўзбек ойимнинг ёнига юриб келди ва секин сўради:

— Зайнаб хафа эмасми?

— Нимага хафа бўлар эди.

— Ахир, сўрайман-да.

— Туппа-тузик, — деди Ўзбек ойим, — ташқарин-гиздан Ойбодоқ қутилаёздими?

— Қутилиб қолди. Маҳалладан ҳам уч-тўртта киши айтдим, ошни кўпроқ қилиш керак.

— Хўб.

Ҳожи уён-буёнға аланглаб олғандан кейин сўради:

— Ўғлинг қаёғда, кўринмайдими?

— Ташқарида эди-ку.

— Боя шүёққа киргандек бўлган эди.

— Гузар-пузарга чиқғандир, — деди Ўзбек ойим.

Ойбодоқ ташқарини йиғиштириб кирди. Ҳожи меҳ-монхонага чиқиб кетди. Ўзбек ойимнинг амрича Ойбодоқ, Зайнаб ва ҳашарчи хотинлар кулча ясашға ўлтурдилар.

Кун тушдан оғқанда ҳамма саранжом олинган эди. Ўзбек ойим тўйга борадирган хотинлардек ясанган, эғнида одими хон атлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди. Ўзбек ойимнинг: «Келинни хор тутар экан демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат», деб айткани учун Зайнаб ҳам тамом ипақларга кўмилиб ясанган, кеча эрга теккан янги келинлар суратига кирган эди.

Зайнабнинг онаси — Моҳира ойим, опаси — Хуш-рўйбиби ва янгаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар. Ўзбек ойимнинг кўнгил тортар қўшниларида Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар ҳам ясаниб-тусаниб чиқдилар. Ўн чоғлиқ хотин бўлишиб совутмачоқ дастурхонга ўлтуришдилар. Ўзбек ойим мажлиска— марғилонлиқ қуданинг одамгарчиликни билишидан, Ота-бекни Тошканддан уйлантиришга қарши лом-мим демай, қайтаға ўзи куяви билан бирга келиб, тўйни ўтказиб кетканидан, марғилондағи обрўсидан ва давлатидан баҳс қилиб айтар эди:

— Бечоранинг бори-йўғи пешонасидаги боласи шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, «Ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин», дер экан.

Моҳира ойим алланучкалангани ҳолатда жавоб берар эди:

— Ҳа, айланай қуда, қарс икки қўлдан чиқадир, де-ганлар... Бузоқ яхши бўлса, икки онани ҳам эмар экан...

Кўёшнинг қиздиришидан чанги чиқиб кеткан ҳавлиға сув сепиб турган Ойбодоқ ташқаридағи гулдир-гулдирни эшитди ва чопиб меҳмонлар ўлтурган уйнинг даричаси ёниға келди: «Келишканга ўхшайдирлар», деди. Ўзбек ойим гапириб турган сўзини ярим йўлда қолдириб, ўрнидан турди ва меҳмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарган ҳолатда уйига югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ хотинлар ҳавли юзасига тушдилар. Моҳира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғиға нимадир шивирлаб кулиб қўйди. Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан қўшнининг боласи югириб кириб қолди.

— Сўйинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила!

Ўзбек ойим чўнчагига қўлини солиб беш-ўн пул олиб берди. Бола орқасидан Хасанали кўринди:

— Қани ойи, кўрманани беринг-чи, мен сизнинг қочқоқ келинингизни тутиб келдим! — деди ва йўлакка қараб: — Тўхтанг, тўхтанг, илгари мен сўйинчимни ундириб олай.

Йўлақдан Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашманди кўлида эди. Ҳасанали Ўзбек ойим билан танишдирди:

— Бу киши қудачангиз — Офтоб ойим бўладирлар.

Ўзбек ойим Офтоб ойим билан саломлашиб қучоқ-лаша кетдилар. Ўзбек ойимдан кейин бошқа хотинлар унинг билан кўришиб чиқдилар. Ҳаммининг кўзи алонг-жалонг келди. Кумушни ахтаришар эдилар. Кумуш ҳали ичкарига кирган эмас. Ўзбек ойимнинг икки кўзи йўлақда, Ҳасанали бир йўлакка ва бир Ўзбек ойимға қараб нима учундир кўзини қисиб қўяр эди.

Хотинлар билан кўришиб четда турган Офтоб ойим қудаси ёнига келди: «Уялиб турғандир» деб кулди. Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга:

— Ҳой, поша келин! — деди, — бизлар кутиб қолдиқ-а, уялманг болам! Ҳасаналининг кўрманаси бўлса тайёр!

Ҳасанали йўлакка қараб имлади. Қип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди: паранжиси қўлида, қора атлас кўйнак эгнида, зангор латта мурсак устида, оқ шоҳи рўймол бошида эди. Шахло кўзлари кулимсирашка яқин ҳолда уятлик эдилар.

Ҳасанали танитди:

— Мана бу киши қайин онангиз — бек ойим бўладирлар.

Кумуш салом берди ва қўлидаги паранжисини ерга ташлади, югириб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг қучо-ғиға олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб айланиб, ўргулар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди... Кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар...

Қайин она-келин бир дақиқа чамаси кўришиб қолдилар. Сўнгра Кумуш бошқалар билан бир-бир кўри-шиб чиқди. Ўзбек ойим ҳар бир хотинни ким бўлганини унга танитиб борди. Энг кейин орқадан Зайнаб кўринди. Чунки ул уйдан энди чиқиб келган эди. Ўзбек ойим кулиб Кумушка қаради.

— Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу?

Кумуш ҳайрон бўлиб қолмади... Ипаклар ичига фарқ бўлган Зайнабка қараб олиб, унга томон адим ташлади:

— Зайнаб опам! — деди. Зайнаб ҳам кулимсираган ҳолда Кумушка яқинлашиб келди... Икки кундаш «есонмисиз, омонмисиз, эсон-омон юрибсизми...» сўз-лари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турғанда йўлақдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадирган хотинлар ўзларини четка олдилар. Ҳожи уларнинг олдига — юзага чиқғач, Офтоб ойим салом бериб рўймоли билан томоғ остларини ўраб олди. Ҳожи қудачаси билан сўрашиб:

— Баракалла, синглим! Ҳайтовур чарчамай келдинг-ларми, мен сизларни овора қилдимов, — деб узр айтиб кулган ва уялиб борган қудачасига енгиллик берган бўлди.

— Қани, бек отаси, кўрманани беринг-чи! — деди Ўзбек ойим Кумушни имлаб.

Кумуш уялиб зўрғағина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқиниға келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб сўйди ва Кумушнинг манглайиға тегизиб олган ўз қўлини ўпди:

— Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрган эканмиз-да, — деб теварагига қараб кулинди ва қўлини дуоға очди. — Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшилиқларингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Оллоҳ таоло ёшларға тинч ва баракатлик умр берсин. Илоҳим, тақаббул дуо...

Ҳамма дуоға юз сийпашдилар. Сўнгра Юсуфбек ҳожи Кумуш билан Зайнабка қаради:

— Мен сизларнинг кўришиб турганларингизни кўриб жуда қувондим, — деди. — Мундан сўнг ҳам шу йўсунда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқ-ларингизни тилайман, — деди ва Ўзбек ойимга:

— Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар, — деб ўзи ташқариға бурилди.

8. ЗИМНАН АДОВАТ

Шундан кейин Ўзбек ойим олдинға тушиб, қудаси билан Кумушни уйга бошлади. Уларнинг кетидан бош-қа меҳмонлар юрдилар. Ўзбек ойим йўл устидан Ойбо-доққа:

— Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ичаги узулғандир,— деди ва Офтоб ойим билан Кумушка,— мен сизлардан жуда хафаман,— деб қўйди.

Офтоб ойим Кумушка қараниб жавоб берди:

— Айтсангиз, айтмасангиз биз жуда уятлик бўлган-миз.

Уйнинг даҳлизига кирдилар. Ўзбек ойим уларни тўрга таклиф қилди:

— Қани, юқориға! — деди.

Офтоб ойим тўрга ҳаракат қилса ҳам, Кумуш бошқа меҳмонлардан уялиб тўхтади, Ўзбек ойим уни қистаб тушди:

— Ийманма, Кумуш отин, бу кун-ерта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! — деди. Офтоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. — Яна ҳали сен маним собунимга кир ювиб кўрганинг йўқ! — деб қўйди. Бу гал Кумуш ҳам кулимсираб олди. Тўрга Офтоб ойим ва Моҳира қудачалар ўлтурдилар. Офтоб ойимнинг сўлига Кумуш, Кумушнинг ёнига Хушрўй, Моҳира ойимнинг ўнгига Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор чизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек ойимнинг ўзи ўлтурди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек ойим «Хуш келибсиз» қилди. Мундан сўнг ҳамманинг кўзи иттифоқ қилгандек Кумушка тушди. Кумуш уялиб ерга қаради. Бир неча вақт жим қолишиб Моҳира ойим Офтоб ойимдан сўради:

— Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандирсизлар?

— Унча чарчаганимиз йўқ, — деди Офтоб ойим, — ўзи Марғилондан Тошкандгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик, деб секин-секин ўн икки кунда келдик.

— Йўл лойдир? — деб сўради Маҳинабону.

— Лой эмас, — деди Офтоб ойим, — йўл жуда яхши экан — икки ёқда кўм-кўк майса, қирларда лолалар, йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан.

Сўз навбати Ўзбек ойимга келди:

— Келмаганларингизда Отабекни энди сира ҳам юбормасликқа қарор қўйган эдим, — деди, — бооо худо, ўғлим, уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қатнаб зерикмадингми, энди улар ҳам келсин ахир, деб йўлдан тўхтатқан эдим.

Кумуш Отабек исмини эшиткач, секингина кўтари-либ қўйди. Офтоб ойим Ҳасаналидан ҳамма сирни ўрганиб олган, шунинг учун Ўзбек ойимнинг доводиришига тушунди:

— Юзимизга солмасангиз ҳам жуда уятлик бўл-ғанмиз, — деди.

Зайнаб дастурхон кўтариб кирди ва меҳмонларга «Хуш келибсиз» айткандан сўнг дастурхонни ёзди. Даҳлиздан — Ойбодоқ қўлидан ясалган баркашларни олар экан, бир-икки қайта ер остидан Кумушка кўз юборди ва Кумушнинг кўзи ҳам унинг кейинги қарашида тўқнашиб олди. Баркашлар қўйилиб бўлди. Ойбодоқ тўрт чойдиш чойни мис теклиги билан киргу-зиб берди. Зайнаб чойдишлар ёнига меҳмонларга чой қуйиш учун ўлтирди. Ўзбек ойим чиқиб борган Ойбодоқни тўхтатиб сўради:

— Қассоб келганмикин?

— Боя келган эди. Ойимлардин фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

— Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради.

— Фотиҳа берингиз, ойи!

— Қўй сизга аталган, — деди Моҳира ойим. — Фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўб берганмиз...

Ўзбек ойим ҳам «сиз беринг» дегандек қилиб Офтоб ойимга имлади. Офтоб ойим уялинқираб фотиҳа берди. Ойбодоқ чиқгандан кейин дастурхонга қарадилар ва «олинг-олинг» билан бир-бирларини қисташа бошладилар. Бояғидек кўбчиликнинг кўзи Кумушда эди. Айниқса Ўзбек ойим суқланиб унга қарар ва томоққа қистар эди:

— Ол болам, ол! Мен томоқдан уялатурган кишини ёмон кўраман. Ёки эшиқдан киришингданоқ санси-рай бошлаганим учун хафа бўлдингми?

— Хафа бўлиш эмас, сўйиндим, — деди Кумуш ва дастурхондан чўқинди.

Офтоб ойим:

— Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам, деб юрганингизни бизга очиқ онглатди. Айниқса мен бунинг учун сиздан миннатдорман.

Карима отин:

— Киши ўз боласини сансирайдир, бегонани ҳам сансирасин-чи.

Зайнаб:

— Мени ҳам чимилдиқдан чиқишим биланоқ санси-раган эдилар...

Ўзбек ойим:

— Мен яқин кўрган кишимни сизсирай олмайман.— деб махтанган сумол бўлиб олди, — ҳой Кумуш, ол, жилла қуриса анув варақидан бир-иккита е, юрагинг узилғандир.

Кумуш узр айтди:

— Чарчадим шекиллик, — деди, — иштиҳом бўғил-ғанға ўхшайдир...

Ўзбек ойим кулди:

— Иштиҳонг бўғилған бўлса чарчағанингники эмас эрингни соғинганингники, — деди. Бирдан ҳамма кулиб юбордилар. Зайнаб ҳам кулгуга иштирок қилди... Аммо Кумуш юзини четка ўгирган эди. Эҳтимолки, қайин онасининг заковатига ичидан таҳсин ўқур эди.

Ўзбек ойим Офтоб ва Моҳира қудаларни дастур-хонға қистади:

— Олинг қуда, сиз ёшларни қўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир.

Яна кулги бошланди. Офтоб ойим ўзини тутолмай кулар эди. Кумуш ҳам очиқ кулиб, кулги орасида Зай-набка қараб олди — Зайнаб ҳам кулар эди...

Кулги босилиб тушкандан кейин, Зайнабнинг янгаси Кумушдан сўради:

— Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўл-ди?

Кумуш даҳшатланиб онасиға қаради. Офтоб ойим жавоб берди:

— Уч ой шекиллик.

Хушрўй ўзининг золим кўзини ўйнатди:

— Ҳа, бўлмаса холам айтканларидек иштиҳонгиз бўғилғани ўшаники.

— Тўғри, тўғри! — дейишди хотинлар.

— Мен ўзим биламан, — деди Ўзбек ойим, — жўрттага Отабекни уч ой тўхтатиб қўйдим-ку, ахир!

Кумушнинг кўнглидан кечди: «Аниқ биласиз, жўрт-тага тўхтатдингиз!»

Офтоб ойим кулиб жавоб берди:

— Жилла уники бўлмаса керак. Маним ҳам иштиҳом бўғилғандек...

Ўзбек ойимнинг эсига Отабек тушкан эди.

— Ҳой, айткандек, Отабекни кўрдингизми? — деб Офтоб ойимдан сўради:

— Йўқ.

Ўзбек ойим Зайнабка қаради:

— Ташқаридамикин?

— Йўқ эмишлар... — деди Зайнаб.

Ўзбек ойим ажабланди:

— Боя отанг ҳам сўраған эдилар... — деди, — қа-ёққа кеткан экан, ақлсиз... Эрталаб сенга ҳеч нарса демабмиди?

Кумуш Зайнабнинг оғзига тикилди, Зайнаб ҳам унга қараб олди:

— Эрталаб мендан уст тўнларини сўраған эдилар,— деди, — мен тўнни бериб қаёққа боришларини сўрағанимда, бир жойда ишим бор, деган эдилар...

Зайнаб зимнан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби бўшашиб, Офтоб ойим ҳам оғир тортди. Зайнабнинг қариндошлари кулган сумол бир-бирларига қарашиб олдилар. Ўзбек ойим орадан ўткан сирни пайқади: «Бирарта зарур иши чиқғандир», деди. Шу вақт даричадан

Ҳасанали кўринди, қўлида бир меш қимиз кўтарган эди, даричадан туриб меҳмонларни «Хуш келибсиз» қилди» ва қимизни уза-тиб Офтоб ойимға қараб кулди:

— Қимизни куявингиз сизга киргизди.

Офтоб ойимнинг ҳуши ўзига келиб, Кумушнинг юзига қон югирди. Ановилар бўлса, энди буларнинг ҳолига тушиб бўзрайишдилар.

Қимиз билан енгиллашкан Ўзбек ойим Ҳасаналидан сўради:

— Қачон келди?

— Ҳозир.

— Қаёққа йўқолган экан, аҳмоқ?

Ҳасанали изоҳ берди:

— Кеча ҳожи унга иш буюрган эканлар. Билмадим, кеча нима билан овора бўлиб хизматни унуткан ва бу кун эрталаб эсига тушиб меҳмонлар келгунча бориб келарман, деб шунга кеткан экан. Борадирган жойи узоғроқда бўлиб, кечиккан ва йўлдан келатуриб бу гуноҳига икки меш қимиз олган... Ҳали қимизни менга бериб: «Кириб айтинг, жуда уятлик бўлдим кечирсинлар», дейдир, — деди ва кулди.

Карима отин:

— Кечирилмайдир, қимиз ўзи нима деган гап, — деди.

Офтоб ойим меҳмонларга қараб чиқгандан кейин Ҳасаналига кулиб жавоб берди.

— Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик.

— Балли-балли! — деди Ҳасанали, — мен кечирганингизни чиқиб айтаман.

— Чиқиб айтинг, — деди Офтоб ойим.

— Сиз-чи? — деб сўради Ҳасанали Кумушдан.

Кумуш бақадек қотиб ўлтурган Зайнабка қаради ва уялинқираб жавоб берди:

— Мен ҳам кечирдим...

— Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим, — деди Ҳасанали. Бўғоз-қисир уй ичини кулги босди.

Кулгидан сўнг Ўзбек ойим:

— Нега ўзи кирмади? — деб сўради.

— Қайин отаси билан сўзлашиб ўлтурубдир...

Ҳасанали кеткандан кейин Ўзбек ойим Ойбодоққа, қимизни мис тоғораға бўшатишка буюрди. Қўй сўйилиб тайёр бўлган эди. Ўзбек ойим қудачасининг раъйини сўради:

— Нима буюрасиз?

— Мендан сўраб ўлтурманг, меҳмонлар нимани хоҳласалар биз ҳам ўшанга ёрмиз.

Ўзбек ойим томоқ буюриш учун ҳавлига тушди. Зайнаб мис тоғороға ағдарилган қимизни чўмичлаб косаларга қуйиб меҳмонларга тутди.

9. ҲОЖИ ЭТАК СИЛККАН

Тўрда қутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Мухаммад охунд, юрт оғаси Пирназар жаллод ва Сотиболди оталиф яна бир кекса ўлтурар эдилар. Пирназар жаллоднинг ёнида Отабек ва Сотиболди аканинг қаторида Юсуфбек ҳожи эдилар. Оёғда Ҳасанали мешдан қимиз қуяр эди.

Сўз тўртинчи куни бўлиб ўткан қипчоқ қирғини устида кетиб, Юсуфбек ҳожи бу тўғрида сўзлар эди.

— Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўртта манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улуламир бўлган киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига қулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Ҳолбуки,

Мусулмонқул балосидан уни нажотка чиқарғучиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса сўзи — сўз, кенгаши — кенгаш бўлганлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб, бизга ўхшаганларнинг даражамиз ёш боладек алданиш экан...

Юнус Мухаммад охунд унинг сўзини бўлди:

— Эй ҳожи, — деди, — ҳамма фасод улуламирда, агар улуламир дуруст одам бўлса, уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиғи ҳеч қаерға бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари худо ҳадиси шарифларида айтадирларким, «Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим қола ан-набию алай-ҳиссалом: Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата, яъни ул сарвари коинот марҳамат қилурларким, агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамға топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл». Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўб фурсатлардан бери ноаҳл одамларнинг қўлиға қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизға анвўи кулфатларни соладирлар. Илоҳи кори бадлари ўз бошлари бирлан дафъ бўлғай.

— Саддақта ё расулиллоҳ, — деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади: — «Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата» — вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолиға,— деди. Бир оз маъюсланиб тўхтади ва домла тарафидан бўлинган сўзини шу гаплар билан тамомлади:

— Шу кунгача бўлмаганларға бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим, — деди. Соқолини тутамлади. — Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастрлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бевосита йўналтирғанимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, ҳақ тарафидан бир танбех, бўлма-ғанларға бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноя-дир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб тўшаъи охират тадорикини қилмоғим учун ғанимат кўринадир.

Бу сўз мажлиска бир маъюсият берди. Кўб вақт ҳаммалари сукутда қолдилар. Ҳожининг гапи айниқса Пирназар акага таъсир қилган эди. Ул ўз ҳунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

— Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчитиб қийин, — деди.

Бу сўздан кейин мажлис аҳли ҳожининг оғзиға қарадилар. Ҳожи кулиб қўйди, бир оздан кейин:

— Тўғри айтдингиз, жаллод, — деди, — бу тақдирда ёнингизда ўлтурған бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...

Ҳамма кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек дадасининг киноясиға тушуниб қип-қизил лавлагидек бўлди. Яхшики қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушунмас эди.

Пирназар ака жиддийча Отабекка қаради.

— Отабек менга ўхшаған жаллодкина эмас, амири лашкар бўла оладир. Сиз фотиҳа берсангиз ва Отабек амр берса мен худо ҳаққи ёмоннинг бошини олишдан қайтсам, — деди.

— Бизнинг каттадан-кичигимизнинг, — деди ҳожи,— топқан-тутқанимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчийдир ва биз ўз хоҳлағанимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айтканидек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишопага қараб интилишда оёғ остиға элашкан чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановиларнинг қирғинидан фарқ-лик бўлолмас, — деди ва бир оз тўхтаб олғандан кейин афсусланди, — шу ёшға етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус.

Яна бир мунча гаплар ўткандан кейин ҳаммалари масжидга чиқиб пешинни ўқуб кириш учун қўзғал-дилар. Отабек ҳам кўбчилик билан бирга қўзғалған эди, Ҳасанали уни тўхтатди:

— Сиз тўхтангиз, Отабек, — деди. Кишилар ҳавли юзига тушкандан кейин, — ичкарига бир кириб чиқ-масангиз айб бўладир... Бояғи ишингизни бўлса зўрға ёлғон-яшиқ билан уларнинг кўнглидан чиқардим.

Отабек ниҳоятда бўшашқан ҳолда қайтиб ўрнига ўлтурди:

— Майли, бўлмаса... — деди.

10. ҲАСАНАЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ

Киши ортиқча қўрққанда гангиб аъзоси ҳаракатсиз ва оғриқ ҳолга тушадирким, албатта буни биз қаттиғ қўрққандан деб биламиз. Дарҳақиқат, бизнинг қарши-мизға йўлбарс чиқса, биз қаттиғ қўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, инсон учун дунёда ўлумдан қўрқунч нарса йўқ. Биноан алайҳи биз бундаги қўрқувни табиий ҳисоблаймиз. Аммо қизиғи шундаким, бизни дунё бахти кутканда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлум куткандаги ҳолга тушамиз ва узвий ташкилотимиз (ўрганизмамиз) биринчидаги ҳолатни кечирадир?

Отабек ҳам ҳозир шу кейинги ҳолатка тушкан эди. Эрта биландан бошланган бу ҳолат Ҳасаналининг ке-йинги сўзи билан тамом бир даҳшат касб этди ва ҳушсиз-ларча ўлтуриб қолди.

Ҳасанали киргандан сўнг қилинадирған муомалани таълим берди:

— Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқдириб қўйғанман. Улар билан сўрашиб, сўзлашқа-нингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз.

Отабек бўзариб энтиқди:

— Ул-ку осон... — деди.

— Қийини қайси?

— Шу чоқғача тушунмадингизми?

Ҳасанали Отабекнинг юзига узоқ тикилиб қолди...

— Йигит эмасмисиз, эй баракалла.

— Йигитлик билан юракни тўхтатиш...

Ҳасанали ҳам ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, Отабекнинг ҳозирги ҳоли нозик эди. Ҳасанали бир неча қайта бош қашиниб ва соқол тутамлаб ўйланди. Ниҳоят, ўзича кулинди:

— Тўхтанг бўлмаса,— деди,— мен бир иш қилайки...

— Нима иш қилмоқчисиз?

— Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг.

Отабек кучланиб кулди:

— Нима, ахир? — деб яна сўради.

— Сўраманг, — деди Ҳасанали, — сиз тинчкина таҳоратингизни олиб, намозингизни ўқуй беринг.

Ҳасанали шу сўзни айтиб меҳмонхонадан чиқди. Отабек Ҳасанали тарафидан ташир этилгандек, туриб таҳорат олди ва меҳмонхонага кириб «таробих» бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўткан эди, Ҳасанали ичкаридан чиқиб келди.

Отабек эса ҳануз рукуъда, сужудда эди.

— Ўқуб бўлмадингизми? — деб сўради даричадан.

Отабек ёнига салом бермасдан унга қаради. Бу ҳолга Ҳасаналининг кулгуси қистаб келса ҳам, ўзини зўрға тўхтатти:

— Қани, мен билан юринг.

— Қаёққа юраман.

— Ичкарига.

— Тағинми?

Ҳасанали кулди:

— Энди кирсангиз бир мартаба бўладир, — деди. — Сиз... ҳозир ўрта йўлакдан секингина маним уйимга кирасиз... Хотинлар намоз ўқуб ётибдирлар, сизни ҳеч ким кўрмайдир. Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бир оздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргузаман... тузикми?

— Тузик...

— Қани, туринг тезроқ!

Отабек турди. Учрашишка ҳали анчагина вақт бор, шунинг учун унинг юраги тинч сумол эди. Ўрта йўлакка кирдилар. Олдинда борган Ҳасанали тўхтади ва уйнинг эшигини кўрсатиб «ўтинг!» деди. Отабек унинг айтканича қилиб ўзини уйга олди. Ҳасанали Отабекни уйга киргузгандан сўнг келиб эшикни қияроқ равишда ёпди ва даричани нариги уйдан қарағанда киши кўринмаслик қилиб қийғоч очди. Шундан кейин ул ўзича нимагадир кулимсираб хотинлар олдига кетди.

Отабек киргузилган Ҳасаналининг уйи Ойбодоқ она тарафидан тозагина йиғиштирилиб, ўрта ҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб, жиҳозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёғ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган ва тахмонга кирпўш кўрпалар осилган эди. Отабек кафшини даҳлизга ешди-да, уй бўйича бир-икки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан қимирлағандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамади. Ҳалиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб Отабек чўчиди... Бирав тахмондан унга қараб кулимсирар эди. Отабек титрар эди... Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бир мунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоқлашдилар... Отабек сунбул ислик сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кеткан эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом эткандан кейин бир оз ажралишқан кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тиза-батиза ўлтурдилар... Бириси ҳам сўзлай олмас, фақат термулишар эдилар. Неча дақиқагача шу ҳолатда бўлдилар. Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

— Сиз... қочқоқсиз, — деди.

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувлоқсиз.

— Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

— Зайнабнинг... уришка ҳаққи йўқ.

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлиқ ўйнади:

— Тўғри айтасизми?

— Тўғри айтаман!

— Мана бўлмаса, — деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди.

Яна кулимсирашиб, термулишиб қолдилар...

— Биравнинг фамида куйиб қаридим, — деди Кумуш.

— Бекор айтасиз... Мени айтсангиз тўғри.

— Сизними? — деди Кумуш. — Сиз энди қирчиллабсиз!

— Тўғри гапирмадингиз.

— Тўғри гапирдим.

— Аммо сиз...

— Мен?

— Кейин айтаман...

Кумуш ўпкалади:

— Айтинг ҳозир, — деди ва жоду кўзини аллақандай ҳолатка қўйди. Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди... Кумуш ўзини қутқазиб ўридан турди.

— Яхши қолинг энди.

Отабек тушунолмай унга қаради:

— Нима бўлди сизга, қаёққа борасиз?

— Марғилонга...

— Бу кун кеч бўлиб қолди, эртага кетарсиз.

Кумуш кулиб Отабекнинг юзига урди:

— Бизнинг овлоқда кўришканимизни, — деди, — ойим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайдир, айниқса Зайнабингиз билса яхши эмас.

— Билса нима қиладир?

— Ҳеч нарса қилмайдир... Яхши эмас-да,— деди,— бир оздан кейин чиқиб ойим билан сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз сўйинишиб ўлаётитилар.

Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаришта томонга ошиқибқина эди. Ўзи ёлғиз қолгандан сўнг нимага бўлса илжайди ва Ҳасаналига илгаригидан ҳам куюқроқ ўзида муҳаббат сизди. Шу дақиқадан бошлаб кечирадирган масъуд кунларини тасаввурдан ожиз ва Зайнаб тўғрисида ўйлаб ҳам қарамас, бошқа гап эсига-да келмас эди. Орадан Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўткандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўлтурган уйга борди. Унинг келишини ўз уйдан кўрган Зайнаб югирганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдиға кирди. Уйдагилар Отабек-ни кўриш ила ўринларидан турганлар, фақат Ўзбек ойим «ҳап» этканча ўлтурар эди. Отабек Офтоб ойим билан кўришди... Офтоб ойим уни қучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг опаси ва бошқалар билан сўрашиб чиқди ва кулимсираган ҳолда Кумушка «есонмисиз...» деб қўйди. Кумуш ҳам «шукур» деб кулинди. Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўлтуришдилар. Отабек онасининг ёниға, Зайнаб унинг ёниға ўлтурдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғига ғижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди.

Фотиҳа ўқулиб куяв қайин онаға узр айтди:

— Аввало сизлар келгунча қайтарман, деб эрталаб бир гуноҳ қилдим. Ундан кейин меҳмонхонадан қўзғалолмай иккинчи уятка қолдим...

Офтоб ойим:

— Боламизникини айби йўқ.

Ўзбек ойим:

— Қимиз киргузиб қайин онангнинг оғзини ҳўл-ламағанингда нах балоға қолиб эдинг, болам.

Кулишдилар. Карима отин:

— Кумушой бўлса, сен эримни яширғансан, деб Зайнабнинг энга-тенгасини чиқарди.

Яна кулгу бир-бирига элашди. Зайнабнинг бояғи ишига Кумушнинг ғаши келганини айтилмаса, ҳозир ул ҳам жуда очилған, кулар ва ер остидан Отабекка кўз қирини ташлар, Зайнаб бўлса Кумушни таъқиб этар эди. Мажлиска бир оз жимжитлик киргандан сўнг Отабек ҳам ўз томонидан бир кулгу тўқумоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушка қараб олди:

— Мен бир ишка ҳайронман, — деди.

— Нимага? — деб сўради Моҳира ойим.

— Нега Зайнаб семизу Кумуш озғин?!

Ўзбек ойим жавобланди:

— Бунинг ҳикматини мендан сўра, болам, — деди,— Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ.

Отабекни ўзига ўхшатқани учун Кумуш қайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четка қоққани учун Ўзбек ойимга ғижинди.

Ўзбек ойимнинг бу фикрига Карима отин қарши тушди:

— Янглишдингиз, ойи, — деди, — бундаги фарқни Юсуф-Зулайҳо қиссаларини ўқуған киши биладир... Уч ой деган фурсат озғина вақт эмас, Кумуш хонимнинг озғани соғинишниги!

Карима отин қош қўяман, деб кўз чиқараёзди. Ўрни Отабек билан Кумушни Юсуф-Зулайҳога ўхша-тиб, Зайнаб ва қариндошларини ўт ичига ташлаған эди.

— Ўзбек ойимники тўғри, — деди Моҳира ойим, — Зайнаб қувноқ, Кумушниса маним кўзимга ҳам серфикрга ўхшаб кўринадилар...

— Тўғри-тўғри, — деди Хушрўй.

Кумуш билан Офтоб ойим орадан кечкан сирга тушуниб жим ўлтурар эдилар. Кумуш ер остидан Отабекка ризосизча кўз ташлади.

— Тўхтанглар-чи, — деди Отабек, ҳамма унга қарадилар, — ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз.

— Тополмаған бўлсақ ўзингиз айтинг! — деди Шарофат чевар.

— Ўзларингиз тополмағандан кейин мен айтиб нима қилай?

— Мен топдим, хах шайтон! — деди Карима отин, — қизил гулнинг ҳам ўз олдиға, оқ гулнинг ҳам ўз олдиға иси бор, демакчи!

Ҳамма бирдан кулишиб:

— Худда-худда! — дейишдилар.

Отабек кулиб ўрнидан турди ва «тополмадингиз, тополмадингиз» деганча уйдан чиқди. Кумуш билан Офтоб ойимнинг кўнгиллари бирдек бўлса ҳам бу кашфдан кейин Зайнаб билан Моҳира ойим анча енгиллашдилар. Бу қий-чув орқасидан меҳмонларга қуюқ-суюқ берилди.

11. КУМУШНИНГ СЎЗ ЎЮНИ

Шомга яқин меҳмонлар тарқалишдилар. Меҳмон-хонада ҳожи, қутидор, Ҳасанали ва Отабек қолған эдилар.

Ичкарида Ўзбек ойим меҳмонларни кузатиб бўлиб, Кумуш билан онасидан ҳўппак олар эди.

— Мен сизлардан жуда хафа бўлған эдим. Сизларни чурук латтага тугиб, токчаға ташлаш даражасига етган эдим. Наҳотки уч йил бўлсаю — бир йўли ўз билгуларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг мокисидек қатнаб турса... Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўм бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганинг кўчиман. Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса, бир ишни маним кенгашимсиз қилмайдирлар... Шунча обрў кўрган бир киши келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса... Шаҳардаги каттадан кичик эртаю кеч қулоқ-миямни ейдирки, ҳой, марғилонлиқ келинингиз келдиларми, нега шундоғ келинингиз бўлатуриб Марғилонға ташлаб қўйибсиз? Мен бўлсам ҳеч сўз тополмағанимдан айтаман: — Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: — Келиним бечора мунглуғ... дейман. Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу адабсизга тағин ўзим ўлтурган уйимни бўшатиб берибман-а, — дер эди.

Ўзбек ойимнинг дали-ғулилиғидан Офтоб ойим ва Кумуш унга жуда ўзлашиб олғанлар, унинг сўзига гоҳ кулиб, гоҳ узр айтар эдилар. Ҳозир уйда Отабек бўлмағани учунми, нимадан бўлса ҳам ҳар нучук Зайнаб ўз уйида куймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек ойимнинг танҳо ўзига ташлаған эди.

Токчаларга шамълар ёқилиб, вақт хуфтанга яқинлашиб қолғандан сўнг уйга Отабек кирди. Ул киргандан кейин Офтоб ойим билан Ўзбек ойим улар олдида ўлтиришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар. Уларнинг чиқиб кетишини кутиб турғандек, қўлиға

бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб, ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди, Кумуш ораға тушди.

— Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтуринг.

Зайнаб унча қистатмади, ўлтуриб Кумушка чой қуйиб бера бошлади. Кумуш уни сўзга солиб сўради:

— Маним бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандирсиз?

Зайнаб Отабекка қараб олди:

— Нега хафа бўлай, — деди, — сиз келмаганингизда ҳам ўзлари борар эдилар...

— Бормас эдилар! — деди Кумуш, — мен билан уришиб келган эдилар...

Отабек Кумушка ер остидан кулиб қаради, Кумуш ҳам кулиб жавоб берди.

— Шу киши бирав билан уришадирларми? — деди Зайнаб, — икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиғ сўз айтканларини билмайман...

— Тўғри айтасиз, — деди Кумуш, — бу киши эмас, мен уришкан эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнғуз сабабчи бўлган эди.

— Ким бало экан ул? — деди Зайнаб.

— Бизнинг шаҳарнинг энг ярамаси, — деди Кумуш ва Отабекдан сўради, — сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?

Отабек кулимсиради:

— Эшитдим...

— Ўша бекнинг ҳақиға эшиткан кунимдан бери дуо қилиб келаман...

Зайнаб сўради:

— Сизларда қандай душманлиғи бор экан?

Отабек «енди нима дейсан» дегандек қилиб Кумушка қаради. Кумуш бўлса парвосиз жавоб берди:

— Ўша тўнғиз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимға совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳалиғи тўнғузнинг қулоғиға етиб мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса, нега биравни ўртасиға тушасан, деб мендан хафа бўлдилар...

«Бу киши» Кумушнинг ёлғон уюшдиришидан кулди, Зайнаб эрса эрини оқлаб тушди:

— Айб сизда экан, — деди, — сиз ҳам нега биравнинг ўртасиға тушасиз?

— Айб мендаликка менда, — деди Кумуш ва Отабекка қаради. — Нафсиламрга қарағанда айб бизнинг орамизға чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? — деб сўради.

Отабек сачраб Кумушка юз ўгирди:

— Бу ўртаға Зайнабни нимага келтуриб тиқасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

— Сиз ҳовлиқманг, бек, — деди, — тунови кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғиға еткизгучи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?

Отабек зўрға-зўрға хахолашдан ўзини тутиб қолди:

— Нима бўлганда ҳам айб сизда, нега бошда ўзингиз бу ишка аралашдингиз, ахир? — деди.

Зайнаб:

— Ўзингизнинг аралашингиз чакки-да, — деб қўйди.

Кумуш жиддий тус олди:

— Сиз айткандек Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда, — деди. — Орзу-ҳаваслик жойни қидирмасдан қизларини бир кишига бериб қўя қолсалар — албатта бу савдолар йўқ эди... Наҳотки икки йилдан бери неча бечорани зир қатнатиб овора қилсалар, Тошканд қишлоғи билан Марғилоннинг ораси озғина йўлми, ахир?

Отабек хахолаб юборди:

— Ҳамон айбни ўз бўйингизга олмайсиз, астаф-фируллоҳ...

Зайнаб Кумушдан:

— Бек отангиз билан хон ойингиз ким?

— Ҳалиги мен айткан ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас қидириб бечора қизларини қаритиб қўйдилар.

— Нега сиз тайёр куявдан ўртоғингизни айнатдингиз?

— Давлати бўлса ҳам ўзи тери намоиш эди... Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин...

— Албатта, — деди Зайнаб.

Отабек Кумушнинг сўз ўюнига ажабланар ва хой шайтон, дегандек унга қарар эди.

Кумуш яна тинчий олмади:

— Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандиқчининг ҳам дахли бор, — деди.

Отабек жўрттага сўради:

— Қандай дахли бўлсин. Сизга қолса, бутун шаҳар дахлдор экан-да?

— Шошманг жоним, — деди Кумуш, — нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қувлаб соладир?

— Астағфируллоҳ... унинг қувланишига ҳам Ҳомид сабаб бўлган. Ҳомиднинг ёмонлиғига эрса сиз сабаб бўлгансиз...

Зайнаб нимадир сўрамоқчи бўлган эди, Кумуш унга йўл бермади.

— У ҳам эмас, бу ҳам эмас, — деди, — ҳаммаси худонинг тақдири.

Отабек:

— Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

— Икки ўртада дум қидириб қулоқдан ҳам ажралган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири!

Отабек кулди. Зайнаб кейинги сўзларга тушуна олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюшдиришни хоҳламаганлиқдан сўзни четка чалғитиб юборди:

— Неча ёшқа кирдингиз, Зайнаб опа?

— Ўн тўққузга шекиллик.

— Ҳали сиз бола экансиз, — деди Кумуш.

— Сиз нечага кирдингиз?

— Мени сўраманг, мен энди қариб қолдим...

Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:

— Ҳали ёшқа ўхшайсиз-ку.

— Неча ёшқа кирган деб ўйлайсиз?

Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамалиқ ғубор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди. Зайнабка қолса эҳтимолки Кумуш ўзидан ҳам ёш чиқар эди.

— Мен қаёқдан билай...

— Йигирмага кирдим.

— Мендан бир ёш катта экансиз.

— Сиздан албатта каттаман, — деди Кумуш.

Кумушнинг «албатта каттаман» деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг ҳусндагина эмас, ақлда ва бошқада Зайнабдан неча баробар юқорида эканини ўйлади. Орага бир неча дақиқалиқ сўзсизлик кирди. Отабек ер остидан Кумушка нигоҳ ташлар, Зайнаб гиламнинг попугини чирмаб ниманингдир хаёлини сурар, Кумуш бўлса ҳеч кимга ҳам қарамай мудраған сумол ўлтурар эди. Кумушни бу ҳолда кўриб Отабекнинг юраги ачиди...

— Йўлда чарчаган кўринасиз, Кумуш.

Зайнаб гиламдан кўзини олди, Кумуш мудрашдан чўчиди...

— Қайдам...

— Биз кетайлик, сиз тинчиб ухланг, — деди Отабек.

— Майли... Хуфтанни ҳам ўқуй олмайдирган ўхшайман.

— Зарари йўқ, — деди, — ёлғиз қўрқмайсизми... Ёнингизда Зайнаб ётсинми?

— Зайнабниса сиз билан ётсин... Мен ёлғизликка ўрганганман...

— Онангизни чақириб берайлик бўлмаса.

— Раҳмат.

— Ёлғиз ётиб қолгангизни айниқса ойим эшитса...

— Сиз билан Зайнабниса ёлғиз ётиб қолганимни айтмасангиз, ҳеч ким билмайдир... Ўрин ўшами?

Зайнаб нимагадир жуда ҳам қувониб кетди. Шунинг учун бўлса керак, Кумушни ўрин ёзишга қўймай ўзи пар тўшакни олиб ерга солди. Кумуш мудраган кўйи Зайнабка ташаккур айтиб тўрдаги бурчакка ўлтуриб олди. Отабек бериги бурчакдан туриб уни қўли билан янар ва кулимсираб хўмраяр эди. Кумуш мудраган кўйи, сузилган кўйи илжайиб жавоб берар эди...

Ўрнини солиб битиргандан кейин, Зайнаб қаноатланиб уйдан чиқмоқчи бўлган эди, уни Кумуш тўхтатди:

— Зайнабниса, — деди, Зайнаб қаради, — бу кишини ташқариға чиқиб ётишга қўйманг, тузикми?

— Нимага?

— Нимагаки, дадамнинг кўнглига гап келади.

— Хўб, — деди Зайнаб ва эшитдингми дегандек қилиб эрига қараб олғандан кейин уйдан чиқди. Унинг кетича Кумуш Отабекка қаттиғ қилиб айтди:

— Қани, сиз ҳам уйингизга!..

Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига бориб етди.

— Чиндан айтиб ётибман, эшитасизми?

Отабек ўзини ғафлатка солиб Кумушнинг ёнига борди:

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувсиз...

— Мен қув эмасман, — деди кулиб Кумуш, — мен ҳали урушиғлик ҳолдаман, ярашқаним йўқ.

— Боя нималарни сўзладингиз, сир очиладим, деб жоним бўғзимга келди.

— Нега сир очилсин? — деди, — мен сиз билан ўткан ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим — ўзи жўрттага кириб келди. Мен ҳам сўзимни тўхтатмай жўрттага бошқа йўлда айтиб чиқдим. Нима, бир нарса пайқадими?

— Пайқамади-ку... Шундоғ бўлса ҳам мен жуда қўрқдим.

— Ҳали шу юрагингиз билан уч кишини ўлдирдингизми, мен ишонмайман, — деди Кумуш ва Отабекнинг ханжар теккан қўлининг чизиғига кўзи тушди. — Пичоқ ёмон кесипти... Чумчуқ сўйдингизми? Қани чиқинг, мен ётаман.

— Ёта берингиз.

— Сизнинг олдингизда ешинайми?

— Уялсангиз мен юзимни ўгириб турай, — деди ва юзини четка бурди.

— Қараманг бўлмаса, — деди Кумуш ешинар экан, — «бўлғани йўқ, бўлғани йўқ» деган сўзни беш-олти қайта такрорлади ва ўринга кириб олғандан кейин ҳам «бўлғани йўқ, бўлғани йўқ» деб кулар эди.

Отабек ниҳоятсиз «бўлғани йўқ» дан зерикиб қаради:

— Алдамчи.

— Бу алдашлар — алдаш эмас, сиз ҳали қараб туринг, қочқоқ.

— Аниқ қўрқмайсизми ёлғиз?

— Нега қўрқай, икки йил ёлғиз ётиб, энди жуда ўргандим... Эҳтимол сиз ёлғизликдан қўрқарсиз.

— Киноянгиз...

— Бу киноя эмас, тўғри сўзим, — деди Кумуш, — мен бу ҳолда ёлғиз ҳам эмасман...

— Бу нима деган сўзингиз тағин?

— Яъни ҳамроҳим бор, деганим — мендан қўрқманг, деганим...

Отабек яна тушунмади...

— Ҳамроҳингиз...

— Ҳамроҳимми? — деди Кумуш, — ҳамроҳим биравнинг хаёли, биравнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.

Отабек «ҳамроҳ»га тушунди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

— Лекин мен бу сўзингизга ишонмайман.

— Нега ишонмайсиз?

— Негаки, сиз анови... кечаси ҳамроҳсиз эдингиз... Пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

— Ўшал вақтларда ҳамроҳсиз ухлаганим тўғри, — деди, — чунки биравлардан бутунлай умидим кесилган, ҳамроҳим менга ҳамиша умидсизликгина берар, даҳ-шатимнигина ортдирар эди. Аммо ўша кунларда уйқу менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқудагина биравларни кўрар ва кундузлари ҳам уйқу қидирар эдим. Энди бўлса яна йўлдошим хаёл... Тағин нима дейсиз?

— Ҳеч нарса демайман... Лекин сиз икки йил бурунги Кумуш эмассиз.

Кумуш кўрпага бурканиб олди:

— Чиқинг... уйқум келди.

Отабек зўрғагина ўрнидан турди... Ул узоғлаш-қандан кейин Кумуш секингина юзидан кўрпани олди ва мудроқ кўзлари билан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек ҳавлидаги оёғ товшини эшитиб, токчадаги шамълардан учтасини ўчирган эди, даричадан Зайнаб кўринди: «Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқариға чиққансиз, деб ўйлабман...» деди. Отабек жавоб бермай қолган шамъларни ўчирди. Зайнабнинг «ҳали ҳам шу ерда...» сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кеткан эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди.

12. КУНДАШ — КУНДАШДИР

Кумуш қайин отаси билан қайин онасига уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва ақллик муомалалари билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек ҳожи «бу одам фарзанди эмас — фаришта» дер, орада Зайнаб бўлмаса «фаришта», деб атамоққа ҳам ҳозир эди. Ўзбек ойим бўлса эски кина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теваракдан марғилонлиқ, келинни кўриш учун келгучи хотинларға муомалани яна ҳам юқорироқдан туриб қила бошлади. Ҳар бир «келинингиз ажабми?» деб Кумушка суқланғучи хотинларға, «Маним чин келиним Марғилонда эди-да!» дер эди. Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг ҳуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, «алҳазар, ўғлингиздан — уйланган хотинини қаранг», деб қўяр, ҳожи бўлса, «ўзинг билган сихрчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...» деб илжайганда, Ўзбек ойим «рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тағин бир алоҳида хосияти борға ўхшайдир!» деб кулар эди. Кумуш ўзини кўрган келгучи хотинлардан кўпроқ олқиш олса (албатта ошкора эмас), хотинларнинг жўнаши биланоқ дарров Ўзбек ойим Ойбодоқдан исириқ тутатдириб аввал Кумушка, ундан кейин кўнгли қолмасин, деб Зайнабқа солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди.

Егасини сийлаған итига суяк ташлар, қабилдан қизлари туфайли қутидор ва Офтоб ойимлар ҳам жуда яхши иззат кўрар эдилар. Қутидор келганидан бери бир соат ҳам уйда бекор

қолмай, ҳар кун Юсуфбек ҳожининг мухлисларидан бирининг уйида меҳмон ва ҳожининг суҳбатидан мамнун эди. Офтоб ойимни бўлса Ўзбек ойим ўтқизғали жой топмас, қуда сўзи ўрнига — синглим деб хитоб қилар, ошни ҳам унинг раъйини сўрамасдан буюрмас эди.

Келганларининг ўн бешинчи кунигача шаҳарнинг казо ва казо хотинларини қабул қилиб ўткардилар. Яъни Офтоб ойим Тошканднинг юз боши ойимидан тортиб, понсадбоши, қўрбоши то ўрда ойимларига танишиб олди ва уларнинг ҳар бирларидан кутилмаган даражада иззат, ҳурмат кўрди. Бу ойимларнинг ҳар бирларидан — «албатта бизникига меҳмон бўлмасдан кетмайсиз, эгачи деган таклифлар ҳам ҳисобсиз эди. Ўзбек ойимнинг лозим топишича, бу таклифлардан фақат ўн чоғлуғи ижобат этиладирган бўлиб ва биринчи мартаба Нормухаммад қушбегининг хотини Сорабек ойимникига, яъни ўрдага борилмоқчи эди.

Ўн олтинчи кун меҳмон оёғи товсилланиб, Ўзбек ойим Сорабек ойимга ўзларининг боришларидан хабар юборди ва Ҳасаналига аравани қўшмоққа буюрди. Ўрда ойимларининг турмушларини кўрмагани учун Кумушнинг ҳам улар билан бирга борғуси келди ва эрталаб чой устида Зайнаб тилга келтуриб, «Зайнабингиз ҳам борадимиз» деб сўраганида, Ўзбек ойим: «Зайнаб бир мартаба бориш бўлса борган», деб жавоб берди.

— Мен-чи?

— Сен ҳам бормайсан.

Кумушнинг маъюсланиб қилган сукутидан кейин, Ўзбек ойим мундоғ изоҳ бериб чиқди:

— Сен Тошканддаги Юсуфбек ҳожининг келини бўласан, болам! Чорламаган жойга бориш учун се-нинг кафшинг кўчада қолган эмас, — деди.

Отабек қаёққадир от миниб кетган эди. Юсуфбек ҳожи билан қутидор Солиҳбек охунднинг Кўкалдош ҳужрасига меҳмон бўлиб кетганлар. Фақат бу кун уйда қоладирганлар — Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоқ эдилар.

Ўзбек ойим йўлаккача кузатиб чиққан Кумуш билан Зайнабка қараб арава ёнидан кулди:

— Икки кундаш уйни холи топиб тағин юлишманглар! Ойбодоқ, сен кундашлардан хабарсиз қолма!

Офтоб ойим аравага минар экан:

— Худой сақласин, ойи! Шукур, иккаласининг ҳам ақл-ҳуши бошида! — деди.

— Булар кундаш эмас — эгачи-сингил-ку! — деди отнинг жиловидан ушлаб Ҳасанали.

— Мени ташлаб кетканингиз аламини Зайнабдан олмасам кимдан олай, — деди кулиб Кумуш ва дарбозанинг ҳалқаси билан ўйнар экан: — а, юлишамизми?— деб Зайнабдан сўради. Зайнаб жавоб бермади.

Ўзбек ойим Ойбодоққа баъзи таълимотларни бергандан кейин келинларига:

— Тушда иссиғсиз қолманглар! — деди. Арава қўзғалди.

Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига қайтиб кирдилар. Кундашининг сўзсиз, несиз ўз уйига кириб кеткани учун ўйланиб, бир оз ҳавли юзида тўхтади, сўнгра бу ҳам ўз уйига бурилди.

Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини ул яхши онглар эди. Бу кун бўлса ўйнаб айткан сўзи жавобсиз ҳам қолдирилиб, бу ҳол яна унинг миясини қотирди. Кўнглида бир хиралик билан бориб дарича ёнига ўлтирди. Зайнабнинг ҳасадини қўз-ғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсунда миросани сошлаш йўллари йўлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескинлашкан Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва мироса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизғанчиқлик ҳисси уйғонган... Фикри шу ерга етканда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабка бошқа-чароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибалик тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг ул сакраб ўрнидан турди-да, тоқчадаги ойнани олди ва ўзига қаради...

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради. Шунга ўхшаш бир қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жингила кипраклар, қундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... Ўзини Зайнабқа қарағанда сиқик, ёш, боласифат кўрди... Ойнани тоқчаға қўйиб Зайнабқа чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояғи ўрнига ўлтурди. Анчагина ўйлаб ўлтурғандан кейин кўнглига «у мени сўйса бўлди-да», деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади, гўё ўзининг сўйилиши бир неча ойлиққагина ўхшар, Зайнабнинг тўлған ойдек юзи бу сўйилишка шу беш-ўн куннинг ичидаёқ хотима бературғандек кўринар эди. Шу кўриниш орасида Зайнабни яна ўз кўзидан яхшилаб ўткармакка ва унинг ҳусн кучини синамоққа қарор бериб ўрнидан турди...

Кумуш кирганда Зайнаб дарича ёнида тўппи тикиб ўлтурар эди.

— Ойим айтқандек, — деди кулиб Кумуш, — сиз билан юлишқали келдим.

Зайнаб тўпписини қўйиб ўрнидан турди:

— Мен ҳам олдингизга чиқайми, деб турған эдим...

Кумуш истеҳзо билан кулди:

— Тўппи тикиб ўлтурибсиз-ку, маним олдимға чиқармидингиз, баракалла сизга, — деди. Зайнаб бир сабаб кўрсаталмай ўнгғайсиз ҳолда қолди. Дарҳақиқат, унинг бу иши очикдан-очик болаларча кетган эди. Кумуш уни ўнгғайсиз ҳолдан чиқариш учун тикилган тўппини ердан олиб кўрган бўлди.

— Чокни яхши тикар экансиз, кимга?

— Биравга атағаним йўқ, ахир биттаси кияр... Ўлту-ринг.

Икки кундаш қаршима-қарши ўлтиришдилар. Кумуш унга тикилиб-тикилиб қарар эди... Зайнаб бояғи ўнг-ғайсизлиқдан ҳали чиқиб етмаган, қизаринқираб ерга боққан эди. Бир-икки дақиқани сўзсиз кечирдилар.

— Чиқмағанимни ҳам кўнглингизга олибсиз-да, — деди ниҳоят Зайнаб.

— Нега кўнглимга олай, мен ёш боламанми, — деди, — келганимга ўн беш кун бўлмасдан ўзингизни четка тортиб бошладингиз... Мен сиз билан эгачи-сингил бўлармиз, деб ўйлаған эдим...

— Ҳали нима бўлибмиз... Арзимаган гапни ҳам кўнглингизга олаберсангиз...

— Бу арзимаган гапми? — деди Кумуш, — уйда ҳеч ким йўқлиғини билатуриб ўзингизни четка тортасиз... Бу эса юзингни кўришга тоқатим йўқ деганингиз бўладир.

— Қўйинг-чи... Ўзингиз ҳар бир нарсани ҳам кўнг-лингизга олаберар экансиз... мен унақа эмасман...

Бошланишда анчайин ҳазилга ўхшаб кўринган бу кинахонлиқ кутилмаган жойда бир тус олиб кетди. Кумуш ўн беш кунлардан бери йиғилиб келган аччиғини бир варакай тўкиб солди:

— Мен кўнглимга олсам арзийдирганини билиб оламан, — деди.

— Олдингизга чиқмағаним юзингизни кўрмаслик учун бўлганини сиз қаёқдан билдингиз, маним ичимга кириб чиқмағандирсиз-ку, ахир?

Зайнаб ҳам анча қизишиб олди. Кумуш ундан ҳам ошиб тушди:

— Билиш учун ичингизга кириб чиқишим шарт эмас... Баъзи ишларингиз ичингиздагини менга очик сўзлайдир.

— Қайси ишларим?

— Сўраманг...

— Билмаган бўлсам билдириб қўйинг, ахир.

— Айтсам яна аччиғингиз қистайдир...

— Тўғри гап бўлса аччиғим сира қистамайдир...

Яқинроқда юмиш қилиб юрган Ойбодоқ эшитмасин учун секинроқ товушда:

— Қистамаса айтай, — деди Кумуш, — эрингиз маним олдимға кирса, нега ишингиз бўлса-бўлмаса кириб ўлтуриб оласиз-да, ёлғиз қолганимда кирмайсиз?

— Шундоғ деярсиз, деб турған эдим ўзим ҳам— деди Зайнаб,— киришимни ҳам кўнглингизга олған бўлсангиз, энди мундан сўнг кирмаганим бўлсин.

— Қани, тўғри гапка аччиғингизнинг қис-та-мағани?

— Ахир, эрингиз билан ёлғиз ўлтирғанингизда мундан сўнг кирмайин деяпман-ку.

— Эгриликка олманг, Зайнаб, — деди Кумуш, — мен бу гапни ёнимда эрим бўлганда кирма, деб айтмадим, балки бояғи сўзимнинг исботи учун айтдим...

Бу ўринда иккиси ҳам жим бўлдилар. Ойбодоқ даричага келган эди:

— Тушлик ош вақти бўлдими, нима томоқ қилсамикин?

Кумуш Зайнабга қаради:

— Нима томоқ буюрамиз?

— Сиздан сўраяпти...

— Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилингиз, — деди Кумуш.

— Лағмон қилайми? — деб Ойбодоқ Зайнабга қаради.

— Томоққа иштиҳом йўқ, ўзингиз билганингизча қилаберинг.

Ойбодоқ кетди. Унинг кети билан Зайнаб «тавба» деб қўйди.

— Тавба деманг, Зайнаб... Бу гаплар айниқса сиз билан менга келишмаса ҳам азбаройи мени ёлғиз ташлаб қўйғанингиздан айтдим... мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биравимиздан четлашиб, минғайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.

Кумушнинг «уч-тўрт куни...» билан Зайнаб ё-ришиб кетгандек бўлди:

— Вой ўлай, Кумуш опа, — деди Зайнаб бўшашқан оҳангда, — чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тарикдек ёмонлиғим бўлса, эртагача етмайин.

«Кетиш» сўзини эшитиб онд ичиб бошлаған Зайнабга Кумуш ичдан кулиб қўйди ва «енди ўлсам ҳам кетмай, сен қараб тур!» деб янди.

Шундан кейин орадан гап-сўз тўхтағандек бўлди. Кумуш тиззасини қучоқлаб ниманидир хаёлида, Зайнаб бўлса қатимини узун тортиб тўпписини тикар эди. Анчагина шу ҳолатда қатим тортқандан сўнг Зайнаб секингина қаршисидағи ғайри расмий ёвға ёвларча қаради. Узоққина қараб турғандан кейин ўзига ҳам сездирмаслик қилиб энтикди, яна уч-тўрт қатим тортти...

— Сиз мунчалик қўрқмасангиз ҳам бўлар эди...

Кумуш бир оз жавобсиз қолди ва сурилиб деворга суялди:

— Нимадан ҳам қўрқмасам бўлар эди?

— Ахир... жек кўрмасангиз ҳам... дейман-да...

— Мен кимни жек кўрибман?

— Биларсиз ахир, кимни...

— Уят, Зайнаб!

— Сизники ҳам уят!

Яна икки кундаш ҳужумга ҳозирланишқан хўроз-лардек бир-бирларининг устларига ҳурпайишдилар.

— Нимам уят? — деб сўради Кумуш.

— Мен эрим билан ўлтурганда устимга кирма, де-йишингиз албатта уят.

— Аввало мен бу сўзни сизнинг ҳалиги қилиғингизга қарши айтдим. Агар сиз буни чинга ҳисоблаған бўлсангиз, мен ҳам сиздан чинда сўрайин: сиз эрингиз билан ўлтурганда мен устингизга кирдимми?

Зайнаб бу саволнинг жавобига қолғанда бир оз тутилиқди. Чунки, Отабек Зайнаб ёнида бўлганда Кумушнинг кирганини хотирлай олмади.

— Сиз кирсангиз албатта кўкрагингиздан итармас эдим, — деди Зайнаб. — Ўзингиз жек кўрганингиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз.

— Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапка темирчилик яхши эмас!

— Гапка темирчиликдан худой сақласин, ота-бобом темирчи ўткан эмас.

— Ким сизга — отанг темирчи деяпти?

— Ахир сўзингизнинг сираси шунга келади-да...

— Тавба, — деб кулди Кумуш, — жек кўрасан, деб бир айтасиз, ўзингдек фаҳмлайсан, деб узиб улайсиз, сен қўрқмасанг ҳам бўлади, деб тагин нина тикасиз... Мана шуни гапка темирчи, деб айтадилар.

— Рост-да ахир, сиз қўрқмасангиз ҳам...

— Сўзлай беринг.

— Ахир...

Зайнаб ўзининг хатосини онгли ва гапуралмай ғўлдиради. Кумуш эса буни сезиб Зайнабнинг ўз оғзидан иқрор этдириш кўйига тушди.

— Мен тушундим, — деди, — сен қўрқмасанг ҳам бўлади эринг сени яхши кўради, демакчисиз.

Зайнаб ишини тўхтатиб бўзрайғанча Кумушка қараб қолди... Бу хатосини ўнглаш учун эсига ҳеч гап келмас эди:

— Ахир... менга ўхшаш сизни ҳам ишондириб қўйғандирлар.

— Сизни нимага ишондирғанлар?

— Ахир... Мен сенсиз туролмайман, деб сизга ҳам айткандирлар...

— Ҳеч.

— Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтадирлар... У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...

Ўзи асло ишонмаған шунча ёлғон гапларни бояғи довдираш ҳолатида илҳом равишда тўқиб юборди. Унинг бу довдир гаплари ғалаба қозонмоқчи бўлған Кумушни довдиратти, бояғи ойна ёнида туғилган шубҳаси чинга чиқғандек бўлди ва муҳокама хусусиятини йўқотди. Зайнаб тўғри айтади, деб ўйлади, агар уни яхши кўрмаганда Тошкандга келишимни кутиб ўлтурармиди?..

Зайнаб бу ёлғонлаш натижасидан қўрқиб, ўнгу терс ишига ёпишди. Кумуш моддий ҳаётидан айрилған жонивордек бўшашди. Ойбодоқ она тарафидан икки кундаш ўртасиға қўйилган тушлик бир неча вақт совиб ётди. Зайнабнинг қўрқа-писа «олинг, опа»сидан сўнг икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишдилар...

Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томондан қарши олинди. Уст тўнини ешиб Зайнабка бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳавли юзасида бир оз тарадудланиб қолди. Теварагида ғилдирлаб юрган Зайнабнинг уйига кирабериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг олдиға кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра «ухлағандир», деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлған ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқузиб, ёнига учта пар ёстикни уйди. Эрининг маҳсисини артишка кўмаклашиб, елпиб қўймоқ учун изн сўради. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб қўйди. Отда келган бўлса ҳам куннинг иссиғлиғидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой сўзи оғзидан чиқмасданоқ Зайнаб ўчоқ бошиға югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига қаради. Эшик ва даричалар очик бўлсалар ҳам уйда бирар кўринмади.

Кумуш келгандан бери Отабек кун сайин ўзини сиқикроқ бир доираға кириб борғанлиғини сезар эди. Адимини санаб босиш, бир чўқиб саккиз ёққа қараш каби эҳтиётларға таълимотсизоқ ўрганиб қолған, бунинг устига бир хил ўнғайсизлиғи ҳам йўқ эмас эди... Унинг ўткан кунлари, яъни Кумушка Марғилонда қиладирған муомала ва алоқаси Зайнабка қоронғи, шу қоронғилиқдан фойдаланиб Зайнаб билан муомаласи ўзи тилаганча. Аммо энди ўша ҳолатни давом этдириш мумкин эмас эди. Кумушка кулиб қараса, Зайнабка ҳам шундоғ қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга ҳам шундоғ қилишға мажбур эди. Бироқ бунинг биринчиси юракдан, иккинчиси... Биринчисини тавсиф қилиб кўрсатиш нучукким, биз шу ўрингача кўб қоғозларни қоралаб келамиз, ўқуғучини ҳам зериктирмай орқамиздан

эргашдиргандек бўламиз, чунки Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғриси шеърият бор эди. Иккинчи масала устига ўтиб таҳлил қилмоқчи бўлсақ, Отабекда мажбуриятдан бошқа ҳеч гап тополмаймиз, топган билан ўқуғучиға қизиқарлиқ бир нарса чиқмайди. Қаҳрамонимизнинг ҳозирги «мажбурияти» сабабларини муҳтарам ўқуғучилар яхши ҳис этсалар ҳам яна биз бир даража ўз томонимиздан уларни санаб кўрсатамиз:

Дин адолатка буюрадир ва ота-онанинг ҳурматлари кўндаланг, мажбуриятнинг энг кучлиги ҳам нозиги — мундан бир неча ҳафта илгари Зайнаб аввал мартаба юрак дардини кўз ёшлари ичида очиб берди. Ҳаммадан ҳам мана шу кейингиси Отабекни сиқиб ташлаган эди. Бу дард айниқса Отабекка уч йилдан бери синашта, ул бу дарднинг аччиғ-чучугини уч йил бўйи тотиб келар ва шунинг учун ҳам бояғи оғирлиқни ўз устига олмоққа мажбур эди...

Зайнаб унга икки пиёла чойни ичиргандан сўнг сўради:

— Сизни кеч қайтарсиз, деб ош қолдирмаган эдик, совуғроқ бўлса ҳам озроқ олиб қўйган эдим... есангиз?

Отабек очиқиб келган эди, «майли, беринг», деди. Бояғи гап билан ейилмаган лағмон Отабекнинг олдиға келди. Устидаги қиймаси билан лаганнынг бузилма-ғанини кўриб Отабек сўради:

— Ўзларинг емадингларми?

— Едик. Кумуш опа ҳам шу ерда эдилар... Лағмонни унча хушламас эканлар, шекиллик, яхши емадилар... У киши емаганларидан кейин мен ҳам еб ўлтурғали иймандим...

— Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг, — деди бек.

Зайнаб эридан ийманмай биргалашди.

Хўрак ораси Отабек Зайнабдан сўраб, Кумушнинг ухлаб ётқанини билди. Томоқдан кейин Отабек ҳам бир оз ухлаб олиш учун ётди. Кўзи уйқуға борғач, фақат шуни кутиб ўлтурган Зайнаб кўлида елпуғичи билан ёстиқ ёнига келди. Эри жуда ухлаб кеткандан сўнг елпий бошлади... Елпир экан, Зайнабнинг кўзи Кумушнинг уйида эди...

Зайнаб ўзининг бу тасодуфий муваффақиятини кундаш назаридан ўткузиб олмоқчи ва бояғи даъвосини бир даража амалда ҳам кўрсатмакчи эди.

Зайнаб шу ҳолда узоқ фурсат эрини елпиди ва натижада маълум кўрукни одатдан ташқари бир муваффақият ичида кундаш назаридан ўтказди: нима юмиш биландир уйдан чиққан Кумуш Отабекнинг ёстиғи ёнида кўлиға елпуғич ушлаган Зайнабка кўз қирини ташлаб ўтди.

Бирар соатдан кейин Отабек уйғонди. Зайнаб ҳам кундаш юрагини ун қилғучи ел тегирмонини тўхтат-моққа мажбур бўлди.

Отабек уйга кирганда ёстиқ бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди. Отабек бир неча дақиқа унинг уйқулиқ ҳолатига термулиб қолди ва унга роҳатсизлик бермас учун секингина орқасиға қайт-ди. Уй эшигидан чиқар чоғида яна бир қараб олди... Энди уйқулиқ кўз очилган эди.

— Тинч ухлай беринг, мен кетаман.

Кумуш кўз юмиш ўрнига ёстиқдан бошини узди ва ерга тушкан рўймолини ўраб, ўлтурди. Унинг кўзи уйқудан қолган кишиларнинг кўзидек қизарган эди. Отабек қайтиб кирди.

— Нега кўзғалдингиз, ухланг, — деди. Кумуш жавоб бермади, қовоғи солиғ эди. — Кўзингиз қизариб кетипти, ухлай олмадингизми?

— Тобим йўқ...

— Худой сақласин, — деди бек ва Кумуш ёниға ўлтирди, — қаерингиз оғрийдир?

— Билмайман, — деди. Кўзи токчадағи алланарсаларда эди.

Отабек бу терс жавобни ҳазил фаҳмлаб кулди ва Кумушнинг манглайиға кўлини тегизди:

— Нега билмайсиз?

— Қўлингизни олинг.

— Нега олай?

— Мендан ҳазар лозим...

— Сиздан ҳазар қилмайман...

Кумушнинг кўзида бир турлик филтиллаш бор эди:

— Зайнабдан-чи? — деб сўради.

Отабек дафъатан жавоб бералмай ҳавли томонга қараб қўйди:

— Буни... мендан ҳам сиз яхши биласиз.

Отабекнинг аланглаб жавоб бериши Зайнабнинг бояғи даъвосини чинга чиқаргандек бўлиб, Кумуш жуда ҳам тўнини тескари кийди ва юзини четка бурди:

— Ялҳақликни қўйинг.

Отабек бу ҳолга тушунолмади, Кумушнинг кўзига жик тўлган ёш яна уни шошириб қўйди.

Шундоғ ҳам бўлса кулимсираб:

— Уйқудан сўл ёнингиз билан турибсиз, — деди.

— Чунки маним ўнг ёним билан турғузидиган кишим йўқ...

— Адоват шунинг учунми ҳали? — деди бек ва кулиб юборди.

Кумуш кўз ёшисини артди:

— Ҳа, шунинг учун.

— Шунинг учун бўлса арзимаиди...

Кумуш кўтарилиб кетди:

— Икки юзламалиғингиз ва тил тегида тил сақлағанингиз ҳам арзимайдими?

— Тушунмай ётибман...

— Албатта тушунмайсиз ва тушунишни ҳам тиламайсиз.

Ул Кумушдан мундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. Бир онда неча хил эҳтимолларни ўйлаб чиқди:

— Зайнаб сизга бир нарса дедими?

— Деди, «Сенсиз туролмайман» деб айткан сўзла-рингизни ҳам деди.

Унга нима бўлса ҳам икки кундаш ўртасидан анча гаплар ўткани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг ёлғон-яшиқ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқайди. Аммо бояғи ярим жиддий вазиятини бузмай сўради.

— Зайнабнинг сўзига сиз ишондингиз?

— Ишонмайдирган гапми?

— Яхши, мен унга шундай деб айткан ҳам бўлайин, лекин шунда ҳам сизнинг хафаланишингиз менга қизиқ туюладир. Айниқса сиздан бу гап...

Кумуш индамади. Отабек унинг орқа сочидан тутиб секингина ерга босди:

— Қани гапуринг-чи менга, орангиздан бир гап ўтдими, — деб сўради.

— Ҳа ўтди, — деди Кумуш ва четка қараб кулимсиради.

— Ўн беш кун бўлмасдан?

— Мендан бошқа хотин бўлса Зайнабингиз билан биринчи кунданоқ аразлашар эди...

— Худо хайрингизни берсин...

— Кесатманг.

— Кесатмасам гапуринг.

Кумушнинг рақобат ўти бир оз ўча тушкан эди, уч-тўрт кунлик можародан яхшигина ҳасрат очилди. Отабек ҳасратни ярим жиддий тинглаб борди. Зайнабнинг кейинги сўзи ва сўнги елпйтиш фожиёлари ҳам ҳасрат қолипига бирма-бир кириб чиқди. Ҳасрат тугалгандан сўнг Отабекнинг юзидаги бояғи ярим жиддийлик кетиб, унинг ўрнини ўйчанлик олди. Ул шу ҳолатда анчагина сўзсиз қолди ва охирда ўзини натижа кутиб ўлтурғучи Кумушка қараб кулиб қўйди.

— Нега куласиз?

— Чунки йиғламоққа арзимайдир.

Кумушнинг қошлари чимирилди:

— Зайнабингизнинг бу қилиғига мен чидалмайман.

— Чидаш ва чидамасни ҳозирча бир тарафка қўйиб турайлиқ, — деди Отабек, — аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: менга ишончингиз борми?

— Бор, ҳам йўқ, — деди Кумуш ва кулимсираб бир оз ўйланиб олди, — Зайнабнинг ҳалигидек гаплари кишини шубҳага солар экан...

— Аммо сизни шубҳадан чиқаратурған ҳужжатларингиз албатта йўқ эмас эди.

Кумуш уялғаннамо юзини четка бурди, Отабек товшини секинлатиб давом этди:

— Ўткан кун сиздан «Тошкандда қоласизми, йўқ-ми?» деб сўраганим ҳам фақат шунга ўхшаш гаплар билан сиз хафаланманг, деб айтилган эди. Агарда сиз сиқилар экансиз, ҳали ҳам Тошкандда қолмаслигингиз менга маъқул кўринадир. Чунки мен сизни шунинг сингари ўринсиз озор чекишингизни хоҳламайман.

— Сиз қувламасангиз, мен Марғилонга бормайман.

Отабек кулди.

— Агар сиз шунга ўхшаш арзимаган гаплар учун маним устимга ҳужум қилаберсангиз, албатта қувлайман.

Кумуш бир хил ўпкаланган боқишда:

— Сизга ишонсам бўладими? — деб сўради.

— Юрагингиздан сўранг.

— Юрагим... Юрагим ишонма, дейди.

— Бўлмаса бу юрак сўзи эмас.

— Албатта юрак сўзи.

— Юрагингизнинг ишонма, дейишка бирар важи бордир?

— Бор.

— Бўлса айтинг.

— Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди... Сиз ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг.

Отабек мақсадга тушунди, дафъатан жавоб беришка ҳайрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаған эди.

Кумуш Отабекдан жавоб кутиб ўлтурмай яна деди:

— Бошқалар юрагини синаб кўришка қудратим етмаса ҳам маним юрагим икки нарсани ўз ичига сиғдира олмайдир...

— Сенинг юрагинг икки нарсани ўз ичига сиғди-радир, демакчисиз.

— Демакчи эмасман, — деди Кумуш, — чунки ҳеч вақт бўладирған гап эмас...

Кумуш ҳамон юқорида айтилган бир маънонигина ифода қилмоқчи бўлар эди. Аммо Отабек Кумушнинг тўсиндан ўзгариб кеткан характер қатъиятига ва бир кундаёқ, бунчалик масофани ўткан кескинликка жуда тааж-жубда, қаршисидағининг суратида эмас, сийратида қизиқ бир ўзгариш кўрар эди.

— Мақсадингизга яхши тушунаман, — деди охирда, — ҳар жиҳатдан қаралғанда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшанғача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...

Кумуш индамай қўйди. Эҳтимолки, ул кейинги масала тўғрисида эрининг фикрини билиб қўймоқчи эди...

13. ЭСОН БЎЛСАҚ КЎРИШАРМИЗ

Тошкандга келишнинг йигирманчи кунидан қутидор Марғилонга қайтиш фикрига тушди. Ҳожи ва Отабеклар яна бир неча ҳафта қолишга қистасалар ҳам, бўлмай узр айтди: «Уй ёлғиз, фақат Тўйбека билан Ойша она; ҳоллари нима кечти, нима қўйди маълум эмас. Бошқа тарафдан ўзимнинг савдо ишларим ҳам ўлда-жўлда, шунчалик меҳмон бўлдиқ. Бас, қилған иззат ва икром-ларингиз учун раҳмат», деди. Ҳожининг: «Енди келин болани юбормаймиз-да», деб кулишига — «Маним болам эмас — сизники, у ер ҳам бу ер ҳам ўзининг уйи, жанобингиз

нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша», деди. Ҳожи бирмунча гап айлантириб, «Ўртадан анови гаплар ўтмаган бўлса эди, албатта бу ерда олиб қолмас, зероки, сизнинг бағрингизни бўш қўйиш инсофдан бўлмас эди. Агар сизга оғир тушмаса юртдаги гап-сўз босилгунча бирар йил Тошкандда тур-син, сўнгра Марғилон борсин, дердим», деди. Қутидорға ҳам бу мулоҳаза жуда маъқул тушиб «бу мулоҳазалари беандоза тўғри, албатта мунда бирар йил туриши лозим ва лобид!» деб жавоб берди.

Кумушнинг Тошкандда қолишига отаси шундай ёвош қаради, бу тўғрида Офтоб ойимнинг фикр ва ризолиғи билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтуриб кўрмади. Ҳолбуки Марғилондан чиқишда Офтоб ойимнинг «Кумушни Тошкандда қолдирмайсиз!» деб қўйган биринчи шартига қайта-қайта қўл қўйғучи шу қутидор эди. Сўзни чўзмоққа ҳолат йўқ: эрларимизнинг Офтоб ойимларға қараши ҳаммиша шундан бошқа эмас.

Қайтиш хабари Офтоб ойим қулоғига етишкандан кейин унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қарағанда ҳам кўброқ ихтиёрни қизида бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

— Кумуш, — деди кулимсираб, — қайтар эмишмиз, даданг айтибтилар.

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўлтурган эди. Кўзини ишдан олмади:

— Қайтсаларингиз, хайр-хўш.

Бечора она қизининг лоуболи бу гапидан бўшашиб кетди ва не зайлда ўлтуриб олганини билмади:

— Нима дейсан?

Кумуш илжайиб онасиға қараб қўйди, яна ишини тика берди:

— Кетсаларингиз хайр-хўш.

— Сен-чи?

— Мен қоламан.

Офтоб ойим тушунолмай қизиға бир неча вақт тики-либ турди. Кумуш унга қарамай нина санчар эди.

— Ҳазилингни қўй.

— Ҳазилим эмас — чиним.

— Уят эмасми?

Кумуш кулди:

— Нега уят бўлсин?

— Қўй-чи!

— Қолсам ўз эримники, — деди Кумуш, — бегона эмаски уят бўлса...

Офтоб ойим ўт ичида қолғандек тобланди:

— Бирав қол, демаса ҳам қолаберасанми?

Кумуш ишини ёнига қўйиб энди онасиға қаради:

— Аввало бу ерда қолишимға сиздан бошқа ҳеч бир қарши киши йўқ. Зайнаб сизнинг ёнингизға ўтса ҳам, бироқ унинг хоҳишини менга аҳамияти йўқ.

— Эсинг ўзингдами, бола?

— Ўзимда, — деди кулиб, — ман сизнинг қизингиз Кумуш... Ҳозир Тошкандда ўз эримникида ўлтурибман...

— Эрим, деб туққан онангдан кечасанми, юзсиз?

— Йўқ, кечмайман, фақат бир неча вақт соғи-нибқина юраман.

Офтоб ойим қизининг бу гапини эшитиб йиғлаб юборди:

— Онангнинг ўша соғинишқа тоқати йўқ, — деди, — ман сани кундашлик уйга ишонмайман...

— Кундашим битта бўлса, дўстларим саккизта.

Офтоб ойим кўз ёшисини артди:

— Кундаш билан ҳазил ўйнама, қизим.

Кумуш гўё Зайнаб устига ҳужум ясайтурғандек ҳурпайди:

— Ул кундаш бўлганда мен кундаш эмасми?

— Минг қилганда ҳам, — деди онаси, — сен чин кундаш бўлолмайсан.

— Нимага?

— Нимагаки эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда.

Кумуш кулимсираб онасининг қулоғига шивирлади:

— Бу тўғрида хотиржамъ бўлинг.

— Нима учун хотиржамъ бўлай?

— Агар Зайнаб манга кундашлик қилаберса, ку-я-вингиз унинг жавобини бермакчи... Шунинг учун ҳам маним бу ерда қолишим маъқул.

— Жавобини берса, қайтиб келишлик қочмас...

— Ман кетсам, — деди Кумуш, — ҳеч қачон Зайнабка жавоб бермайдир.

— Нега бермайдир?

— Шунинг учунки қудачангиз келинсиз қоламан деб ораға тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келадир.

Офтоб ойим ҳамон оёғ узатмади, қизиға ялиниб кўрди:

— Ёш жонинг бор, қизим, — деди, — биравга ёмонлиқ соғинма, ман билан бирга кет, нима қилишса ўзлук-ўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстикқа бош қўйған.

— Сиз тушунмай ётибсиз, — деди Кумуш ва эшикдан оёғ товшини сезиб гапни шу ерда тўхтатди. Ўзбек ойим сўзланиб кирди:

— Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин... Марғилон деган юртдан от-отлаб, туя қўмлаб кел эмиш-да бир ойғина турмай кет эмиш! — Офтоб ойим билан Кумуш унинг ҳурматиға ўринларидан турдилар. Ўзбек ойим ўлтура-ўлтура сўради. — Ҳали эшитдинларми?

Эшитдик, — деди Офтоб ойим биз ҳам шунинг можаросида эдик.

— Ахир шу ҳам гапми, худда аллакимларга ўхшаб.

Офтоб ойим узр айтди:

— Уйимиз ёлғиз, шунчалик сизларни озор чекдирдик... Бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайлиқ-чи... Худда ўз уйимиздек яйраб-яшнадиқ, шарофатларингиз соясида кўб кишилар билан танишдиқ, иззат-икромларингиз таърифидан ожизмиз... Энди навбат сизларнинг ҳам бизнинг шаҳарларга боришларингизға келди.

— Бекор гап, — деди Ўзбек ойим, — ҳали қудаларимизни муддаодагидек сийлай олганимиз йўқ, шу ҳолда жўнатсақ бизнинг шаънимизга яхши эмас... Мен қудамнинг олдиға чиқаман, бизга номус келтирмакчи бўлса эртага жўнайберсин.

Офтоб ойим такрор узр айтди:

— Бизни уялтирмакчи бўлсангиз майли, чиқинг, агар хурсандлигимизга қарасангиз, қўйинг. Кумушингиз ҳам; шунча турганимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизникига борсинлар, дейди...

Кетиш орасиға Кумуш ҳам келтурилиб сиқилғач Ўзбек ойимнинг ҳалиги одамгарчиликлари кейинги навбатка қолди.

— Ҳали Кумуш ҳам кетмакчими?

Кумуш кулимсираб онасиға қаради. Офтоб ойим узр айтди:

— Шукур, сизнинг олдингизда Зайнабниси бор. Маним бўлса қанот-қуйруғим шу Кумуш. Айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, ойи.

Ўзбек ойим Кумушка хўмрайиб олди:

— Йўқ-йўқ Офтоббону, — деди, — сизларга жавоб берсам-да, Кумушка йўқ.

— Шу галча жавоб берасиз, мен сиздан сўрайман.

— Сўзингиз ерда қоладир, був Офтоб, бир оз андиша ҳам лозим, — деди ва Кумушка юзини ўгирди, — уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бу кун кеткин бурилиб.

— Менда ихтиёр йўқ, ойижон, — деди Кумуш, — сизлар нимани маъқул кўрсаларингиз менга барибир.

Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб «баракалла» деб қўйди. Офтоб ойим қизиға ўқраинқираб ер тегида қаради:

— Албатта Кумуш нима ҳам десин? — деди, Кумушнинг ҳам ҳалигидек қололмаслиға фақат мени кўзи қиймағани учун... бўлмаса албатта кетмас эди.

Ўзбек ойим бир гапдан тоймай: «Кетиш уят, Отабек, уч йил қатнағанда қизингиз бир йилгина Тошкандда турса нима қипти...» каби сўзларни ўзгаришсиз бир мақомда айтилиб турғандан кейин Офтоб ойим бошқа йўл тутмоқчи бўлиб, Кумушни уйдан чиқиб туришка буюрди. Кумуш чиқғандан сўнг:

— Қизини менга қолдиришға аяди деманг, ойи, — деб қўйди, — мунда бошқа мулоҳазалар ҳам йўқ эмас...

— Айтинг.

— Айтсам шуки, — деди бечора она, — Кумушингизнинг феъли хўйи ўзимга маълум: эрка ўскан, лавзи тез, кундашликка чидайдирган сиёқи йўқ, ҳар кун Зайнабингиз билан гиди-биди қилабериб сизни қийнаб қўярмикин дейман... Бир куни келганда онаси қурғур бир оғиз айтмаган эди, деб мендан ранжирмикинсиз дейман... Тана бузоқнинг турқи туқғаниға тамға деганларидек, албатта менга равшан... аразчи десангиз ҳам шу, ичи қоралиқ десангиз ҳам шунда...

Шунча тўқумадан Ўзбек ойимнинг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади:

— Албатта унақа гап ҳар кимда ҳам бўлади, — деди, — шукур, мен билан ҳожи отангиз тирик бўлсақ, ундоғ гапларга йўл қўймаймиз. Зайнаб бўлса худо-нинг яраткан махлуқи; уриш ва араз деган гапни билмайдир.

— Зайнабингизнинг феъли албатта сизга маълум экан, аммо мен Кумушни сизга яхши, деб айталмайман.

— Ўз боласини ёмонлағучини, — деди кулиб Ўзбек ойим, — мен ўз умримда биринчи мартаба кўрдим... Ундан кўра боламни сенга ишонмайман, деб айтинг.

— Нега ишонмайин, фақат қозонимдағини сизға сузиб қўйдим...

— Нима бўлғанда ҳам Кумушка жавоб йўқ.

— Хўб қолсин, — деди Офтоб ойим, жони куйиб асабийлашкан эди, — Кумушдан ҳар на ёмонлиқ кўрсангиз мендан ўпка қилманг.

— Қизингизға ёмонлиқни ўзингиз ўргатиб кетмасангиз сиздан ўпка йўқ.

Икки қуда ҳавли юзасига тушканда Кумуш саҳн бўйлаб юриниб турар эди. Улар Зайнабингиз уйига тўғри кирдилар. Зайнаб уларни қаршилаб ўтқазди ва ачиниш оҳангида Офтоб ойимға деди:

— Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирар ой ҳам турмас экансизлар-да.

— Анча турдик айланай, був Зайнаб, — деди Офтоб ойим, — энди навбат сизларнинг боришларингизға қолди.

Учунчи сўзни Ўзбек ойим олди:

— Шунча айтдим — бўлмади, ёв қувлапими билмадим. Оппоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирға олиб кетмакчи.

Зайнаб бир турлук ҳолга тушди. Кучлангандек қилиб:

— Улар нега кетсинлар! — деди.

Офтоб ойим қудасиға қараб қўйди:

— Кетмаса бўлмайдир, був Зайнаб. Бир чеккаси сизнинг эс-ҳушингиз жойида, маним Кумуш опангиздан бошқа ҳеч кимим йўқ, қолса-ку майли, бироқ мени Кумушсиз ўлди, денг. Шунга қолғанда қайин онангиз бир оз тушунмай туриптилар.

Зайнаб ер остидан қайин онасиға кўз юборди. Ўзбек ойим ҳануз тиртишиб ётқан қудасиға қарши қизишди:

— Қўйинг-чи, — деди, — беш-олти кун қизсиз турған киши бир нарса бўптими?!

— Сиз тушунмаяпсиз ойи... ҳали тағин дадаси биладилар.

— Мен сенга айтай, Зайнаб, — деди Ўзбек ойим ва энди қудасининг гапига қулоқ солмай қўйди, — оппоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқилмасмикин, икки ўртаға совуқчилик ораламасмикин, деб қўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, тегу тахтлиқ, аслзода, Кумушни сийламағанда ҳам бизни сийлайди, — десам ҳам унамайди...

— Мени худо уриптими, — деди Зайнаб.

Офтоб ойим қудасининг кейинги гапидан анча сиқилди. Гўё ўзи Кумушни қолдиришға тарафдор бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг кундашлиқ қилишидан қўрқиб турғандек кўрсатилган эди.

— Янглишяпсиз, ойи.

— Янглишсам, янглишмасам Кумуш бу уйдан силжимайдир.

Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўлтурушни тарк қилди. Энди бу тўғрида эрига мурожаат қилмоқчи эди...

Марғилонғача аравани Ҳасанали минадирган бўлди. Чунки Марғилондан арава миниб келгучи ёлланилған киши бўлиб, Тошкандга келишнинг эртаси куни ҳисобини олған эди. Қудаларнинг қайтиши чинга айлангандан кейин, йўл тараддуди бошланди. Ўзбек ойим бўғирсоқ қовиртириш, талқон туйдириш, тўқоч ёпдириш билан машғул бўлди.

Офтоб ойим эридан ҳам қўлини ювиб қўлтуғиға урган эди. «Ҳожи афанди бирар йил турсин, деб айтди. Энди бир йилни ўзимизча кўрмасак бўлмас. Икки оёғимизни бир этукка тиқишимиз уятка ўхшайдир» дейиши ва сўзга қулоқ ҳам солмай — «меҳмонхонада ҳожи бор, сен билан йўлакда эзилишиб ўлтурулмаман, номус!» деб бурилиб кетиши бечорани жуда ҳам эсанкиратиб ташлади. Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларникидан жўяликроқ узр эшитди. Отабек қайин онасининг фикрига қисман қўшилиб «Нима бўлса ҳам беш-ўн кун оғирлиқни маним учун ўз устингизга оласиз. Агар мен сизнинг талабингизни маъқул қиладирған бўлсам, айниқса қизингизнинг кўнглига шубҳа келадир... Сизга айткулуги йўқ, бу тўғриға маним аралашмоғим яхши бўлмас. Кундаш адовати борасидаги фикрларингиз тўғри ва лекин иш у даражаларга етмас, деб ўйлайман... Жуда бўлмаганда Кумушнинг ўзини олдингизға жўнатарман, хотиржам бўлинг!» деди.

Офтоб ойим шу йўсун ҳар тарафдан ҳам умидсиз-ланиб, менгравсиб қолди. Кумушни кўрган сайин алланучка юраги ачир, жудолиқ кунларини асло тасаввур қилолмас эди. Кумуш бўлса, онасининг ҳозирги ҳолига ачинғандек, унга яқинлашмай, четлаб юрар ва иккинчи тарафдан Зайнабнинг бир ярим қарич осилиб кеткан қовоқ-дудоғиға истехзоланиб томоша қилар эди.

Йўл ҳозирликлари битиб, Ўзбек ойимнинг Ойша кампирга атаб тикдирган саруполари ҳам битди. Бу кун меҳмонларнинг энг сўнги кечалари эди. Ўзбек ойим ярим кечаларгача қудачаси билан сўзлашиб ўлтурди.

Сўнгра Офтоб ойим билан Кумушни ёлғиз қолдириб ўз уйига ётқали чиқди. Она-бола бу кечани бирга кечирмакчи эдилар. Офтоб ойим қудасининг кетидан қизиға ҳайфсиниб қўйди.

— Онангни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим.

— Нега ёнар экансиз...

— Нега ёнмайин ахир, дунёға келиб сендан бошқа овинчоғим бўлмаса... Агар қўлимдан келса ачиб ва ёниб турған юрагимни сенга очиб кўрсатар эдим... Кошки эди бир шаҳаргинада бўлсанг.

Кумуш онасининг юрагидаги ўтни ҳозир синамасдан ҳам ҳис эткан, чунки йигирма йил ўз кучоғида ўсдирған онадан ажралиш унинг ўзига ҳам оғир туюлиб бошлаған эди.

— Беш-олти ой... ҳеч нарса бўлмас, ойи. Эсон бўлсақ тағин кўришармиз.

Офтоб ойим кўз ёшисини дув тўкиб юборди. Начоғлик ўзини қаттиғ ушлаган Кумуш ҳам сиррини яширолмади... Она-бола бир неча вақт йиғи ичида бў-ғилдилар.

— Қолишға-қолдинг, — деди охирда она, — аммо қайин ота ва қайин оналарингға хизмат қил, яхшилиқни қўлингдан берма, айниқса, кундашингга ёмонлиқ соғинма, яхшилиқдир, ёмонлиқдир ҳар нимаики ўзлари қилсинлар, зинҳор сен аралашма.

— Маним нима ишим бор...

— Албатта ишинг бўлмас... Шундоғ бўлса ҳам мен кечаги сўзингдан чўчиб қолдим. Кундашингнинг кўриниши баёвға ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазар керак. Агар ораларингга савуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил. Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?

— Тузик.

— Худойға шукр, қўлингда хатинг бор, ўлғаннинг устига чиқиб тепкандек хат-хабарсиз қўйма. Ҳар бир ўн беш кунда хат ёзиб эрингга бер.

— Албатта, сиз ҳам унутманг.

Бир оз жим қолдилар... Офтоб ойим энтикиб оғир нафас олди ва маъюсона Кумушка қаради. Кумуш ўринсизча онасиға қараб илжайди. Бу ўринсиз ишдан Офтоб ойим аччиғланди:

— Маним ҳолим сенга кулгими, қизим?

— Йўқ, — деб яна кулимсиради Кумуш, — бир-икки кундан бери сиз айтадирган...

— Нима мен айтадирган?

— Ахир... — деб қизаринди Кумуш, — кўнглим айнар эди, деб айтар эдингиз-ку...

Офтоб ойимнинг ҳам юзида бир кулимсираш кўришди:

— Тўғрими?

— Билмадим... — деди, ерга қараб қизарди, — ўткан кундан бери кўнглим айнагандек бўлади... Айниқса палов исидан кўнглим кетади... Аччиғ нарсалар егим келади...

— Муборак бўлсин, — деди Офтоб ойим, кулди. Кумуш ижирғаниб ўзича алланарса сўзланди. Офтоб ойим энгашиб Кумушнинг қулоғиға шивирлади, — бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам енгил хотин, айниқса кундашинг сеза кўрмасин.

Кумуш маъқул ишорасини берди. Она-бола бир ўрин ёзиб ётдилар. Кўб вақткача Офтоб ойимнинг ивир-шивири набира тўғрисида бўлиб қолди. Кўзига уйқу келмай «шуни ҳам кўрар кун бўлармикин?» деб эди.

Саҳар пайтида туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава қўшилди. Аравага чиқадиранган майда-чуйда ташилиб битди. От жиловиди Ҳасанали, арава ёнида қутидор ва ҳожи сўзлашиб турар эдилар. Отабек арава орқасиға нарвонча чиқариб қўйди. Хотин-халаж ҳамма йўлакка йиғилиб, Офтоб ойим бирин-бирин кузатқучи хотинлар билан кўришиб чиқди. Энг сўнг Кумушни бағриға босиб йиғлаб юборди. Кумуш ҳам ўзини тутиб туролмади. Бошқалар ҳам йиғидан насибасиз қолмадилар.

— Худойға топширдим, Кумуш, қазом етиб кўралмай ўлсам, мандан рози бўл!

— Сиз ҳам, ойи!..

Қутидор ҳам кўчадан йўлакка кириб қизининг манглайдан ўпди:

— Кўришкунча, қизим.

— Хайр, отажон.

Йўлакка Юсуфбек ҳожи юзланиб умумий дуоға қўл кўтарилди. Дуодан сўнг Отабек тўриқ йўрғани чиқариб қутидорға тутди. Офтоб ойим яна бир қайта қизи билан қучоғлашғач, Отабекнинг кўмаги билан йиғлаған кўйи нарвончадан аравага минди ва соябон орқалиқ олдинға ўтди. Қутидор Юсуфбек ҳожи билан саломлашиб қучоқлашғандан кейин Отабекнинг қўлтиғлаши билан отқа минди. Отабек ҳам аравага, Офтоб ойим ёниға чиқиб ўлтургач, умумий «Оллоҳу акбар!» дан сўнг Ҳасанали отни йўлға солди.

Кумуш дарбоза ёниға чиққан эди:

— Хайр онажон! Маним учун бувимни қучоғлаб қўйинг. Ўртоқларимға салом айтинг!

— Худойға топширдим, Кумуш, яхши қолинг, қуда!

— Яхши боринг, був Офтоб!

— Яхши қолинг, був Зайнаб!

— Яхши боринг, опоқ ойи!

Арава кўчадан бурилгунча «яхши қолинг, яхши боринг, салом айтинг» сўзлари такрорланиб турди. Арава катта кўчадан бурилиб, кўздан йўқолғач, энг кейинда қолиб йиғлаған кўйи Кумуш ичкарига кирди. Отабек бир неча бекаткача меҳмонларни кузатиб бориб, сўнгра қайтмоқчи эди.

14. ХУШРҲЙБИБИ ВА ЗАЙНАБ

Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир. Моҳирабону-дан икки ўғул ва икки қиз дунёга келиб, тўнғучи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй (ёшлиғида Хушрўй ўрнига Хушра дер эдилар), учунчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди. Зайнаб эгачиси Хушрўйдан етти ёш чамаси кичик эди. Гарчи бу икки эгачи-сингил бир қориндан талашиб тушкан бўлсалар ҳам, сажия — характерда таниб бўлмаслиқ даражада бир-бирларидан фарқлик эдилар. Сажиядагина эмас, сурат ва сиймо важида ҳам катта ўзгаликлари бор эди.

Хушрўй узун бўйлик, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштор ва оқ танлик эди. Хуш-рўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди. Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирған эди. Хушрўйнинг кўзи ўйнаб, ҳар секундда ўн ёққа аланғлар эди. Сингилиси бўлса бирав билан бетма-бет келиб сўзлашқанида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалиқ чоғидаёқ уй ичи ва қўни-қўшни «шаддод» деб исм берганлар, чунки ул кимдан бўлса-бўлсин, айтканини қилдирмай қўймас, агар бирарта иш унинг тилагига тескари кетса шовқин-суронни худда бошига кийиб олар эди. Шунинг учун Хушрўйнинг раўйини билмасдан қозон осилмас, унга ёқмаган гапка оғиз очилмас, ул бор жойда қадам ҳам саналиб босилур эди.

Зайнаб эгачисининг аксича ўз яқинларидан «писмиқ» деб исм олған, онаси бўлса аччиғи чиқғанда «минғаймас ўлгур» деб уни қарғар эди. Айниқса қуйида зикр қиладирған ҳолимиз бу икки опа-сингилнинг характеридаги фарқларини очиб кўрсатиш учун етадир:

Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирар ойлар илгари эрига айтиб болалариға кийимлик олдирад эди. Олдирған кийимлик Хушрўйға ёқмаса даррав ярамағанини айтиб алмашдириб беришка дадасини мажбур этар ва кўнгли-дағини ҳосил қилиб тинчир эди. Аммо Зайнаб бўлса ўзига келган кийимликка қарши бошда бир нарса демас, кийимлик бичилиб ва тикилиб ҳам арафа кунлари келиб еткандан кейин ҳурпайиб ҳеч ким билан сўзлашмай қўяр эди. Моҳира ойим қизининг бирарта ишдан норозилиғини пайқаб «Минғаймас, писмиқ ўлгур, тағин нима жин урди сени?» деб сўрағанида, Зайнаб қовоқ-дудоғини солиб бир оғиз ҳам жавоб бермас эди. Ниҳоят эртага ҳайит деган куни Зайнабнинг ҳурпайиши йиғи билан алмашар ва йиғи ораси мақсад очилса ҳам кўпинча натижасиз қолар эди. Бирар жойга меҳмондорчилик учун борадирған бўлсалар, Хушрўй ҳаммадан илгари эълон этар эди: «Мен ҳам бораман!» Албатта уни қолдириб кетиш учун энди ҳеч кимда ҳад йўқ. Иккинчи вақт: «Мен бормайман!» Бу тақдирда уни бир қадам силжитилсин-чи! Аммо Зайнаб онаси билан янғаси Ҳанифа бир жойга отланадирған бўлсалар, «бораман, бормайман» демас, улар ҳам йиғламаған болаға сут берилмас қаби-лидан индашмасдан меҳмондорчиликка кетар эдилар. Кечқурун қайтиб келсалар бир бурчакда Зайнаб йиғлаб ўлтурипти:

— Нега йиғлайсан?

— Нега мени бирга олиб кетмадингиз...

Зайнабнинг шу феъли балоғатка етиб, эрга теккандан кейин ҳам ўзгармади.

Отабекнинг Зайнабка бўлған муносабатини ўқу-ғучиға албатта сўзлагулуги йўқ. Эри унга ойлаб, йил-лаб қарамай қўйғанида ҳам ул их деб товуш чиқармади. Отабекнинг бу ҳолига қарши чиқғучи ва Зайнабни йўл-йўруққа солғучи яна фақат Ўзбек ойим эдики, бунинг сабаби ҳам иззатлик ўқуғучимизға бир даража маълум бўлса керак. Сут билан кирган жон билан чиқар деганларидек, Ўзбек ойимнинг ўшал вақтлардағи таш-виқотлари ҳам унинг тарафидан фақат «келинлик» мажбури-яти остида қабул қилинар, масалан, қайин она — «фалончи домлаға

бориб мундоғ қил, Зайнаб», деб буюр-мағунча ўрнидан қўзғалмас ва шунинг билан бирга эрининг ташлаб қўйиши тўғрисида онаси, эгачиси ва бошқа яқинлариға чурқ этиб оғиз очмас эди. Зайнабнинг бу ҳолига ҳукман — «ерининг қараш ва қарамаслиғи унинг учун фарқсиз эди» деб айтиш албатта тўғри бўлмайди. Чунки кундашининг Тошкандга келиш хабарини эшиткан Зайнабни биз юқорида Отабек қучоғиға ташланған ҳолда кўриб эдик. Хулоса, Зайнабнинг болалиқ вақти билан ҳозирги ҳолини чақишдириб қарасақ кўрамиз; ёш Зайнаб бир ой илгари тикилиб қўйилган кийимнинг ўзига ёқмаганини фақат арафа куни айтиб, йиғлайди, бу кунги Зайнаб ўзининг муҳаббатини эрига фақат кундаши келиб етар олдида эълон қилади.

Биз юқорида ёш Хушрўй билан ўқуғучини бир даражада танишдирган эдик. Энди унинг оила ҳаёти билан ҳам танишдиришка мажбурмиз:

Хушрўйнинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фав-қулодда бўлған эди. Масалан аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишка мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшка еткандан кейин унга совчилар кела бошлайди. Табиий Хушрўйнинг феълени яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан кўрқадирлар. Олим понсадбошиға маъқул бўлған неча йигитлар, Моҳира ойимға ёққан қанча теги тахтлиқ хонадонлар Хушрўй томонидан рад қилина боради. «Фалончининг ўғлими?» деб сўрайди Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: «худой кўтарсин эрни. Ўшанга текканимдан кўра, қаро ерга текканим яхши!» дейди. Бир неча вақт шу йўсун Хушрўйнинг раъйига қараб эр-хотин зерикадирларда, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи бўладирлар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса демайди. Аммо узил-кесил фотиҳа ўқуб, қудалашини учун уйла-рига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдилариға келиб бетларига айтади: «Ҳали мен эсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқуб ташвиш чекмай уйлариингга жўнай беринглар». Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса ерга киргундек бўлади. Совчилар эрса мундоғ уятсиз қиздан алҳазар ўқушиб жўнайди. Албатта ота-онанинг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайди. Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам «нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?» деган ҳақлик сўз билан дармонсизланади.

Шу воқеядан сўнг совчилар оёқи узилади. Хуш-рўй учун ҳеч ким оғиз солмай қўяди. Чунки бояғи совчилар бу фавқулодда муомалани кўринган биравга дoston қилиб ўқуйди. Моҳира ойим таънага тил очади: «Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим!»

Лекин Хушрўй ҳануз пинагини бузмайди: «Ер қуриб кеткан эмасди, хоҳласам эртагаёқ эрга тега оламан», дейди.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб Азимбекнинг ўртоқла-ридан бўлған Нусратбек отлиғ бир бекникдан хотин устига совчилар келади. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрниға қизиға арз қилади ва Хушрўй мунга қолганда қулоқ қоқмайди. Бу розилиқни эшитиб отаси ва оғаси жуда сўйинишадирлар. Зеро Нусратбек беклар ичида обрўликроқ кишининг ўғли ва ҳозирги тутиб турған иши ҳам анча донғлик бўлади. Шунинг учун унинг хотинлиқ бўлиш камчилиги ҳам эътиборға олинмайди. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй-никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилған биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотинларға маълум бўлади.

Хушрўй чодирдан чиқмасданок чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундашига кесатук билан ҳужум бошлайди. Иккинчи ва учунчи кунларда тўппа-тўғри кундаш устига сапчийди. Ҳафта, ўн кун ўтмасдан эрини ўз томониға оғишдириб кундаши ёниға киргизмаёқ қўяди. Иккинчи ва учунчи ҳафталарда ўчоқбошини ўз қўлиға олиб кундашини иккита ёш боласи билан томоқ важдан ҳам сиқа бошлайди. Нусратбек бўлса кўчага чиқғанда беклик даъвосини қилиб, уйига кирганда Хушрўйбекка мутеъ. Бечора катта хотин Хушрўйнинг доимий ҳужумига маҳкум қолиб, эридан лоақал иккита гўдаклари юзи учун бўлсин марҳамат кўрмай азобланади. Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кундашини бўғиб уриш одатини чиқаради ва ўрим-ўрим кундаш сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайди.

Тамом жонидан тўйган бечора кундаш учунчи ойға чидаб боролмай эридан талоқ сўрайдир. Ноилож Нусратбек ҳам унга жавоб беришка мажбур бўладир. Аламзада бечора икки гўдакни эрига ташлаб кетмакчи бўлганида Хушрўйдан очикчасига шу гапни эшитадир: «Итдан бўлган қурбонликқа ярамас! Болаларингдан умидингни узган бўлсанг, итбаччала-рингни бу уйда қолдир!» Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштирадир. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу ишдан ҳам тоймаслигини аниқ билиб, йиғлай-йиғлай болаларини ўзи билан бирга олиб кетадир.

Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийдир. Мундан бошқа Нусратбек каби бир одамни ҳам ўз ишоратига қаратадир.

Энди етти-саккиз йил бор, ул ўз кайфича яшаб ке-ладир. Ҳар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма қайғу ҳасрати ана шу туғмасликда. Мундан икки йилча бурун эри Нусратбек: «Олти йилдан бери туғмайсан, кўр-сатмаган товупинг қолмади. Энди нима қиламиз?» деб кулган эди, Хушрўй эрининг мақсади нима эканини пайқаб: «Боласиз киши дунёда туролмайдирган бўлса, бир оз захарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!» деди. Шундан кейин Нусратбек мундоғ гапни иккинчи гапирмай қўйди. Дарҳақиқат, Хуш-рўйнинг бу сўзини ҳазил деб бўлмас эди.

15. ЭСИНИ КИРГИЗДИ

«Кундашлик уйда кунда жанжал» деганлар. Албатта буни айткучи киши ўйламасдан ва билмасдан айтмагандир. Жилла, ҳар куни жанжал бўлмаганда ҳам ҳафтада, ўн кунда бир тўполон чиқмаса албатта кундашни кундаш, деб бўлмас. Нега десангиз, бизнинг баъзи бир кундашсиз, чиқитсиз оилаларда ҳам икки, уч кунда товоқ-қошиқ синиб, тоғора янгиланганини ҳар қайсимиз била-миз, бас, энди кундашлик оилаларимизга келганда-чи, албатта юқоридаги — «кундашлик уйда кунда жанжал» мақолини тўғрига, чинга чиқармасдан чора йўқ.

Мен — ёзғучи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу «Ўткан кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишка мажбур бўлдим. Дарҳақиқат, ўз орамизда кундаш жанжалини ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундаш тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқуғучининг қимматлик вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим. Мени кечирсинлар.

Зайнаб ҳафалиги ошқан кезларда қариндош-уруғлари-никига юриб чигилини ешар эди. Уч-тўрт ойнинг ичида икки мартаба эгачиси Хушрўйникида ҳам меҳмон бўлиб кетди. Аммо ҳозиргиси учунчи мартаба келиши эди.

— Нучук худо ярлақади! — деб Хушрўй синглисини қаршилади. Сунбула ойнинг мўътадил ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.

— Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юриптими?

— Қуриб кетсин, — деди Зайнаб ва кўзига ёш олди. Хушрўй ачиниш ўрнига кулди.

— Кел, айвонға чиқ, — деди, — оймникида эдинг-ми?

— Йўқ.

— Уйингдан келдингми?

— Ҳа.

Хушрўй синглисини ўтқазиб чўрисига чой буюрди. Фотиҳадан кейин «поччам эсон, омонмилар?» деб сўрағучи синглисига:

— Поччанг ўлсин! — деди аччиғланиб Хуш-рўй, — Нажмиддинбек деганнинг даласига кеткан эди. Тўрт кундан бери дову дараксиз, ўлдими, қолдими — билмайман.

Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушкан эди. Илгариги тўлалиғининг ярмисини йўқотқанидек тусига қаримсиқлик кирган, кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик

зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган «оғирлиқ» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўлтурғандек эди. Зайнаб эгачисининг ҳалиги гапига ризосизлиқ билдирди:

— Ношукур экансиз, опа, — деди, — поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга маним кунимни солса нима қилар эдингиз?

— Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди, — деб кулди Хушрўй, — менга қолса ҳар ким ўз нафсига яхшилиқ ёки ёмонлиқни ўзи ҳозирлайдир...

— Тавба денг, опа.

— Мен шу чоқғача, — деди Хушрўй, — бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...

— Катта гапирманг.

— Катта гапирсам ва гапирмасам, — деди Хушрўй, — маним феълим ҳар кимга маълум ва ҳаммадан ҳам сенга очиқ... Қўйчи бу гапларни, ўзинг тинчмисан?

— Тинчлигим қурсин...

— Айтсанг, айтмасанг, — деди опаси, — албатта тинчлигинг қуриған.

— Қуритған қурисин...

— Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритған эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг-ўзингга қилаяпсан!

— Ҳамиша шу гапни айтиб қолғансиз, — деб ўпкалади Зайнаб, — дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайдир?

— Сен ва сенга ўхшағанлар.

— Худо урар...

— Айтсанг, айтмасанг худо уриб қўйипти.

— Шундай кунларга мен қолай дедимми?

— Дегансан!

Зайнаб опасининг истехзолик юзига қаради ва унинг нима демакчи бўлганига тушунолмади:

— Деган бўлсам айтинг...

— Сен маним қандай қилиб эрга текканимни биласанми?

— Биламан...

— Билсанг билганинча тур, — деди Хушрўй, — энди келайлик сенинг эрга тегишингга: албатта тона олмасан, сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди, эҳтимолки ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлғандир — бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангинг қўлида, бошқача айтканда уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг, уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат ғалвир сувдан кўтарилгандан сўнгина, сен ўзингни ҳар тарафка ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча — битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш.

Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оқған бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди.

— Мен шундай бўлар, деб ўйламаған эдим...

— Сен ўйлашни билармидинг? — деб кулди Хушрўй.

— Бирав ўлай деса, сиз куласиз!

— Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлағанда, маним кулгим қистайдир.

— Маним ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам йиғидан бош кўтармас эдингиз...

— Сенинг ерингда бўлсам биласанми нима қилар эдим, Зайнаб, — деди Хушрўй, — дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи заҳар билан қўшиб ташлар эдим.

Зайнаб кейинги гап билан эгачисининг юзига кўта-рилиб қаради ва Хушрўйнинг юзида золимона бир истехзо кўрди.

— Яхши, — деди Зайнаб бир хил синиқ товушда, — ҳамма дўстларингиз сизга душман бўлсин, уч йилдан бери сизнинг сўзингизни айтиб ёнингизда келган қайин онангиз ҳам душманингиз ёнига ўтсин: ҳатто сизни туққан ота-онангиз ҳам «сабр қил, болам!» деб қуруқ сўз айтиб ўлтурсинлар... Бас, шу ҳолатда сиз йиғламай нима қилар эдингиз?

Хушрўй пинагини бузмай яна кулди:

— Душман ўзи нима деган сўз? — деди, — мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан сен ўзинг: отангга, онангга дўстим, деб ишондинг, аммо улардан нима яхшилиқ кўрдинг? Бу кун уларнинг «сабр қил, болам!» деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта, бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қарамай қўйди. Аммо сен қайин онангнинг ваъдасига ва тағин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса кундашинг дуосида... сен бўлсанг йиғи қучоғида...

— Сиздан ўзимни чақдирғали келган эмасман! — деди йиғлаған кўйи Зайнаб, — ўз уйимда ҳам тегмай чақадирған газандаларим бор... Сиз ҳам маним куйган жонимга ўт ёқманг-да, агар қўлингиздан келса, бу ўртанған синглингизни тинчитинг.

— Сен ҳеч тинчий олмайсан...

— Ҳар нарсага ақлингиз етади... Лоқал бу бахтсиз синглингиз учун биргина бош оғритсангиз-чи... Устимга шу бало келгандан бери эшигингизга неча қайта келиб қуруқ қайтдим, эндигина сиз ҳам...

Хушрўй бир оз Зайнабнинг юзига қараб турғандан кейин:

— Маним кенгашимга юрасанми? — деб сўради.

— Жўялик бўлса нега юрмай.

— Юрсанг, — деди Хушрўй, — чиқ эрингдан.

Зайнаб ўкраб юборди:

— Ўзим ҳам шундоғ деярсиз, деб турған эдим...

Хушрўй:

— Негаки сенинг дардингнинг давоси, менга қолса фақат шу.

— Қандай қилиб чиқай, ахир...

— Эрдан чиққанлар қандай қилса, сен ҳам шундай қиласан!

Зайнаб жавоб бермади. Чўри хотин ўртаға дастур-хон ёзиб чой келтирди, Хушрўй хизматчини ўчоқбоши юмишларига буюриб чойни ўзи қўйди.

— Дастурхонга қара, Зайнаб!

— Иштиҳом бўғилди...

— Маним айтканимни қилсанг иштиҳонг ҳам очиладир.

— Эрим... эримни кўзим қандай қийсин.

— Жавоб сўрасанг, — деди кулиб Хушрўй, — сени талоқ қилиш учун эрингнинг кўзи қиядими?

— Билмайман...

— Албатта яхши биласан, қияди! Аммо сен аҳмоқ-сан, кўрпангга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!

— Этагингни қоқиб кетабер, дейсизми?

— Чунки шундан бошқа чоранг йўқ!

— Сен ҳасратда ўл, кундашинг яйраб-яшнасин, шуми мақсадингиз?

— Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундашинг яйрамайдими?

— Тузик, — деди Зайнаб, — лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўқитиб ўн қаратаман.

Хушрўй кулди:

— Бундан нима чиқади?

— Ишқилиб келгиндини тинчитмайман.

— Сен тинчитмасанг, — деди Хушрўй, — бошқалар сени тинчитар...

— У нима деганингиз?

— Яъни роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр?..

Зайнаб бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди. Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан синглисига қараб кулимси-рар эди. Бу кулимсираш ораси «қўлингдан нима келади?» дегандек бўлар эди. Зайнабнинг туси шу чоқғача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товшида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди:

— Эсимни киритдингиз, опа, — деди, — раҳмат сизга.

— Раҳматингни менга айтма, — деди Хушрўй, — ишонсанг юрагингга айтарсан...

16. ОЙ-КУНИ ЯҚИН ЭДИ

Кумушнинг ой-куни яқин эди. Набиралик бўла-дирған Ўзбек ойимнинг иши бошидан ошқан, Кумушнинг ойи туғмасданоқ ул бешик ясатиш билан машғул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотин айтиладир ва кимлар? Мана шунингдек масалалар билан Ўзбек ойимнинг мияси жуда шишкан эди. Кумушда кўрилган баъзи нишонларга биноан набирасининг ўғул бўлишида шубҳа қилмас — «ўғул туғасан, Кумуш, мен ҳам Отабекни сенга ўхшаш енгил кўтарган эдим», дер эди. Кумушни хизматдан бўшатилиб баъзи ўчоқ-боши юмишларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлаб бор.

Ўзбек ойим набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин уста Алим фожиъасини хотирлар эди. Юсуфбек ҳожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювған, кўб вақтини меҳмонхонада «Қуръон» ва «Далойил» ўқуб кечирар, кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдиға чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан-кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабқа қараб: «Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин маним болам бўлған-лиғингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва шунинг сингари юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом бердирар — «ана, шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!» деб кетишка рухсат берар эди. Улар кеткандан кейин албатта Ўзбек ойим эри ёниға кирар, ҳожи бўлса хотиниға сизсираб: «Сиз икки келин ушлашни билмасиз, Зайнабқа жабр қилған кўринасиз, айниқса Зайнабнинг кўнглиға қарашингиз керак, Отабекка ҳам насиҳатингиз лозим!» дер эди. Ўзбек ойим шундай кезларда Кумушнинг ёнини олиб «Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида...» дея бошласа, ҳожи унинг оғзини аранг тўхтатур: «Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим. Зайнаб сиз билан маним орзу ҳавасимиз эмасмиди?»

Аммо набира масаласидаги Ўзбек ойимнинг баъзи бир қуюшқондан ташқари ҳаракатларини ҳам босқучи яна ҳожи эди: «Зайнаб бор, Зайнабни унутдингизми. Ўз келинингиз Зайнабни!»

Мундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасиға бир хат ёзған эдиким, аҳамиятиға кўра биз бу ўринда кўчирамиз:

«Онажон, куявингизнинг ёзғанларидан ташқари мен сизга шу билан олтинчи хат ёздим. Аммо сиздан учта ва дадамдан иккита хат олдим. Айниқса дадамнинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё кўзимга торайди. Ўлим ҳақ, аммо бечора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўб ҳасрат чекдим. Айниқса мусофирчилигим ёмон асар қилди. Кўз ёшларим билан юзимни ювдим. Бу кун бешинчи кундан бери раҳматлик бувим

арвоҳиға атаб қуръон бошладим, хатим қилиб бағишлайман. Худо ғариқи раҳмат қилсин, сизга сабр берсин. Энди мусофир қизингизнинг бахтига сиз ўлманг, омин.

Баъда маълум бўлсинки, алҳамдулиллоҳ куявингиз ва қудаларингиз саломатдирлар ва уларнинг сояларида мен қизингиз ҳам ўйнаб-кулиб юрибман. Сизни ва отамни жуда соғиндим, агарда оғир оёқ бўлмасам эди, қиш бўлишиға қарамасдан Марғилонға жўнар эдим. Қудангиз — қайин онамнинг сўзига қарағанда, келаси ойға кўзим ёрир эмиш. Қудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери қўлимни совуқ сувга ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйга ҳозир-ланғандек бешик ясаб, сарпа тикиб юрийдир... Маним бўлса нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Уткан хатларимда кундашим билан миросамиз келишмай турганини кулгулук тарзида ёзган эдим. Нафсиламрда эрса, орамиз жуда бузилган, мен ҳам ўшал вақтларда чин кундашлик тўнини кийган эдим. Зайнабнинг битмас хусумати эса ғолибо маним икки қатлиғим ошкор бўлган кундан бошланди. Сизнинг бошингиздан кундашлик савдоси ўтмаган бўлса ҳам тушунсангиз керак: биз икав агар қўйиб берсалар гўё бир-биримизни еб-ичмакчи эдик... У кунлардаги ҳолимдан ўзимга энди ҳисоб беришқа ҳам уяламан... Яхшики, бизнинг можаролардан қайин отам жуда сийрак хабардор бўлди. Шундоғ ҳам бўлса бу жанжаллар гоҳо унинг қулоғиға етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдиға чақирилиб насиҳатини эшитар ва лекин яна ёмонлиғимиздан қолмас эдик. Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим куявингизнинг дадаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига чўмилғандек бўлиб кўринган сиймосини, ойим деб хитоб қилгандаги мулойим, беозор ва муассир сўзини яхши кўраман. Ул насиҳат учун оғиз очса вужудим эриб кеткандек ва бир турлук ухлаб ҳузурланғандек. Қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалғач, қайин отамнинг қаршисиға ўлтуриб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур... Сиз маним телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилиғини билмакчи бўлсангиз, Тошканд келингизда, қайин отамнинг насиҳатини ўз қулоғингиз билан эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беринг.

Шу йўсун Зайнаб билан уятсизча кўб олишдиқ, бу ит-мушуклиқдан биз зерикмасак-да, куявингизнинг жонидан тўйдираёздиқ. Мундан бир мунча илгари ул биз икки кундашнинг юзимизга: «Агар шу ҳолда давом этаберсаларинг икавларингга ҳам баробар жавоб бериб қутиламан!» деди. Унинг бу таҳдиди иккимизга эмас, балки биттамызгагина хос эди. Мен бу таҳдиддан албатта кўрқмадим, аммо «Зайнаб тушуниб қолмаса яхши эди», деб кўрқдим. Дарвоқий натижа мен кўрққанча бўлди. Зайнаб бу таҳдиддан сўнг онасининг уйига аразлаганнамо кетиб қолди. Улардан ҳам яхшиғина дакки еган бўлса керак, бир неча кундан сўнг ёвошқина бўлиб қайтиб келди. Энди шу воқияға икки ой чамаси вақт ўтди ва лекин орамиздан жанжал чиқмади. Мен жўрттага баъзи гапларни тескарилиққа олиб кўрсам ҳам ул чурқ этмайдир. Унинг бу ҳоли эрса маним учун яхши эмас, ул яна кўб вақт бизнинг орамизда тикан бўлмоқчи...

Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Ойша бувим марҳум бўлмағанда шу ой ичи ўзингиз Тошкандга етиб келар эдингиз. Аза ҳамма вақт топилади десангиз, қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга маним арзимни айтсангиз, албатта қайтармас. Мендан дадамга беҳад салом. Келаси ойдан кўрқаман... Кўришалмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёру дўслар ҳам. Кумуш ёздим. Тошканд, 1269-инчи йил 1-қавс ойида».

Кумуш ўз хатида ёзганидек, дарҳақиқат, Зайнаб шу кейинги кунларда ёвошка тортқан, ўн оғизға бир оғиз сўз қайтармас, тинчкина, мулойимгина, яъни мундан бир йил бурунғича эди. Қайин она тарафидан «Опангнинг кўзи ёрир вақти етди, ўчоқбоши ишла-рингни энди ўз кўлингга ол!» деб қилинган таклифни мамнуният билан қабул этиб, ҳатто Ойбодоқ онани ҳам ўчоқбоши юмишидан халос эта ёзган, унга фақат ҳавли супуриш, уй йиғиш ва шунга ўхшаш майда ишларнигина қолдирган эди. Зайнабдаги бу ўзгариш фақат ҳалиги тараф билангина қолмай, эри тўғрисида ҳам шундоғ эди. Отабек ўз ёниға кирса — кирдингми демас ва кирмаса

— кирмадинг демас эди. Эрининг баъзи бир самимияти қоронғуроқ муомалаларига қарши Зайнаб ҳам муҳмалрак қилиб кулиб қўяр эди.

* * *

Ой туғиб, мўлжал яқин етди. Марғилондан ҳам Офтоб ойимнинг йўлга чиқиш хабари келди. Лекин Кумушда маълум оғриқ бошланган эди. Оғриқнинг биринчи куни Кумуш ҳеч кимга сездирмай юрди. Аммо иккинчи кун буни бошлаб Отабек, ундан кейин Ўзбек ойим сезди. Отабек маълум хавф остида бу сирдан кишига оғиз очиш учун ўзида мажол топмаса ҳам, Ўзбек ойим даррав Ҳасаналини мундан олти ой илгари белгуланиб қўйилган доя хотинга югуртирди.

Доя келгандан сўнг ичкари ҳавли эркак зотидан тозаланди. Кумушни ўқтин-ўқтин оғриқ ушламакда, доя хотин ва Ўзбек ойим унга ўзлари билган удимлар билан ёрдамлашмоқда эдилар. Кечка томон дард жуда кучайиб кетди, ўқтин-ўқтин дам-бадамга алишинди.

Ташқарида Отабек йўқ эди. Ҳасанали дарбоза билан меҳмонхона орасида қўлини-қўлига ишқаб юриниб турар ва қайта-қайта ахтахонага кириб тўриқ йўрғанинг у ер, бу ерини супирар эди. Ҳожи бўлса хурсанд ва хафалиги номаълум бир қиёфатда «Далойил» ўқур эди, ҳар беш дақиқада ичкари томонга қулоқ солиб тўхтар, гоҳо даричадан Ҳасаналини чақириб «тинчликми» деб сўрар эди.

Улар масжиддан шомни ўқуб киргач, ичкаридан Ойбодоқ кечлик олиб чиқди. Ундан на Ҳасанали ва на ҳожи оғиз очиб ҳол сўрамадилар. Таом устида Отабекнинг йўқлиги ҳам ҳис этилмади. Сўзлашмасдангина лагандан бир мунча чўқиған бўлдилар-да, қўл артишдилар.

— Хуфтан айтилдими? — деб сўради ҳожи.

— Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар, — деди Ҳасанали. Шу вақт ичкаридан хотинларнинг фавқулодда қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам қулоқлари тиккайди ва қўрқа-писа бир-бирларига қарашдилар. Қий-чув орасидан заиф йиғи товши ҳам келиб қўйди... Иккиси бир мунча кулимсираб олдилар, лекин шундоғ бўлса ҳам яна чурқ этиб оғиз очмадилар. Орадан кўб фурсат ўтмади, ичкаридан Ойбодоқ югуриб чиқди ва даричадан туриб «сўйинчи!» деди. Ҳожи ёнчиғини кавлай бериб «алҳамдулиллоҳ» деб қўйди. Ҳасанали ҳам илжайиб ёнчиқ кавлашқа тутинди ва:

— Ўғулми, ҳолва? — деб сўради хотинидан.

— Ўғул!

— Баракалла.

Ҳожи кулимсираб қўлидаги уч-тўртта оқ танга билан битта тиллани Ойбодоққа узатди — «Тангаларни ўзинг ол, тиллани доячага бер!» деди. Ҳасанали сўйинчисини топширғандан сўнг дуога қўл очди: «Оллоҳ таоло умри билан берган бўлсин». Шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтанга кетдилар.

Отабек меҳмонхонага яқинлашиши билан чақалоқ йиғисини эшитиб ихтиёрсиз ичкари ҳавлига томон бурилди ва йўлакда онасига йўлиқди. Қоронғу бўлса ҳам Ўзбек ойимнинг тусидаги шодлиқ белгулари очик кўриниб турар эди:

— Ўғул муборак бўлсун, болам!

— Ўзи тетикми?

— Тетик!

— Олдиға кирайми?

— Йўқ, — деди Ўзбек ойим, — чиллалик уйга кечаси кўчадан келиб кириш яхши эмас...

Ичкари кирсанг тўғри Зайнабнинг олдиға бор. Даданг шундами?

— Ўзи?..

— Ўзи яхши, хотиржам бўл, — деди Ўзбек ойим, орқасиға қайтди. Отабек кетига бурилиб ташқари йўлак-дан киргучи дадаси билан Ҳасанали шарпасини олди ва ўйланиб тўхтади. Айниқса ҳозирги пайтда дадаси билан тўқнашиш унинг учун бир оз ўнгғайсизроқ туюлган эди. Шу йўсун бир мунча вақт йўлакда туриб, сўнгра ичкарига томон юрди. Зайнабнинг уйига ўтар экан, бир неча қайта Кумуш ётқан уй тарафка қараб олди.

— Ўғул муборак бўлсин!

Зайнаб эрини шу сўз билан кулиб қаршилади, Отабек ҳам кулимсираб «қутлуғ бўлсин!» деб қўйди. Ўлтургандан кейин Зайнаб ўзича кулинди:

— Ҳалиги... — деди. «Ҳалиги» дан кейин айтадирган жумласини унутиб қўйдими ёки ўйлаб қолдими, нима бўлса ҳам айталмади. Отабек унинг оғзини кулимсираган ҳолда бир оз кутиб «хўш, ҳалиги...?» деб сўради.

— Ҳалиги...

— Уёғи?

— Оти қурсин... ҳа, айткандек, ошингизни ейсизми?

— Ейман.

— Совиб қолмаган бўлса — шу.

Отабек эртадан бери ҳеч нарса емаб эди.

— Қандоғ бўлса ҳам, — деди.

Ҳозир Зайнабнинг чеҳраси очиқроқ кўринса ҳам, аммо бу очиқ чеҳранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошқанлиқ ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очиқ чеҳраси остига яширингандек эди. Зайнабнинг ўн беш дақиқалиқ муомаласида Отабек юқориғи каби «есдан чиқариш» ҳолатига бир неча қайта учради ва охирда сўрамоққа мажбур бўлди:

— Нега ҳолингиз паришон?

Зайнаб кулди:

— Нега паришон бўлсин.

— Маним кўзимга паришон кўринасиз.

— Тўғри, — деди Зайнаб, — кўрқдим...

— Нимадан кўрқдингиз?

— Туғишдан...

— Қийналдими?

— Қийналиш ҳам гапми, — деди Зайнаб, — ўз кўзингиз билан кўрмаганингиз учун ишонмайсиз.

— Ойим мундоғ демаган эди-ку?

— Сиздан яширганлар.

Отабекнинг юраги жуда уюшиб кетди. Ҳатто кундашини паришони хотир қилган бу гап Отабекка қандоғ таъсир қилиши кўб тафсилга муҳтож эмас. Бу тўғрида Зайнабка яна савол ташлаб тафсилот олишдан кўрқди, ҳам узоқ ўлтуролмади. Чойини наридан-бери ичиб, ўрунини тўшатиб ётди. Зайнаб шамъни ўчирди. Ҳали ётмоққа вақт эрта эди — Зайнаб Кумушлик уйга — хотинлар олдиға чиқиб кетди.

Отабек ухлаш учун ётқан бўлса ҳам ҳалиги гап уни кўз юмдирмай қўйди, ўнг, сўл, чалқанча ётиб боқар эди. Лекин Зайнабнинг «қийналиш ҳам гапми?» жумласи қулоғи остидан кетмас эди... Кумушнинг уйдан кети узилмай келиб турган хотинларнинг ёнғир-ёнғири ҳам унинг уйқусиға халал берар ва ора-чора гўдакнинг йиғлаган товши ҳам эшитилар эди. Бу маъсум товушқа қарши унда бир хил яқинлиқ — оталиқ ҳисси қўзғалғандек бўлса ҳам, аммо бошқа қора хаёллар ичида тез йўқолур эди. Шу йўсун ивир-живир, аччиғ ва чучук ҳолат ичида ухлаб кетди. Бир-икки кун ми-ёнасидаги кечинмалар турлик ранг билан унинг уйқулиқ димоғида акслана бошладилар... Чўчиб уйғонди... Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди. Уйқулиқ кўзи билан нариги уйга қулоқ солди, ҳануз бояғи товушни эшитди ва ўнг ёнини босиб кўрпага бурканди, мундан кейин тинч ухлаб кетди...

Туш кўрар эди: «Чаманда гуллар очилган эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул рангоранг чечаклардан кўзини ололмас эмиш. Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб ёвға қарши чиққан эмиш... Ёв қочқан эмиш... Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаб юрган эмиш... Бу

ҳолдан ўзини унуткан ва қўлидаги ханжари билан сизга югирган эмиш... Сиз эмас — сариқ сочлик албасти эмиш... Дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушкан эмиш... Дунёни қоронғулик босқан эмиш...» Чўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб ётқан Зайнабни кўрди. Ҳалиги босинқирашдан юраги гуп-гуп урар ва вужудини тер босқан эди. Секингина ўнг ёнига ағдарилиб ҳавли томонга қараб ётди. Унинг ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи охиштагина очилиб яна ёпилди.

Вақт саҳарга яқин, теварақдаги хўрозлар кетма-кет қичқирар эдилар. Яқин орадаги обжувоз пойкўпининг зарби ерни силкитиб-силкитиб тўлқин берар эди. Нариги уйда ёниб ётқан шамъ нури дарича тирқишидан милт-милт кўзга илинур, аммо шип эткан товуш эшитилмас эди. Ул қайтиб ухлаёлмади. Кумушнинг кечаги қийналиши тўғрисида хаёлланиб кетди. Субҳ азони айтилиб, секин-секин тонг ёриб борди, маҳалла масжидидан ҳам азон товши келгач, ул таҳорат олмоқ учун қўзғалди.

Кумушнинг ёнига кириш қулай бўлсин, деб но-ништани Зайнабнинг уйида қилди. Ўзбек ойим тарафидан кириш учун рухсат берилган эди. Чойдан кейин дояча Кумуш ёнидан бир оз вақтга чиқиб турди. Тўрға Кумуш ётқизилган, унинг оёғ томонида Ўзбек ойим чақалоқни кўтариб ўлтурган эди. Отабек кирганда ўзининг синиқган юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилинқираб, «муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди. Ўзбек ойим:

— Берганга қуллик бўлсин, ўлтур, — деди.

Отабек Кумушнинг бош томонига ўлтурди. Ўзбек ойим фотиҳа ўқуди. Сўнгра чақалоқни Отабекка яқинлашдириб, — тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, дадаси. — Отабек қизариб болага қаради, Кумуш юзини яна кўрпага яшириб олди.

— Ўзингиз тузикмисиз?

— Шукур...

— Қийналибсиз, деб эшитдим...

— Туғмоқ ҳазилми сенга, — деди Ўзбек ойим.

Кумуш Отабекни ўзига имлади ва қулоғига шивирлади: «сизнинг гуноҳингизга...»

— Хўрак қилдингизми?

Ўзбек ойим:

— Кечадан бери ичига иссиқ киргани йўқ. Зайнабка айтай сутлик атала қилиб берсин, — деди.

— Албатта! — деди Отабек ва онасига бир тилла сўйинчи бергандан сўнг хотиржамълик билан уйдан чиқди.

Тушлиқдан кейин Отабек меҳмонхонада китоб мутолаа қилур, даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар, Ҳожи масжидгами, бошқагами кеткан эди. Шу вақт ичкаридан Ойбодоқ чиқиб Отабек ёнига келди:

— Бек, сиз уйга кириб чиқар эмишсиз, — деди.

Отабек китобни белгулук қилиб ёпди:

— Тинчликми?

— Тинчлик... даррав киринг-чи!

Отабек Ойбодоқ билан кетма-кет ичкарига кирди. Зайнаб ранги ўчкан ҳолда Кумушнинг уйдан чиқиб келар эди.

— Нима гап? — деб ундан сўради Отабек.

— Билмадим, — деди, — опам кўнгиллари айнаб қўсаяптилар...

Отабек эшик ёнига келгандан сўнг уйдан бир неча хотин паранжи ёпиниб чиқдилар-да, ул уйга кирди. Ўзбек ойим жом ушлаган, Кумуш жомга ўқчиб қўсар эди.

— Нима бўлди?

Кумуш жавоб бералмади.

— Билмадим... боятдан бери тўхтовсиз қусяпти, — деди Ўзбек ойим. Қусиб чарчаган Кумуш ҳолсиз-ланиб бошини ёстиққа ташлади. Ўқчиб ёшланган кўзлари билан эрига қараб олди.

— Ёқмайдирған хўрак бергансиз.

— Ёқмайдирған ҳеч нарса егани йўқ, — деди онаси,— ўша аталадан бошқа хўрак қилмади.

Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолғани ана токчада...

Ўзбек ойимнинг гапи тугамасдан Кумуш яна жомга интилди. Отабек унинг бошини тутди.

— Табиб айтдирайми?

— Айтдир. Маним ҳам кўнглимга шу келиб турган эди.

Отабек Кумушнинг қусуғи биткунча турди-да, сўнгра югуриб ташқариға чиқди. Ҳасанали хануз бояғи ишда эди.

— Ота, сиз югуриб табибга боринг-чи!

Ҳасанали ишини ташлади:

— Нима гап?

— Келинингиз боядан бери қусар эмиш.

Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қус-моқда... Кумуш ҳолсизланиб ўзини ёстиққа олди. Қовоқ остлари кўкарган, ёниға келган Отабекка ҳам қарамоққа мажолсиз эди.

— Тузикмисиз?

— Кўнглим.

Отабекнинг ҳамма бадани титраб кетди, шундоғ бўлса ҳам ўзини қаттиғ ушлади:

— Қатик ичириб кўрдингизми? — деди онасиға.

— Йўқ.

— Қатик буюринг!

Ойбодоқ қатик келтиргунча Кумуш яна жомга интилди. Бир-икки ўқчиб қусқандан кейин, Отабекнинг қўлидағи сув билан оғзини чайди ва пиёладаги қатикдан бир-икки хўплаб, ўзини ёстиққа ташлади. Ҳарорати кучлик, юрак уриши фавқулодда тез эди. Отабек унинг манглайини қўли билан босиб ушлаган эди, бир оз тинчигандек бўлди. Ўзбек ойим бурчақда бола кўтариб ўлтурган Зайнабдан чақалоқни олиб, уни жомни тўкиб келишка буюрди. Отабекни манглайида турған қўли қизиб кетиб, иккинчи қўлини алмашдиришға мажбур бўлди. Манглайида совуқлик ҳис этиб Кумуш кўзини очди.

— Кўнглингиз босилдими?

Кумуш жавоб ўрнида ёстикдан кўзғалди. Жом йўқ эди. Отабек шошиб токчадағи хитойи норин товоқни олди. Кумуш қусди. Бу гал қусуқ бояғи қатик аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди. Оғзини чайғандан кейин Отабек қатикни таклиф қилған эди, ичмади ва ўзини ёстиққа отди...

Табиб келди хабарини эшитиб, Отабек жонланғандек бўлди. Уй эшигига жом кўтариб келган Зайнаб кейинига қайтди. Ўзбек ойим ҳам чақалоқни кўтариб уйдан чиқди. Отабек табибнинг ҳурматиға туришни унутиб Кумушнинг манглайини босқанча ўлтурар эди. Табиб Отабекдан воқиъани сўраб билгандан сўнг Кумушнинг томирини кўриб лабини тишлаб қолди ва товоқдағи қусуқни ҳидлаб қаради:

— Бу кун нима хўрак қилған экан?

— Атала.

— Ўша таомдан бир оз қолғани бормикин?

— Бор! — деди Отабек ва боя онаси кўрсаткан жойдан косани олиб табиб қўлиға берди. Табиб косадан бармоғиға бир оз элашдириб ялади ва даррав туфлаб ташлади.

— Заҳар ичибти!

Отабек сапчиб кетди, туси кўркунч ҳолга кирган эди...

— Бекор гап!

Табиб Отабекнинг ҳозирги ҳолатидан даҳшатка келди...

— Мен ҳозир дафъи учун дору юбораман, — деди ва кўзгалди. Отабек ҳам унинг билан биргалашиб ўрнидан турди:

— Заҳарни ким беради?

Нима дейишка ҳам ҳайрон табиб:

— Ман... ман... ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Ман даррав дору юборай, даррав ичиринг, тузикми? — деди.

— Билдим, билдим! — деди бечора Отабек. — Зай-наб, Зайнаб, Зайнаб... Жалаб! Юборинг, юборинг, даррав юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

— Зайнабни чақир, Зайнабни!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

— Зайнаб! Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

— Ич муни, ич жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига даҳлиздан Юсуфбек ҳожи кўринди.

— Кет жалаб, кет! Талоқсан, талоқ!

«Талоқ» сўзини эшиткан Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Ҳожи воқиъани табибдан эшиткан, шунинг учун ҳозирги фожиая сахнасидан ажабланиб турмади.

— Чиқ, Зайнаб, чиқ! — деди ул ҳам, — лаънат сендек хотинга!

Зайнаб четланиб уйдан чиқди... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар, Кумушнинг кўзи юмиқ, сочлари юзи устида пари-шон эди. Ҳожи ўз қўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

— Ойим... Ойим!.. — деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзгалмоқчи бўлди.

— Кўзгалманг, ойим... кўзгалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга кўзгалди, Отабек келиб қўлтиқлади, ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётғач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйди, уялғансумон кўзини юмди...

* * *

Ертаси кун дафн маросими бўлди. Жанозага Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланинг энг яқинлариғина бу тантанага етиб келалмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учунчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир этиш мумкинми?!

Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб халқга ош берилди ва шу муносабат билан чақалоққа «Ёдгорбек» деб исм қўйилди.

Кумушнинг яқинлариғина эмас, балки фожиадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабка бериладирган жазони эрта-кеч кутмакда эдилар. Бироқ фожианинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очиқ қўйи кўчада юрган хабари ва оғаси томонидан ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар

тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди. Дарҳақиқат, ақлдан озиб кўчаларда очиқ кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди.

Ғожиъанинг йигирманчи кунда яна хатми қуръон қилиниб, бутун юртка ош берилгандан сўнг, бечора болу паридан айрилганлар Марғилонга қайтиш ҳаракатига тушдилар. Ёдгорбек ҳам Офтоб оғимнинг қучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди.

Энг кейинги видўлашиш куни етди. Отабек, қутидор ва Офтоб оғим (...) қабристонининг икки туп қуриған чинор ёғочи орасиға турғузилған янги хиштин сағана қаршисида тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидағи тошдан ўйиб ясалған лавҳа кўзга чақилиб турар эди:

Ла илаҳа илла-оллоҳу Муҳаммаду-расул-уллоҳ

Ҳазиҳил маркадул мунавварату лил мазлуматил

машҳудати ал-мағфурати.

Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғиноний, тарихи таваллуди 1248.

Вафоти 1269-йил ҳижрий, жумод-ул-аввал.

Бу лавҳа бир дилпорадан ҳусн санамига ёдгордир.

Бунда мадфун кундаш балосининг намоён бир қурбонидир.

Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд,

Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд.

Ҳаётим лолазоридин аюрдинг,

Ёқиб жоним, кулим кўкка совурдинг.

Бечора она чидалмади, қабрни қучоғлаб уввос тортди. Отабек ҳам қабр ёниға тиз чўкиб, кўз ёшиси билан тупроқни лой қила берди... Қутидор лавҳа қаршисида эди. Лавҳани ўқуб чиқгандан кейин ул ҳам пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Ярим соат чамаси шул ҳолда қолдилар.

Қуръон ўқушға ҳеч кимда мажол йўқ эди.

Қаршидағи бинога Юсуфбек ҳожи тарафидан қўйилған қори буларнинг ҳолига тушунди. Секин-секин қорихонадан чиқиб келди ва нарида ўлтуриб қуръон ўқуди. Офтоб оғимнинг ноласи босилса ҳам, лекин кўз ёшиси тийилмади. Бир улгина эмас, ановлар ҳам шу ҳолда эдилар. Фотиҳа тортилгандан сўнг қутидор ва Офтоб оғим қориға пул бердилар. Қори кеткандан кейин ҳар қайсилари ўзларини босиб алоҳида-алоҳида қуръон ўқуб бағишладилар, сўнгра оҳиста-оҳиста йўл олиб қабр билан видўлашдилар. Гўё Кумуш «мендан рози бўлинг!..» деб онасиға хитоб қилар, Офтоб оғим орқасиға қарай-қарай йиғлаб келар эди...

Отабек уларни уйга қўйиб, қабр ёниға келди ва туни билан шунда қолди. Эрта билан Ҳасанали аравани қўшиб тайёрлаған, майда-чуйда аравага ташилар эди. Энг кейинда Офтоб оғим Кумушнинг кийимлари билан Ёдгорбекни кўтариб чиқди, кейинроқ Юсуфбек ҳожи билан қутидор кўриндилар. Қутидор видолашиб аравага чиқғанда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига — «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

— Отни ҳайдайми?

Қутидор билан ҳожи тушунишолмай бир-бирларига қарашдилар. Йўлакда турган Ўзбек оғим дарбозадан мўралаб қўйди. Қутидор индамагани учун Отабек ўзича отни ҳайдаб юборди.

— Хайр!

— Хўш!

Марғилонга жўнайдиған Ҳасанали гангиб кўча-нинг ўртасидан ҳожиға қаради. Ҳожи йўлакдаги оғимға ер остидан кўз қирини ташлади... Отабек ортиға қарамасдан аравани ҳайдар эди...

17. ХОТИМА

Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошканд келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Алим билан бир ҳафта чамаси Тошкандда туриб энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тиб-тинч, узоқроқдан қуръон товши эшитилар эди. Икки туб чинор бутуқларида қўниб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилишиб оқар эди. Бирар соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялинган сумол унга яқин юриб келди...

— Ким бу?

— Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш! — деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди...

Ертаси кун Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Алим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277-нчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуф-бек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди. Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди.

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқуниш-мамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди.

Б и т д и ЁЗГУЧИДАН

Кейинги Марғилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлиқ йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдир. Ўғулларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар.